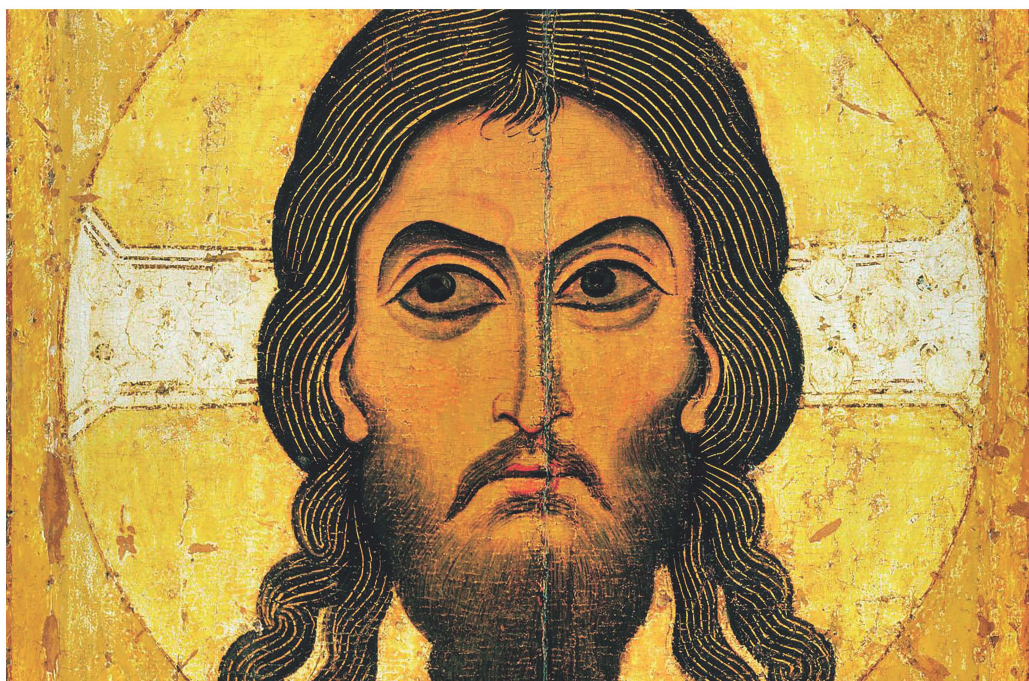

Nowogród Wielki: rozwój gospodarczo-społeczny i upadek

Natasza Duraj

Nowogród Wielki: rozwój gospodarczo-społeczny i upadek

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Nowogród Wielki: rozwój gospodarczo-społeczny i upadek

Natasza Duraj

Natasza Duraj (ORCID: 0000-0002-0796-6620) – Uniwersytet Łódzki
Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny, Katedra Analizy i Strategii Przedsiębiorstwa
90-214 Łódź, ul. Rewolucji 1905 r. 37/39

RECENZENCI

Piotr Mickiewicz, Rafał Czachor

REDAKTOR INICJUJĄCA

Katarzyna Włodarczyk

REDAKCJA

Anna Surendra, Sebastian Surendra

SKŁAD I ŁAMANIE

Agent PR

KOREKTA TECHNICZNA

Katarzyna Woźniak

PROJEKT OKŁADKI

efectoro.pl

agencja komunikacji marketingowej

Zdjęcie na okładce: WikiCommons

© Copyright by Natasza Duraj, Łódź 2024

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2024

Publikacja jest udostępniona na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa
-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 4.0 (CC BY-NC-ND)

<https://doi.org/10.18778/8331-491-4>

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.11385.24.0.M

Ark. wyd. 13; ark. druk. 11,875

e-ISBN 978-83-8331-491-4

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-237 Łódź, ul. Jana Matejki 34A
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. 42 635 55 77

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział 1	
Słowianie wschodni a państwo staroruskie	13
1. Słowianie wschodni jako założyciele państwa staroruskiego	13
2. Ochrona i obrona ziem państwa staroruskiego przed wrogami zewnętrznymi	25
2.1. Ochrona integralności terytorialnej państwa staroruskiego	25
2.2. Ustrój wojskowy Rusi Kijowskiej	29
Rozdział 2	
Wzrost i umocnienie potęgi państwa staroruskiego	35
1. Panowanie Światosława – syna księcia Igora	35
2. Okres rządów Włodzimierza Światosławowicza	40
3. Czas panowania Jarosława Mądrego	44
4. <i>Prawda ruska</i> jako główny zbiór praw wschodniosłowiańskich	48
5. Niewolnictwo na Rusi	51
Rozdział 3	
Rozwój miast staroruskich i rola organizacji wiecowych	55
1. Powstanie miast staroruskich	55
2. Miejsca kultu i chowania zmarłych	59
3. Rozwój pisma na Rusi i nowogrodzkie zapiski na korze brzozej	62
4. Rozwój handlu i rzemiosła w miastach staroruskich	66
5. Rola wiecu w państwie staroruskim i w Nowogrodzie Wielkim	69
Rozdział 4	
Początki zasiedlenia ziemi nowogrodzkiej	75
1. Ukształtowanie powierzchni północnej części Rosji	75
2. Zasiedlanie ziem Rusi północno-wschodniej	78
3. Założenie Nowogrodu Wielkiego i opanowanie sąsiednich ziem	80
4. Badania archeologiczne Nowogrodu Wielkiego i ziem z nim sąsiadujących	84
5. Wyprawy Nowogrodzian na Syberię	90
6. Pradawne obrzędy na Rusi i w Nowogrodzie	92

6 Rozwój Nowogrodu Wielkiego

Rozdział 5

Rozwój Nowogrodu Wielkiego **97**

1. Przekształcenie się warownego grodu w miasto 97
2. Rozbudowa miasta 100
3. Podział administracyjny i świątynie 104
4. Handel i rzemiosło 107
5. Przekształcanie się Nowogrodu w republikę feudalną 110
6. Dalsza ekspansja na ziemie północne i opanowanie Syberii 113

Rozdział 6

Republika nowogrodzka, jej kultura i relacje z Moskwą **117**

1. Aleksander Newski – książę nowogrodzki 117
2. Kształtowanie się stosunków Nowogrodu Wielkiego z Moskwą 122
3. Kultura Nowogrodu Wielkiego 128

Rozdział 7

Upadek republiki nowogrodzkiej i dalsze losy Nowogrodu Wielkiego **135**

1. Powstanie scentralizowanego państwa rosyjskiego 135
2. Upadek republiki nowogrodzkiej 140
3. Rozszerzenie granic państwa rosyjskiego w XVI w. 144
4. Interwencja szwedzka 146
5. Panowanie Borysa Godunowa i zmiany w miastach rosyjskich 147
6. Rozwój handlu, rzemiosła i rolnictwa 150

Zakończenie 153

Bibliografia 157

Spis tabel 179

Spis ilustracji 181

Aneks 183

Wstęp

Życie dawnych Słowian, twórców podwalin kultury i państwowości ruskiej, od dawna pasjonowało historyków i archeologów. Nie mniej ciekawe są odpowiedzi na pytania dotyczące gospodarki i ustroju społecznego mieszkańców ziem ruskich. Szczególna rola w rozwoju gospodarczym i społecznym państwa staroruskiego przypadła miastu o wyjątkowej historii, kulturze i gospodarce. Jest nim Nowogród Wielki, położony nad Wołchowem, w północnej części Rosji.

W X w. na Rusi zaszły istotne zmiany, które w znaczący sposób ukształtowały charakter i dalsze losy tego państwa. Punktem zwrotnym w dziejach państwa staroruskiego było połączenie Nowogrodu i Kijowa, tj. Sławii i Kujawii, w jedno państwo. Kronikarz Nestor relacjonuje, iż to właśnie książęta północy zajęli Kijów, który też od tego czasu stał się ośrodkiem państwa staroruskiego – „macierzą grodów ruskich”. Wydarzenie to – jeśli wierzyć zapisom ujętym w latopisie – miało miejsce w 882 r. Nestor podaje, iż wówczas to książę nowogrodzki Oleg, zebrawszy wielkie wojsko złożone ze Słowienów nowogrodzkich, Waregów, Krywiczów, Merianów, Czudów i Wiesi, podstępem opanował Kijów, zajmawszy uprzednio Smoleńsk i Lubecz. Połączenie Nowogrodu i Kijowa było faktem niezwykle doniosłym w skutkach, gdyż pozwoliło na zjednoczenie dwóch ważnych ośrodków położonych nad wielką drogą wodną wiodącą od Morza Bałtyckiego do Morza Czarnego.

Książę Oleg, osiadłszy w Kijowie, starał się przede wszystkim umocnić w nowej stolicy. Według relacji zawartych w kronice otoczył się on licznymi warowniami oraz ustanowił określone daniny od Słowian ilmeńskich, Krywiczów i Merianów. Coroczną daniną pieniężną objęci zostali też mieszkańcy Nowogrodu. Za czasów panowania Olega rozpoczął się proces przyłączania do ziem przez niego rządzonych sąsiednich plemion słowiańskich – Siewierzan i Radymiczów, a także Drewlan.

Włączenie do państwa staroruskiego plemion Siewierzan i Radymiczów wiązało się ze śmiałymi podbojami księcia Olega. Jednocząc ziemie słowiańskie, rozbił on bowiem Chazarów, a następnie skierował się w kierunku ziem położonych między Dniestrem a Dunajem. Drużyny Olega nie podbiły tych plemion od razu, gdyż mieszkańcy tych ziem długo opierali się najazdowi zastępów ruskich. Plemiona te poddały się dopiero następcy Olega, Igorowi.

Nie były to jedyne śmiałe wyprawy, jakie podjął Oleg podczas swego panowania. Kronika podaje, iż jego drużyny wyprawiły się na Carogród. Na tę wyprawę zebrane zostały ogromne zastępy Słowian ilmeńskich, Krywiczów, Radymiczów, Drewlan, Siewierzan, Polan, Merianów, Czudów i Tywerców podległych Olegowi, a także sprzymierzeńców, którzy przyłączyli się do jego wojsk – Dulebów i Chorwatów. Latopisarz podaje, iż wyprawa ta miała jednocześnie charakter morski i lądowy. Według wszelkiego prawdopodobieństwa Grecy nie potrafili się obronić i zostali zmuszeni do zawarcia niekorzystnego dla nich pokoju, a następnie do spisania postanowień umowy pokojowej na piśmie. Traktat ten, zawarty w 911 r., regulował stosunki pomiędzy państwem staroruskim a Bizancjum, określając ich przyszłe relacje na gruncie handlowym oraz w sferze kształtowania bezpieczeństwa.

Traktat z 911 r. należy z całą pewnością uznać za rezultat pomyślnej dla Rusi wyprawy na Bizancjum. Tak bowiem o nim wypowiada się Konstantyn Porfirogeneta. Na podstawie jego postanowień Ruś mogła przyjeżdżać do Carogrodu i prowadzić handel bezcłowy.

Po śmierci księcia Olega państwo staroruskie zajmowało już rozległe terytoria. Ziemie, zależne od Kijowa, były zmuszone uznawać nad sobą władzę księcia kijowskiego. Przejawiało się to zarówno w płaceniu przez nie daniny, jak i pomaganiu mu w jego przedsięwzięciach wojennych. Danina ta przekazywana była za granicę – głównie do Bizancjum – zaś pozostałą część przeznaczono na potrzeby szybko rosnącego państwa. Wśród tych potrzeb za najważniejsze uważano umacnianie jego granic oraz uzbrojenie drużyny książęcej i wojowników. Związek poszczególnych ziem państwa kijowskiego z jego centrum administracyjnym nie był jednak zbyt trwały. Zaraz po śmierci księcia Olega przeciwko Kijowowi powstałi Drewlanie. Spadkobierca Olega – Igor – ponownie ujarzmił i zwyciężył to plemię, nakładając na nie daninę jeszcze większą, aniżeli uczynił to Oleg.

Na tak doskonale przygotowanym fundamencie politycznym, ekonomicznym i społecznym zaczęła rozgrywać się aktywność Nowogrodu Wielkiego, którego zamierzchnią przeszłość przybliżają nam karty zarówno *Powieści lat minionych*, jak i latopisów nowogrodzkich. Historię tego miasta i jego gospodarki możemy poznać także za sprawą wykopalisk archeologicznych, jakie prowadzone były na obszarze samego Nowogrodu, jak i ziemi nowogrodzkiej.

W okresie rozbicia dzielnicowego obszary należące do Nowogrodu Wielkiego obejmowały rozległe tereny położone na północnym wschodzie Europy, rozciągające się od jezior karelskich do rejonów sięgających aż za Peczorę. Na zachodzie ziemia nowogrodzka sięgała do rzeki Wielkiej i Jeziora Czudzkiego (Pejpus), na północy – do Zatoki Fińskiej, Newy i Swiru, zaś w części środkowej i na wschodzie obejmowała ona dorzecze Łowaci, Msty i Mołogi.

Polityczna aktywność ludności Nowogrodu Wielkiego, wyrażająca się w masowym uczestnictwie we wiecach oraz w licznych burzliwych powstaniach, doprowadziła już w I połowie XII w. do całkowitego ograniczenia władzy książęcej w tym mieście. Ustrój wiecowy umożliwiał Nowogrodzianom szerszy dostęp do życia

politycznego i społecznego niż mieszkańcom pozostałych ziem ruskich. Dlatego mieszkańcy Nowogrodu Wielkiego mieli możliwość oddziaływania w dużej mierze na politykę i przedsięwzięcia gospodarcze władz tego miasta. Dzięki odrębności ustroju społecznego Nowogrodu Wielkiego możliwy był też żywiołowy rozwój rzemiosła, handlu, architektury i sztuki. Cechą charakterystyczną nowogrodzkiego społeczeństwa była przewaga wolnych rzemieślników, a także istnienie organizacji cechowych w tym mieście, skupiających przedstawicieli wielu profesji.

Swoistość ustroju społecznego i politycznego Nowogrodu Wielkiego odzwierciedlała się również w rozwoju kultury tego miasta. Znaczący jest ponadto udział Nowogrodu w tworzeniu ogólnoruskiej kultury narodowej. Miasto to bowiem w okresie zniszczenia wywołanego najazdem mongolskim zachowało dziedzictwo kulturowe starodawnej Rusi, a zręczni rzemieślnicy nowogrodzcy mądrze je rozwinęli i przesyłali oryginalnymi elementami ludowymi, znacząco wzbogacając w ten sposób narodową skarbnicę kultury państwa moskiewskiego.

Zasadniczym celem monografii jest przedstawienie genezy powstania republiki feudalnej – Nowogrodu Wielkiego, szczytu jej potęgi i upadku pod naciskiem rosnącego w siłę państwa moskiewskiego, jak również opisanie rozwoju gospodarczego i społecznego tego miasta. Celowi pracy została podporządkowana jej struktura. Monografia składa się ze wstępu, z siedmiu rozdziałów, zakończenia, bibliografii, ze spisu tabel i ilustracji oraz z aneksu.

W rozdziale 1, zatytułowanym *Słowianie wschodni a państwo staroruskie*, przedstawiono historię Słowian wschodnich oraz określono zakres bytowania plemion wschodniosłowiańskich. Następnie zaprezentowano rolę Słowian wschodnich w stworzeniu fundamentów państwa staroruskiego, które objęło swym zasięgiem terytorium zamieszkałe przez poszczególne plemiona. Drugą część rozdziału 1 stanowią rozważania problematyki ochrony integralności terytorialnej państwa staroruskiego oraz ustroju wojskowego Rusi Kijowskiej.

W państwie wczesnofeudalnym, jakim było państwo staroruskie, problemy państwowe były rozwiązywane – podobnie jak w innych państwach – przede wszystkim drogą działań wojennych. Dlatego priorytetowe zadanie stanowiło stworzenie i podtrzymywanie efektywnej organizacji sił zbrojnych, istnienie których stało się warunkiem koniecznym zapewnienia integralności dawnej Rusi.

Dawny demokratyczny ustrój wojskowy polegający na tym, iż udział w wojsku stanowił prawo i obowiązek wszystkich ludzi wolnych, nie od razu był zastępowany w państwie staroruskim wojskową organizacją feudalną. W dalszym ciągu funkcję dowódcy wojskowego pełnił wielki książę, otoczony możnowładcami. Stał on na czele nie tylko swojej drużyny, która ze względu na niewielką liczebność była niewystarczająca do podejmowania wielkich wypraw wojennych, a także na czele pospolitego ruszenia wolnych członków wspólnoty.

Wraz z rozwojem stosunków feudalnych uległa znacznemu zmniejszeniu liczba wolnego chłopstwa na Rusi. W stosunkach społecznych w państwie ruskim utrwaliło się wówczas poddaństwo. Między księciem a chłopem stanął w tym okresie pan feudalny – poprzedni właściciel *wotcziny*, a obecnie senior feudalny. W tymże

czasie formuje się ostatecznie wojsko feudalne składające się z wasali oraz wasali wasalów. Jednakże nawet wówczas warstwa rządząca w państwie ruskim zwracała się niejednokrotnie do mas ludowych z prośbą o wsparcie w sytuacjach nadzwyczajnych, jakich nie brakowało w owym czasie.

Rozdział 2, pt. *Wzrost i umocnienie potęgi państwa staroruskiego*, prezentuje sylwetki trzech władców staroruskich – Światosława Igorowicza, Włodzimierza Światosławowicza i Jarosława Mądrygo.

Istotną część tego rozdziału stanowią rozważania dotyczące głównego zbioru praw wschodniosłowiańskich, jakim była *Prawda ruska*. Powstała ona w 1015 r. Jej postanowienia opierały się na niepisanym prawie zwyczajowym. *Prawda ruska* przetrwała kilka wieków, wchodząc do innych ksiągęcych zbiorów praw pochodzących z XI–XII w. Dokument ten stanowi niezastąpione źródło informacji o społeczeństwie ruskim i o panujących w państwie staroruskim stosunkach prawnych, a także o systemie sądownictwa staroruskiego.

W rozdziale 2 podjęto też kwestię niewolnictwa na Rusi. Własność ziemska, czyli *wotczina*, zmieniała swą postać w miarę upływu czasu. Dziedziczny właściciel ziemski – w miarę swych osiągnięć gospodarczo-politycznych i przy poparciu państwa – rozszerzał swe posiadłości, włączając do swego władania wielkie obszary ziemi wraz z osiadłą na niej ludnością. Dokonywało się to za pomocą użycia przymusu, który pochodził zarówno ze strony państwa, jak i możnowładztwa. Wielcy właściciele ziemscy, przy pomocy swoich drużyn zbrojnych i w oparciu o władzę państwa, stali się nie tylko gospodarzami, ale i „panującymi” nad ludnością ziem znajdujących się w ich władaniu. Doprowadziło to do istotnych zmian w systemie zarządzania *wotcziną*, bowiem w wyniku tego procesu dziedziczna własność ziemska przekształcała się w seniorię.

Rozdział 3, zatytułowany *Rozwój miast staroruskich i rola organizacji wiecowych*, został poświęcony problematyce powstania i rozwoju miast staroruskich oraz kształtowania się stosunków handlowych w głównych ośrodkach miejskich na Rusi.

Ważną część tego rozdziału stanowią analizy działalności miejskich zgromadzeń wiecowych, których rozkwit przypada na okres rozdrobnienia państwa staroruskiego. Szczególną rolę w rozwoju organizacji wiecowych odegrał Nowogród Wielki. W początkowym okresie rozwoju Nowogrodu Wielkiego i rozkwitu ustroju wiecowego w tym mieście bojarowie nowogrodzcy byli zmuszeni do liczenia się z szerokimi masami ludu miejskiego. W późniejszym jednak czasie stali się oni warstwą panującą i w ciągu kilku wieków – aż do 1478 r. – trzymali oni władzę w Nowogrodzie w swych rękach. Okres ich panowania zaburzały jednak burzliwe wystąpienia niższych warstw ludności miejskiej. To oni bowiem dostarczali zawsze spośród swego grona wybieralnych namiestników i tysięcy, posługując się wiecem dla realizacji własnych celów.

W rozdziale 4, pt. *Początki zasiedlenia ziemi nowogrodzkiej*, zaprezentowano ukształtowanie powierzchni północnej części Rosji oraz wskazano położenie Nowogrodu Wielkiego na tym obszarze. Następnie przedstawiono problematykę

zasiedlenia ziem północno-wschodniej Rusi, wskazując na to, iż zagospodarowanie ziem nowogrodzkich stanowiło długi proces, związany ze stopniowym przemieszczaniem się plemion rolniczych na północ terytoriów zajmowanych dziś przez Rosję. W rozdziale tym opisano także założenie Nowogrodu Wielkiego, który powstał w wyniku połączenia się trzech osad. Szczególne miejsce w tym rozdziale zajmuje problematyka odnosząca się do zagadnień związanych z badaniami archeologicznymi tego miasta. Przedstawiono w nim także proces opanowania przez przodków Nowogrodzian ziem położonych w najbliższym sąsiedztwie warownego grodu, jakim w owym czasie był Nowogród, oraz wyprawy na Syberię. Rozdział 4 wieńczy analizy pradawnych obrzędów na Rusi i w Nowogrodzie, a także informacje o roli i znaczeniu kultu Peruna w społeczeństwie staroruskim.

Rozdział 5 został poświęcony problematyce rozwoju Nowogrodu Wielkiego. Otwierają go rozważania odnoszące się do przekształcania się warownego grodu w miasto, a następnie jego rozbudowy. Przedstawiono podział administracyjny Nowogrodu Wielkiego, wskazując na miejsce i rolę poszczególnych stron tego miasta w jego rozwoju gospodarczym i społecznym. Podkreślono także znaczenie handlu i rzemiosła w rozwoju Nowogrodu Wielkiego. Miasto odegrało bardzo ważną rolę w dziejach Rusi i rozwoju państwa rosyjskiego. Posiadało ono bowiem ściśle związki z Europą Zachodnią i Dalekim Wschodem, gdzie przeniknęły: ruskie rzemiosło i ruska kultura. Warto nadmienić, iż Nowogród Wielki ominął najazd tatarski, dlatego też nie ucierpiał on tak, jak stało się to w przypadku Kijowa, Czernihowa i innych miast. W rozdziale 5 przedstawiono również przekształcanie się Nowogrodu w republikę feudalną oraz dalszą ekspansję na ziemie północne, w tym także kwestię opanowania Syberii.

W rozdziale 6, zatytułowanym *Republika nowogrodzka, jej kultura i relacje z Moskwą*, opisano Aleksandra Newskiego i jego rządy w Nowogrodzie Wielkim. Ukazano ponadto przebieg wojen, w których władca ten brał udział, oraz wpływ zwycięstw nad wojskami niemieckimi i szwedzkimi na rozwój sytuacji politycznej w państwie ruskim oraz na umocnienie się niezależności Nowogrodu Wielkiego.

Rozdział 6 zawiera także analizę kształtowania się stosunków Nowogrodu Wielkiego z Moskwą. Były one oparte na dwustronnych układach. Podstawę wszystkich porozumień stanowił układ z 1270 r. Jego postanowienia okazały się na tyle trwałe, iż nie zdezaktualizowały się przez ponad półtora stulecia. Powtórzono je bowiem bez istotnych zmian w 1435 r. Od czasów panowania Dymitra Dońskiego Nowogród Wielki jest nazywany *wotcziną* książąt moskiewskich. Nie wiązało się to jednak ze zmianą podstaw prawnych dotychczasowych układów zawieranych przez książęta z republiką. W porozumieniach z XIV i XV w. granica wpływów moskiewsko-nowogrodzkich była ściśle wytyczona, zaś jej nienaruszalność bez jakichkolwiek zastrzeżeń zagwarantowana. Warto nadmienić, iż w tradycyjnej formule umów zawieranych między Moskwą a Nowogrodem z jednej strony podkreślana była akceptacja dla tzw. *stariny* nowogrodzkiej, a z drugiej eksponowano wielopokoleniowe związki władców moskiewskich z tym miastem.

W rozdziale 6 znalazły się również zagadnienia odnoszące się do bogatej kultury Nowogrodu Wielkiego i jej wpływu na sztukę ruską – w szczególności w sferze malarstwa ikon. Kultura ta kształtowała się w okresie rozdrobnienia feudalnego.

W rozdziale 7, pt. *Upadek republiki nowogrodzkiej i dalsze losy Nowogrodu Wielkiego*, zaprezentowano problematykę procesu powstania scentralizowanego państwa rosyjskiego oraz roli i znaczenia rządów Iwana III w umacnianiu integralności państwa rosyjskiego. Następnie przedstawiono analizę procesu upadku republiki nowogrodzkiej. Republika nowogrodzka przestała formalnie istnieć 15 stycznia 1478 r., a jej ziemie zostały podporządkowane wielkiemu księciu moskiewskiemu. Po zajęciu Nowogrodu Wielkiego władzę w mieście sprawowali namiestnicy wielkksiążęcy. Wiele rodzin bojarów nowogrodzkich zostało pozbawionych majątków, jak również przesiedlonych w głąb państwa moskiewskiego.

Rozdział 7 zawiera także informacje o procesie rozszerzania granic państwa rosyjskiego w XVI w. oraz walk z wrogami zewnętrznymi – przede wszystkim z Polską oraz ze Szwecją. Następnie zaprezentowano okres panowania Borysa Godunowa w kontekście zmian, jakie miały miejsce w miastach rosyjskich w tym czasie. Ponadto za ważne uznano przedstawienie rozwoju handlu, rzemiosła i rolnictwa zarówno w Rosji, jak i w Nowogrodzie Wielkim, wskazując na wiodące gałęzie rzemiosła, jakie rozwinęły się w poszczególnych częściach państwa rosyjskiego oraz na ziemi nowogrodzkiej.

Pracę wieńczy zakończenie, w którym zawarto najważniejsze wnioski płynące z analizy przeprowadzonej w trakcie tworzenia monografii.

Książka adresowana jest do szerokiego grona Czytelników zainteresowanych zarówno historią rozwoju gospodarczego i społecznego Nowogrodu Wielkiego, jak i Rosji. Może być ona pomocna dla studentów takich kierunków, jak ekonomia, socjologia, historia czy rosjoznawstwo. Stanowi ona także punkt wyjścia do dalszych badań dla pracowników naukowych zajmujących się historią gospodarczą Rosji i rozwojem społecznym państwa rosyjskiego.

Rozdział 1

Słowianie wschodni a państwo staroruskie

1. Słowianie wschodni jako założyciele państwa staroruskiego

Życie Słowian wschodnich w ciągu wielu stuleci płynęło nad brzegami Dniepru, Desny, Wołchowa i jeziora Ilmeń, górnej Wołgi i górnej Oki¹. Plemiona wschodniosłowiańskie, zamieszkujące tereny położone bardziej na północ, zajmowały dorzecze górnego Dniepru, obszary Wyżyny Wałdajskiej oraz dorzecza jezior Czudzkiego i Ilmeń². Plemiona te stopniowo przesuwały się coraz bardziej na północ, przy czym nie było to przesiedlanie się tych pierwotnych wspólnot w pełnym tego słowa znaczeniu³. Całe stulecia powolne przesuwanie się słowiańskich

1 П.Н. Третьяков, *Расселение древнерусских племен по археологическим данным*, „Советская археология” 1937, № 4, s. 33–51; П.В. Лукин, *Восточнославянские „племена” и их князья: конструирование истории в Древней Руси*, [w:] *Предания и мифы о происхождении власти эпохи Средневековья и раннего Нового времени. Материалы конференции „Славяне и их соседи” (XXV конференция. Москва, 2010 г.)*, Индрик, Москва 2010, s. 83–89; В.В. Седов, *Восточные славяне в VI–XIII вв.*, [w:] Б.А. Рыбаков (red.), *Археология СССР*, Наука, Москва 1982, s. 53–140; И.Н. Данилевский, *Восточнославянские „племенные союзы”: реальность или летописная легенда?*, [w:] Т.Н. Джаксон, А.В. Подосинов (red.), *Книга картины Земли*, Индрик, Москва 2014, s. 66–75.

2 Więcej zob. w: К. Цукерман, *Перестройка древнейшей русской истории*, [w:] *У истоков русской государственности. К 30-летию археологического изучения Новгородского Рюрика Городища. Историкоархеологический сборник*, Дмитрий Буланин, Санкт-Петербург 2007, s. 332–351; Е.А. Шинаков, *Новгородцы в процессе становления государственности на Руси*, [w:] *Прошлое Новгорода и Новгородской земли. Материалы конференции*, Новгородский государственный университет им. Ярослава Мудрого, Новгород 1998, s. 27–32.

3 Por. В.В. Седов, *Происхождение и ранняя история славян*, Наука, Москва 1979; И.И. Еремеев, О.Ф. Дзюба, *Очерки исторической географии лесной части пути „Из варяг в греки”. Археологические и палеогеографические исследования между Западной Двиной и озером Ильмень*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2010.

rolników na te tereny umożliwiło im dotarcie do ziem, na których w późniejszym okresie powstały podwaliny Nowogrodu Wielkiego⁴. Przemieszczanie się pierwotnych plemion rolniczych na północne obszary późniejszego państwa staroruskiego⁵ związane było z wypalaniem przez nich lasów przez zasiewy i częstą zmianą pól ze względu na ekstensywny system uprawy gleby⁶.

Plemiona bytujące na rozległym terytorium Niziny Wschodnioeuropejskiej określane są mianem protosłowiańskich, a nazwa ta odnosi się do tych zespołów etnicznych, od których bezpośrednio wywodzą się późniejsze plemiona wschodniosłowiańskie⁷. W literaturze istnieje zgodność co do tego, iż tereny przez nie zamieszkałe zaczynały się od wschodniego wybrzeża Zatoki Fińskiej i południowych brzegów jeziora Ładogi i Onegi. Ich zachodnimi sąsiadami byli Estowie, Liwowie, plemiona bałtyckie, następnie plemiona lechickie, a na południowym zachodzie – plemiona wołoskie. Na wschodzie zamieszkiwały plemiona ugrofińskich Czeremisów, Mordwinów oraz inne mniej liczne ludy⁸ (zob. ilustracja 1.1).

4 О.Н. Трубачев, *Ранние славянские этнонимы – свидетели миграции славян*, „Вопросы языкознания” 1974, № 6, s. 48–67. Więcej zob. w: О.Н. Трубачев, *Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования*, Наука, Москва 2002.

5 W literaturze przedmiotu pod pojęciem państwa staroruskiego rozumiane jest wielkie państwo wczesnofeudalne, powstałe w wyniku połączenia się Rusi Nowogrodzkiej z Rusią Kijowską. Por. Я.Г. Рьер, *О начальных этапах формирования древнерусской государственности*, „Вестник славянских культур” 2017, № 23, s. 73–78; Т.В. Писклова, *Образование Древнерусского государства*, „Новая наука: стратегия и векторы развития” 2018, № 22, s. 19–23; А.Г. Рогачев, *Создание древнерусского государства и его модернизация в IX–XIII веках*, „Социально-экономический и гуманитарный журнал Красноярского ГАУ” 2015, № 44, s. 23–28; О.А. Авдеева, Е.В. Знамеровский, Е.В. Авдеева, *Правовые теории образования Древнерусского государства*, „История государства и права” 2017, № 22, s. 60–64. Więcej zob. w: Н.М. Карамзин, *История государства Российского*, Наука, Москва 1989.

6 Por. В.В. Енуков, *Ранние этапы формирования смоленско-полоцких кривичей (по археологическим данным)*, Курский государственный педагогический институт, Курское полиграфическое объединение, Москва 1990; С.В. Дмитриев, *К вопросу о функционировании и генезисе этнонима „кривичи”*, Российский этнографический музей, Ленинград 1990, s. 143–149; Б.А. Рыбаков, *Уличи (историко-географические заметки)*, „Краткие сообщения института истории материальной культуры” 1950, Вып. XXXV, s. 3–17; И.П. Русанова, *Территория древлян по археологическим данным*, „Советская археология” 1961, № 1, s. 63–69.

7 L. Bazylow, *Historia Rosji*, t. I, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1983, s. 56.

8 *Ibidem*, s. 57.

Ilustracja 1.1. Zasięg terytorium zamieszkania Słowian wschodnich na tle innych ludów i plemion

Źródło: <https://zpe.gov.pl/a/kim-byli-i-skad-przyszli-slowianie/D1CFJ820E> (dostęp: 16.02.2024).

Struktura społeczna plemion zamieszkujących terytorium środkowej i północno-wschodniej Europy została scharakteryzowana w sposób następujący:

Wszystkie plemiona środkowej i północno-wschodniej Europy żyły na początku I tysiąclecia p.n.e. w ustroju wspólnoty pierwotnej. Plemiona składały się zwykle z patriarchalnych rodów. Sądząc po wielkości i rozmieszczeniu osiedli, rody były liczne, liczba zaś ich w każdym pleminiu dość duża. Wspólnoty rodowe zamieszkujące w takich osiedlach składały się z rodzin, które zajmowały albo oddzielne sekcje dużych domów, albo osobne domy. Jednakże w większości plemion rodzina nie wyodrębniła się jeszcze jako jednostka gospodarcza i środki produkcji pozostawały własnością rodu. Wyodrębnienie się arystokracji rodowej obserwujemy tylko u niektórych spośród omawianych plemion (np. na wschodzie nad Kamą)⁹.

9 S.L. Utchenko, D.P. Kallistowa, A.I. Pawłowska, W.W. Struwe, *Historia powszechna*, t. 2, Książka i Wiedza, Warszawa 1966, s. 173.

Ziemie, zjednoczone następnie w państwo staroruskie, zamieszkane przez różne plemiona Słowian wschodnich, były od najdawniejszych czasów miejscem ożywionej wymiany handlowej. Szerokie kontakty handlowe utrzymywały wszystkie plemiona słowiańskie żyjące w dorzeczu Dniepru, nad jeziorem Ilmeń oraz w dorzeczu Wołgi i Oki. Ludność zamieszkująca dorzecze Dniepru prowadziła handel z Kaukazem już od V–IV w. p.n.e., o czym świadczą znaleziska z licznych stanowisk archeologicznych. Mniej więcej w tym samym czasie zostały nawiązane stosunki handlowe między obszarami Poddnieprza a koloniami greckimi położonymi nad Morzem Czarnym¹⁰. W okresie od I do III w. naszej ery na terytorium zamieszkałym przez plemiona słowiańskie przybyli Rzymianie. O ich pobycie na tych ziemiach świadczą znaleziska w postaci monet, jakie odkryli archeologowie podczas prowadzonych prac wykopaliskowych w dorzeczu Dniepru, Donu i Kubania. W późniejszym okresie, tj. między III a IV w., plemiona Słowian wschodnich prowadziły wymianę handlową z Gotami¹¹.

Za czas szczególnie ożywionych stosunków Słowian wschodnich z innymi ludami uznać należy okres od VIII do X w. Wówczas to nawiązane zostały kontakty z ludami Wschodu, a także z Bizancjum. Od VIII w. plemiona słowiańskie zaczęły prowadzić handel z ziemiami, które weszły w skład kalifatu arabskiego. Ta intensywna wymiana handlowa trwała do X w. Natomiast rozwój kontaktów Rusi z Bizancjum datowany jest od IX w. – początkowo z Korsuniem, a następnie z Konstantynopolem. Jednocześnie nawiązane zostały stosunki państwa staroruskiego z Europą Zachodnią.

Wymiana handlowa z ludami wchodzącymi w skład kalifatu arabskiego odbywała się przede wszystkim przez Wołgę i jej dopływy. Od jej źródeł kupcy wschodni przemierzali się następnie ku Morzu Bałtyckiemu, docierając aż do Gotlandii.

W kronice niejednokrotnie podkreślano rolę takich rzek, jak Dniepr, Dźwina i Wołga w rozwoju gospodarki i społeczeństwa państwa staroruskiego. W latopisie wspomina się, iż tymi trzema rzekami można było dostać się na terytoria zamieszkane przez różne narody i ludy. Wzdłuż tych rzek powstało wiele grodów, które następnie przekształciły się w duże miasta. Różnorodne związki handlowe tych grodów wywarły ogromny wpływ na rozwój gospodarczy i polityczny państwa staroruskiego. Grody te stały się bardzo wcześnie, bo przed pojawieniem się Waregów w Europie, ważnymi ośrodkami jednoczącymi grupy plemion słowiańskich czy też

10 Пор. М.Ю. Вахтина, М.Т. Кашуба, *Об особенностях греко-варварских контактов начальной поры колонизации Северного Причерноморья в свете изучения материалов Немировского городища*, [w:] *Боспорский феномен: Греки и варвары на евразийском перекрестке. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2013, s. 371–378; В.В. Улитин, *Проблемы организации греко-варварской торговли в Северо-Восточном Причерноморье*, [w:] *Боспорский феномен: общее и особенное в историко-культурном пространстве античного мира. Материалы международной научной конференции*, ч. 2, Издательско-полиграфический центр Санкт-Петербургского Государственного Университета промышленных технологий и дизайна, Санкт-Петербург 2018, s. 262–268.

11 Пор. В.П. Буданова, *Готы в эпоху великого переселения народов*, Наука, Москва 1990.

ich część. Najważniejsze z nich leżały na dwóch krańcach tej wielkiej drogi wodnej, a były nimi Nowogród Wielki na północy i Kijów na południu. Konstantyn Porfirogeneta w swym dziele *De administrando imperio* podaje:

Czółna idące do Konstantynopola z Rusi zewnętrznej idą z Niewogardy [Nowogrodu], w której rządził Światosław, syn księcia ruskiego Igora, a także z warowni Miliniski [Smoleńska], z Telucy [Lubecz], Czernigogi [Czernihowa] i z Wyszegradu. Wszyscy oni spływają po rzece Dniepr i zbierają się w warowni kijowskiej zwanej Samwata¹².

W IX w. szczególnie ważne znaczenie dla rozwoju stosunków handlowych Słowian wschodnich miała droga wiodąca z Morza Bałtyckiego do Morza Czarnego. O jej roli i znaczeniu dla państwa staroruskiego dowiadujemy się z kart kroniki, która informuje, iż prowadziła ona z Morza Bałtyckiego Newą do jeziora Newo (nazwanego w późniejszym okresie Ładogą), a następnie rzeką Wołchow do jeziora Ilmeń i wpadającej tam rzeki Łować. Rzekę tę oddziela niewielka przestrzeń od źródeł Dniepru, wpadającego do Morza Czarnego, zwanego w owym okresie Morzem Ruskim.

Wiadomości o Słowianach wschodnich odnaleźć można zarówno na kartach kronik ruskich, jak i w dziełach autorów pochodzących z Azji Środkowej.

We wczesnym średniowieczu powstało na Rusi niezwykle cenne dla potomnych dzieło historyczne – ruski latopis *Powieść lat minionych* (*Powieść doroczna*), napisana przez kronikarza żyjącego w XI w. Opowieść o ziemi ruskiej zaczął on od starych podań o życiu Słowian wschodnich¹³.

Kronikarz wymienia w swej pracy nazwy dawnych plemion słowiańskich i niesłowiańskich, wskazuje miejsca ich osiedlenia i opowiada o licznych miastach ruskich i szlakach wodnych¹⁴. Na pierwszych kartach latopisu znajduje się podanie o księciu polańskim Kiju i jego dwóch braciach – Szczeku i Chorywie, legendarnych założycielach Kijowa. Latopis dostarcza nam cennych wiadomości o walkach Słowian z Awarami, Chazarami i Waregami (zob. Aneks, cz. 1). Nie brak tu także informacji o dawnych obyczajach Słowian wschodnich, ich obrządkach i wierzeniach¹⁵.

12 К. Багрянородный, *Об управлении государством*, „Известия ГАИМК” 1934, Вып. 9, s. 8.

13 П.В. Лукин, *Восточнославянские „племена” в русских летописях: историческая память и реальность*, Кругъ, Москва 2003, s. 257–285. Więcej zob. w: Г.А. Хабургаев, *Первые столетия славянской письменной культуры. Истоки древнерусской книжности*, Издательство МГУ, Москва 1994.

14 Więcej zob. w: Г.А. Хабургаев, *Этнонимия „Повести временных лет” в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза*, Издательство МГУ, Москва 1979; А.Г. Кузьмин, *Тайны рождения русского народа*, Вече, Москва 2003; В.В. Седов, *У истоков восточнославянской государственности*, УРСС, Москва 1999.

15 Пор. А.А. Фетисов, А.С. Щавелев, *Русь и радимичи: история взаимоотношений в X–XI вв.*, „История: Электронный научно-образовательный журнал” 2012, Вып. 5 (13), s. 122–129; В.Я. Петрухин, *Русь в IX–X веках. От призвания варягов до выбора веры*, Форум, Москва 2014; О.Н. Трубачев, *О племенном названии уличи*, „Вопросы славянского языкознания” 1961, № 5, s. 186–190.

Analizując opowieści kronikarza o plemionach wschodniosłowiańskich, warto odnieść się do poglądów P.N. Tretjakowa, którego zdaniem od VII w. na Rusi nazwy plemienne mają już charakter oznaczeń geograficznych bądź terytorialnych i mówią raczej o miejscach niż o plemionach w ścisłym tego słowa znaczeniu¹⁶. Dlatego też w IX i X w. kronikarz, wymieniając takie nazwy, jak Słowienie, Krywicze, Polanie itd., nie miał na myśli dawnych plemion, lecz ludność zamieszkałą na obszarze, na którym żyły niegdyś te plemiona.

Źródłem niezwykle cennych wiadomości o dawnym życiu Słowian wschodnich są także dzieła pisarzy pochodzących z Azji Środkowej. W IX–X w. plemiona i ludy z krajów wschodnich prowadziły ożywiony handel ze Słowianami i często przybywały na rynki położone nad brzegami Wołgi. Pisarze ci żywo interesowali się życiem tego wielkiego północnego kraju, tak odrębnego kulturowo i gospodarczo od stepów, pustyni i oaz Azji Środkowej. Zbierali oni i zapisywali rozmaite informacje o zajęciach, obyczajach i wierzeniach dawnych Słowian. O Słowianach wschodnich wspominali też niejednokrotnie pisarze arabscy¹⁷.

Słowianami wschodnimi interesowano się również w Bizancjum i po drugiej stronie Morza Czarnego, zwanego wówczas Morzem Ruskim, gdzie docierali oni na swych łodziach jako kupcy albo jako wojownicy¹⁸. Ogromny miłośnik nauki i literatury, wspomniany wcześniej cesarz Konstantyn VII Porfirogeneta, zawarł w swym dziele *De administrando imperio* nie tylko koncepcję polityki zagranicznej, jaką powinno w jego opinii prowadzić Bizancjum, ale także niezwykle cenne opisy ludów zamieszkujących sąsiednie obszary cesarstwa bizantyjskiego. Podzielił on Ruś na dwie zasadnicze części – wewnętrzną i zewnętrzną. Do Rusi wewnętrznej zaliczył on ziemie leżące wokół Kijowa¹⁹, zaś do Rusi zewnętrznej – Nowogród Wielki i obszary należące do daniaków Rusi.

Słowianie ilmeńscy mieli często do czynienia z Waregami, którzy przybywali na północne tereny przyszłego państwa ruskiego ze Skandynawii przez Morze Bałtyckie²⁰. L. Bazyłow podaje, iż:

16 П.Н. Третьяков, *Восточнославянские племена*, Издательство Академии Наук СССР, Москва–Ленинград 1948, s. 167.

17 Por. И.Г. Коновалова, *Рассказ о трех группах русов в сочинениях арабских авторов XII–XIV вв.*, Наука, Москва 1995, s. 139–148.

18 Więcej zob. w: А.Е. Леонтьев, *Восточноевропейские пути сообщения и торговые связи в конце VIII–X в.*, [w:] А.Е. Леонтьев, Е.Н. Носов, *Русь в IX–X веках. Археологическая панорама*, Древности Севера, Москва 2012, s. 383–401.

19 Obszary te odpowiadają w przybliżeniu pierwotnej Rusi, którą opisał Nestor. Były one zasiedlone przez Drewlan, Siewierzan i Dregowiczów. Do Rusi wewnętrznej Konstantyn Porfirogeneta dodał także terytoria zamieszkałe przez Krywiczków, którzy w owym czasie zostali włączeni do Rusi. Zob. В. Рыбаков, *Первые веки истории Руси*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1983, s. 28.

20 L. Bazyłow, *op. cit.*, s. 75. Por. В.В. Фомин, *Варяги и варяжская Русь*, Русская панорама, Москва 2015; Ю.И. Венелин, *Скандинавomania и её поклонники, или столетние изыскания о варягах*, Типография Д. Семена, Москва 1842.

Ekspansja ludów skandynawskich (także Duńczyków z Jutlandii) w okresie między VIII i IX w. była bardzo intensywna i objęła dosłownie całą Europę. Poznała tych Normanów (ludzi północy) Anglia, Francja, południowa Italia i Sycylia, dotarli oni nawet do Grenlandii i wybrzeży amerykańskich. Wyczynów tych dokonywali głównie Duńczycy i Norwegowie. Natomiast Normanowie szwedzcy, a więc właśnie Waregowie (nazwa oznacza wojownika), przepływali Morze Bałtyckie, starali się uzależnić od siebie niektóre plemiona wschodniosłowiańskie, zajmowali się handlem i rozbojem. Wykorzystując sieć rzeczną, przenikali daleko na południe, docierając Dnieprem do Morza Czarnego i posiadłości bizantyjskich²¹.

W *Powieści dorocznej* pod datą 862 r. kronikarz podaje, iż postanowiono wówczas w Nowogrodzie położyć kres waśniom wewnętrznym, dlatego też zwrócono się do księcia wareskiego Ruryka (zob. ilustracja 1.2) z propozycją objęcia władzy²². Wysłannicy Słowian ilmeńskich mieli zwrócić się do niego z następującymi słowami: „Ziemia nasza jest rozległa i bogata, lecz ładu w niej nie ma; przyjdź władać i rządzić nami”²³. Ruryk wyraził zgodę na tę propozycję i w tymże samym roku przybył z dwoma braćmi – Sineusem i Truworem – na ziemię Słowian ilmeńskich, gdzie objął rządy²⁴.

Ilustracja 1.2. Ruryk – książę wareski

Źródło: <https://wielkahistoria.pl/poczatki-nowogrodu-wielkiego-czy-legendarny-tworca-rusi-ruryk-naprawde-istnial> (dostęp: 17.02.2024).

21 L. Bazyłow, *op. cit.*, s. 75.

22 Пор. И.Я. Фроянов, *Исторические реалии в летописном сказании о призвании варягов*, „Вопросы истории” 1991, № 6, s. 3–15; Е.А. Мельникова, *Рюрик, Синеус и Трувор в древнерусской историографической традиции*, [w:] Т.М. Калинина (red.), *Древнейшие государства Восточной Европы*, Восточная литература РАН, Москва 2000, s. 143–159.

23 L. Bazyłow, *op. cit.*, s. 75–76.

24 *Ibidem*, s. 76. Więcej zob. w: С.В. Цветков, *Князь Рюрик и его время*, Русская панорама, Москва 2012; В.В. Фомин, *Гольф конунг. Норманнизм как диагноз*, Алгоритм, Москва 2013.

Wzmianka ta, zawarta w *Powieści dorocznej*, stała się podstawą tzw. teorii normańskiej, której zwolennicy uważają, że wyłączną przyczyną powstania państwa staroruskiego były czynniki zewnętrzne, mówiąc dokładniej – że państwo to ukształtowało się nie w rezultacie działania procesów odbywających się wewnątrz plemion słowiańskich, ale jako następstwo najazdu Waregów²⁵. Teoria ta została stworzona przez Gottlieba Bayera i Gerharda Friedricha Müllera²⁶. Do grona jej zwolenników należeli Nikołaj M. Karamzin²⁷ i Michaił P. Pogodin²⁸.

25 L. Bazyłow, *op. cit.*, s. 76. Por. Л.П. Грот, *Смутное время и мутная история первого норманиста*, „Русское поле. Научно-публицистический альманах” 2012, № 2, s. 85–86; А.Н. Сахаров, *Рюрик, варяги и судьбы российской государственности*, „Русин” 2006, № 3 (5), s. 190–194.

26 L. Bazyłow, *op. cit.*, s. 76. Gottlieb Bayer i Gerhard Friedrich Müller byli uczonymi niemieckimi, pracującymi w Petersburskiej Akademii Nauk. Obaj spędzili w Rosji wiele lat, co umożliwiło im zaznajomienie się z różnorodnymi materiałami źródłowymi dotyczącymi historii tego kraju. Zwolennikiem teorii normańskiej w jej najdalej idącej wersji był G. Bayer. Uważał on, że ze Szwecji wywodzi się nie tylko osadnictwo, ale także władza w osobie przyzwanego przez miejscowe plemiona Ruryka i jego następców. Zob. K. Chojnacka, *Rosjanin. Łomonosow jako zjawisko polityczne*, Wolters Kluwer, Warszawa 2020, s. 191.

27 Nikołaj Michajłowicz Karamzin (1766–1826) – pisarz, wydawca, historyk. Działalność literacką rozpoczął w wieku 14 lat, tłumacząc utwory literatury sentymentalnej. Pierwsza jego powieść, zatytułowana *Eugeniusz i Julia*, pojawiła się w 1789 r. Karamzin zajmował się też wydawaniem takich pism literackich, jak „Moskowskij Żurnał” (lata 1791–1792) i „Aglaja” (lata 1794–1795). Był on ponadto założycielem pisma „Wiesticnik Jewropy” (1802 r.), a także aktywnym członkiem towarzystwa „Arzamas” (lata 1815–1818). Sławę Karamzinowi przyniosła nowela sentymentalna *Biedna Liza*, która ukazała się w 1792 r. Dzieło to dało początek rosyjskiej powieści psychologicznej. W 1803 r. N.M. Karamzin ostatecznie porzucił działalność literacką i w pełni poświęcił się studiowaniu materiałów źródłowych mających na celu dogłębne poznanie historii Rosji. Owocem jego wieloletniej pracy było dwutomowe dzieło *Historia państwa rosyjskiego*. W pracy tej propagował on samodzierżawie jako główną siłę rozwojową Rosji. Więcej zob. w: Н.М. Карамзин, *Полное собрание сочинений*, Терра, Москва 2009; В.Б. Муравьев, *Карамзин*, Молодая гвардия, Москва 2014; Ю.М. Лотман, *Сотворение Карамзина*, Книга, Москва 1987.

28 Michaił Pietrowicz Pogodin (1800–1875) – historyk, wydawca i publicysta. Ukończył studia na uniwersytecie w Moskwie, na którym w latach 1835–1844 wykładał historię. W latach 1827–1830 wydawał pismo „Moskowskij Wiesticnik”, a w latach 1841–1856 – słowianofilski miesięcznik „Moskwitianin”. W początkowym okresie swej działalności wydawniczej popularyzował on głównie liberalne poglądy, zaś w późniejszym czasie stał się jednym ze zwolenników i propagatorów tzw. oficjalnego słowianofilstwa, które realizowało w swych założeniach formułę „prawosławie, samodzierżawie i ludowość”. M.P. Pogodin był twórcą wielu powieści i szkiców, w których opisywał życie rosyjskiej wsi. W późniejszym okresie zajął się publicystyką i pracą naukową. Więcej zob. w: Н.И. Павленко, *Михаил Погodin*, Памятники исторической мысли, Москва 2003; К.Н. Бестужев-Рюмин, *Михаил Петрович Погodin (1800–1875)*, Век, Москва 1997; Г.В. Можяева, *Погodin Михаил Петрович (1800–1875)*, РОССПЭН, Москва 2001.

Przeciwko założeniom teorii normańskiej wystąpili w XVIII w. Wasilij N. Tatiszczew²⁹ i Michaił W. Łomonosow³⁰. Są oni uważani za twórców tzw. szkoły słowiańskiej. Swe poglądy na powstanie państwa staroruskiego przedstawili oni w pracach *Historia Rosji* (Tatiszczew) oraz *Starożytna historia rosyjska* (Łomonosow)³¹. Dowodzą oni, iż na początku X w. niewielkie państewka słowiańskie – nowogrodzkie, kijowskie i inne – połączyły się pod władzą księcia Olega (zob. ilustracja 1.3), co dało początek istnieniu państwa staroruskiego.

29 Wasilij Nikiticz Tatiszczew (1686–1750) – historyk i dyplomata. Stworzył on koncepcję historiozoficzną, u podstaw której legło założenie, iż wszystkie narody zmierzają ku wspólnej przyszłości, realizując identyczny schemat rozwoju. W.N. Tatiszczew był zdania, iż człowiek jako jednostka nie posiada istotnych praw, gdyż właściwym podmiotem jest społeczeństwo. Przedstawił on także sposób jego organizacji, twierdząc, iż powinno ono funkcjonować w taki sposób, by zapewnić jednostce swobodę działania oraz ochronić ją przed samowolą Kościoła. W.N. Tatiszczew był zdania, że jest to jedyna droga do stworzenia nowoczesnego państwa, rządzonego przez oświeconego monarchę, które w ten sposób staje się właściwym autorytetem. Zob. J. Diec, *Rosyjska myśl filozoficzna i polityczna*, [w:] L. Suchanek (red.), *Rosjznawstwo: wprowadzenie do studiów nad Rosją*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2004, s. 355. Więcej zob. w: И.М. Шакинко, В.Н. Татищев, Мысль, Москва 1987; А.Г. Кузьмин, Татищев, Молодая гвардия, Москва 1987; Я.А. Гордин, *Хроника одной судьбы: художественно-документальная повесть о В.Н. Татищеве*, Советская Россия, Москва 1980.

30 Michaił Wasiliewicz Łomonosow (1711–1765) – wybitny uczyony rosyjski, poeta, badacz rosyjskiego języka literackiego. W 1745 r. otrzymał on tytuł profesora chemii. Z jego inicjatywy w 1755 r. został założony uniwersytet w Moskwie, noszący dziś jego imię. M.W. Łomonosow dokonał wielu znaczących odkryć, przede wszystkim w obszarze nauk chemicznych, a także termodynamiki. Był jednym z największych geniuszów narodu rosyjskiego, wywarł ogromny wpływ zarówno na kulturę i naukę, jak i na rozwój języka rosyjskiego. M.W. Łomonosow jest bowiem autorem wybitnych prac filologicznych, takich jak *Krótki podręcznik retoryki*, *Gramatyka rosyjska czy Przedmowa o pożytku ksiąg cerkiewnych w języku rosyjskim*. To ostatnie dzieło odegrało ogromną rolę w procesie kształtowania się rosyjskiego języka literackiego. M.W. Łomonosow zajmował się też badaniem dziejów Rosji i jej narodu. Owocem tych studiów stały się takie znakomite dzieła historyczne, jak *Krótką rosyjską kroniką z rodowodem i Historia dawnej Rosji*. Łomonosow to także twórca postępowego czasopisma „O Zachowaniu i Rozroście Narodu Rosyjskiego”, w którym propagował wartości patriotyczne. Więcej zob. w: И.Д. Мартысевич, *Вопросы государства и права в трудах М.В. Ломоносова*, Издательство Московского университета, Москва 1961; Е.Н. Лебедев, *Ломоносов, Молодая гвардия, Москва 1990*; Т.Н. Артеменко, *К вопросу об изучении традиций древнерусского красноречия в литературном творчестве М.В. Ломоносова*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики” 2001, № 4 (6), s. 82–92; П.С. Грацианский, *Политическая и правовая мысль России второй половины XVIII в.*, Наука, Москва 1984.

31 Więcej zob. w: Л.С. Клейн, *Спор о варягах. История противостояния и аргументы сторон*, Евразия, Санкт-Петербург 2009; В.В. Фомин, *Варяго-русский вопрос в интерпретации отечественных археологов дореволюционного и советского времени*, „Вопросы истории” 2021, № 5 (1), s. 231–253; В.В. Фомин, „Советский антинорманизм” и его норманистская сущность, „Известия Воронежского государственного педагогического университета” 2017, № 4, s. 277; А.Г. Кузьмин, *Об этнической природе варягов (к постановке проблемы)*, „Вопросы истории” 1974, № 11, s. 54–83; Л.П. Грот, *Путь норманизма: от фантазии к утопии*, Русская панорама, Москва 2010.

Ilustracja 1.3. Książę nowogrodzki i kijowski Oleg

Źródło: <https://frigato.ru/biografii/politiki/2209-veschiy-oleg-knyaz.html> (dostęp: 20.02.2024).

W *Historii powszechnej* rozwinięto ten wątek w sposób następujący:

W niektórych późniejszych kronikach ruskich zachował się tekst stanowiący być może zaginioną część pracy Nestora, poświęcony Rusi IX stulecia, a więc czasom poprzedzającym najazd Waregów. W tym interesującym urywku mowa jest o księciu kijowskim Oskoldzie (Askoldzie) albo o dwóch księciach – Askoldzie i Dirze, którzy przypuszczalnie nie byli Waregami. Kiedy Normanie po stoczonych bojach wtargnęli do Nowogrodu (gdzie władzę zagarnął konug Waregów – Ruryk) i zaczęli ściągać daninę z Połoczan i Krywiczów, książę kijowski Oskold, pochodzący prawdopodobnie z dynastii Kija, zorganizował dwie wyprawy – na ziemię Połoczan i Krywiczów. Tak więc kroniki zachowały wiadomości o zorganizowanym oporze, stawianym Waregom przez Ruś Kijowską³².

Opisy tego, jak zachowywali się w Nowogrodzie Wielkim Waregowie przybyli na północne tereny państwa ruskiego, zawiera latopis nowogrodzki, w którym odnajdujemy informację, iż „zadawali oni gwałt Słowienom, Krywiczom, Merianom i Czudom”³³. W latopisie wspomina się, jak uciskane plemiona wypędziły swoich ciemiężycieli, jak poczęły one władać u siebie i budować miasta. Z kart kroniki dowiadujemy się także, jak trudny okazał się dla nich brak silnej władzy, gdy po wygnaniu Waregów „powstali oni przeciwko sobie i nastąpiła wśród nich wielka niezgoda i bratobójcze walki, i powstał gród przeciwko grodowi i nie było prawdy między nimi”³⁴.

32 N. Sodorowa, N.I. Konrad, I. Pietruszewski, L. Czerepnin, *Historia powszechna*, t. 3, Książka i Wiedza, Warszawa 1966, s. 283.

33 *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1950, s. 106.

34 *Ibidem*.

Z zapisów ujętych w kronice dowiadujemy się, iż początkowo Oleg sprawował władzę nad Słowianami nowogrodzkimi, a następnie wyprawił się on ze swą drużyną w dół Dniepru i opanował Krywiczów smoleńskich. Posuwając się dalej z biegiem tej rzeki, zawładnął Kijowem i unicestwił panujących tam książąt – Askolda i Dira. Oleg podporządkował sobie także sąsiednie plemię Drewlan, Siewierzan i Radymiczów, nakładając na nich daninę. Równoczesne władanie Nowogrodem i Kijowem uczyniło Olega wszechwładnym gospodarzem na szlaku dnieprzańskim. Odtąd musieli z nim się liczyć wszyscy drobniejsi książęta³⁵.

W relacjach kronikarzy ruskich z XI w. istotnie niewiele wspomina się o Ruryku. Piszą oni natomiast o okresie późniejszym, kiedy to wygasła stara słowiańska dynastia potomków Kija, wymieniając księcia Igora³⁶. B.A. Rybakow tak podsumował źródła powstałe w tamtym czasie:

Do dziś jest jeszcze wiele niejasności dotyczących wczesnego okresu istnienia młodego państwa ruskiego. Nie można nawet stwierdzić z całą pewnością, kiedy i w jakich okolicznościach rozpoczęło się władanie księcia Igora. Znany jest natomiast tragiczny koniec jego panowania, związany ze ściąganiem nadmiernych danin z ziemi Drewlan.

O poborze danin w czasach Igora mówią dwa źródła. Jednym z nich jest dzieło cesarza bizantyjskiego Konstantego VII Porfirogenety, współczesnego Igorowi, drugim – latopis ruski, powstały pół wieku później, zapewne w oparciu o miejscowe przekazy drewlańskie³⁷.

W II połowie IX w. książę nowogrodzki Oleg połączył zatem w swym ręku władzę nad Nowogrodem i Kijowem. Kronikarz wzmiankuje, iż wydarzenia te miały miejsce w 882 r. i że w wyniku rozłamu społeczeństwa powstało wczesnofeudalne państwo ruskie (Ruś Kijowska)³⁸. O procesie scalania ziem wschodniosłowiańskich tak napisano w *Historii powszechnej*:

Zjednoczenie ziem wschodniosłowiańskich w państwo staroruskie nie dokonało się bez wstrząsów. Książęta kijowscy napotykali poważny opór ze strony niektórych książąt feudalnych i plemiennych i ich „mężów”. Opór ten stłumiony został siłą zbrojną.

Za panowania księcia Olega (przełom IX i X w.) stałą daninę płacił już Nowogród; to samo dotyczy Słowienów nowogrodzkich lub ilmeńskich (plemię północnoruskie), Krywiczów (zachodnioruskie); do daniny zobowiązane też było fińskie plemię Merianów, zasymilowane wkrótce przez masę Słowian, zamieszkujące północno-wschodnie ziemie ruskie. Drużyny Olega napadały na ziemię Drewlan, zamieszkujących prawy brzeg Dniepru. Oleg „zmógł” ich (podporządkował swojej władzy), narzucając miejscowym książętom obowiązek płacenia danin.

35 Więcej zob. w: А.Е. Пресняков, *Княжое право в древней Руси: очерки по истории X–XII столетий*, Типография М.А. Александрова, Санкт-Петербург 1909.

36 В. Рыбаков, *op. cit.*, s. 27. Więcej zob. w: М.П. Погодин, *op. cit.*, т. 2, Университетская типография, Москва 1846.

37 В. Рыбаков, *op. cit.*, s. 27.

38 N. Sodorowa, N.I. Konrad, I. Pietruszewski, L. Czerepnin, *op. cit.*, s. 283.

Drużyny księcia kijowskiego wyparły Chazarów ze wschodniego Podnieprza i zajęły czerni-howskie ziemie Siewierzan i Radymiczów. Książę kijowski Igor (początek X w. – 945 r.) po zaciętych walkach zdobył ziemie Uliczów i Tywerców. W ten sposób granica Rusi Kijowskiej została przesunięta za Dniestr³⁹.

W tym też czasie dla Rusi nastał czas długich walk z plemionami koczowniczymi – najpierw z Pieczyngami, a następnie z Połowcami⁴⁰. Znaczący problem stanowiło także plemię Drewlan, które nie chciało podporządkować się władzy księcia kijowskiego. Na ziemi drewlańskiej – jak już wcześniej zostało wspomniane – książę Igor poniósł śmierć.

Po zakończeniu wojny z plemieniem Drewlan wdowa po księciu Igorze – Olga – nałożyła na nich większą daninę niż poprzedni książęta. Oprócz tego postanowiła ona umocnić się na ich ziemi, nie zadowolając się tylko daniną, a wprowadzając na tych obszarach nowe rozwiązania administracyjno-polityczne. Podobnie postąpiła ona w 947 r. z częścią ziem nowogrodzkich⁴¹.

Z kroniki dowiadujemy się, iż w różnych punktach ziemi należącej do Drewlan i ziemi nowogrodzkiej utworzone zostały ośrodki gospodarczo-administracyjne. Były one powierzone w zarząd ludziom Olgi, którzy wykonywali jednocześnie zadania polityczne, umacniając w ten sposób władzę księcia kijowskiego na tych terenach. Kronikarz przekazuje nam także informację o tym, iż Olga zagospodarowała część tych ziem, na których utworzone były już uprzednio osady, jak i tych, które jeszcze nie były zamieszkane⁴².

39 S.L. Utczenko, D.P. Kallistowa, A.I. Pawłowska, W.W. Struwe, *op. cit.*, s. 283–284.

40 L. Bazyłow, *op. cit.*, s. 82.

41 Informuje o tym latopis Ławrentiewski: „...i ustanowiła nad Mstą pogosty i daniny (i nad Ługą powinności i daniny). Łowiska jej są po całej ziemi i pamiątki, znaki po niej, i miejsca, i pogosty, i stanie jej stoją w Pleskowie [Pskowie] do dziś dnia, a nad Dnieprem i nad Desną sieci na ptaki, i jest sioło jej Olżyce do dziś dnia”. Bardzo podobny zapis znajduje się w I latopisie nowogrodzkim w części dotyczącej ziemi nowogrodzkiej: „Idzie Olga do Nowgrodu i ustanawia nad Mstą pogosty i daninę, a łowiska jej są wszędy po całej ziemi i znaki, i miejsca po całej ziemi, i pogosty, a sianie jej stoją w Pskowie do dziś dnia, nad Dnieprem sieci na ptaki i sioła i nad Desną jest jej sioło do dziś”. Niemalże identyczny zapis odnajdujemy w latopisie hipackim. Por. *Лаврентьевская летопись*, [w:] *Полное собрание русских летописей*, Языки русской культуры, Москва 1997; *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, [w:] *Полное собрание русских летописей*, Языки русской культуры, Москва 2000.

42 Ku takiemu stwierdzeniu skłania się I.I. Srezniewski, dowodząc, iż pod terminem „miejsce” należy rozumieć osady, co wynika z zapisów, umieszczonych w *Powieści lat minionych* i w latopisie Ławrentiewskim. Zob. И.И. Срезневский, *Чтения о древних русских летописях*, Академия Наук, Санкт-Петербург 1862, s. 35.

2. Ochrona i obrona ziem państwa staroruskiego przed wrogami zewnętrznymi

2.1. Ochrona integralności terytorialnej państwa staroruskiego

Państwo staroruskie obejmowało rozległe obszary Europy Wschodniej rozciągające się od Dunaju i Morza Czarnego do wielkich jezior na północy. Z zachodu na wschód sięgało ono od krajów nadbałtyckich do Uralu i Wołgi. Tak ogromne terytorium wymagało dobrze wyszkolonego i wyposażonego wojska, które mogłoby w każdej chwili stanąć do walki z najeźdźcą⁴³.

W.O. Kluczewski na podstawie informacji zapisanych na kartach *Powieści lat minionych* doszedł do wniosku, że już pod koniec VI w. istniał wielki związek wojskowy Dulebów, na czele którego stał ich książę⁴⁴. Związek ten rozpadł się za sprawą napadów Awarów.

Kształtowanie się sił zbrojnych na Rusi prześledzić należy na przykładzie najważniejszych okresów dziejów Słowian wschodnich, którzy stworzyli to państwo⁴⁵.

W literaturze przedmiotu historia sił zbrojnych Słowian wschodnich dzielona jest na trzy okresy. Pierwszy z nich to okres „demokracji wojskowej”, czyli okres przejściowy od ustroju przedklasowego do klasowego. Drugi etap formowania się wojskowości na ziemiach należących do Słowian wschodnich to czas dojrzewania stosunków feudalnych, będący okresem na w pół patriarchalnym, na w pół feudalnym. Ostatnim zaś etapem jest okres feudalny. Każdy z tych etapów formowania się sił zbrojnych charakteryzuje się określonym, swoistym dla każdego okresu stanem sił wytwórczych, a także stosunków społecznych i politycznych. Stan sił zbrojnych odpowiadał zatem rozwojowi życia gospodarczego i strukturze społeczeństwa Słowian wschodnich w każdym z tych okresów⁴⁶.

43 Por. В.Б. Перхавко, Ю.В. Сухарев, *Воители Руси IX–XIII вв.*, Вече, Москва 2006; С.Г. Максимов, *Русские воинские традиции*, Вече, Москва 2010.

44 В.О. Ключевский, *Курс русской истории*, ч. I, Типография Г. Лисснера и Д. Собко, Москва 1908, s. 104.

45 А.К. Нефёдкин, *Тактика славян в VI в. (по свидетельствам ранневизантийских авторов)*, „Византийский временник” 2003, № 87, s. 79–91; В.В. Пенской, А.Н. Щендрыгин, *Тактика ранних славян и „Стена” Святослава в „Истории” Льва Диакона (к проблеме военно-технической революции в Восточной Европе в IX в. и образования древнерусского государства)*, „Via in tempore. История. Политология” 2011, № 1, s. 124–130; А.Н. Кирпичников, *Древнерусское оружие*, Наука, Москва 1966; Е.А. Разин, *История военного искусства*, Полигон, Санкт-Петербург 1999; Н. Łowmiański, *О складzie społecznym wczesnośredniowiecznych sił zbrojnych na Rusi*, „Кварталник Historyczny” 1960, nr 2, s. 436–477; А. Strokov, *О powstaniu i początkowych etapach rozwoju rosyjskiej sztuki wojennej, [w:] О początkowych etapach rozwoju rosyjskiej sztuki wojennej*, MON, Warszawa 1954.

46 Por. М.В. Ломоносов, *Древняя российская история от начала российского народа до кончины великого князя Ярослава Первого или до 1054 года*, Императорская Академии наук, Санкт-Петербург 1766.

W okresie przejściowym od stosunków wspólnoty pierwotnej do społeczeństwa klasowego poszczególne plemiona Słowian wschodnich zaczynają stopniowo jednoczyć się w lud, na czele którego stał wódz dzielący swą władzę ze zgromadzeniem ludowym i radą, złożoną ze starszyzny. Lud ten w owym czasie był zorganizowany na wzór organizacji wojskowej. Taka bowiem organizacja była niezbędna do podejmowania wypraw wojennych, które stanowiły wówczas stały element funkcjonowania tych pierwotnych społeczności. Wojna, stając się stałym zajęciem zjednoczonych plemion Słowian wschodnich, sprzyjała umocnieniu władzy naczelnego wodza, przekształcając ją z obieralnej w dziedziczną. Można zatem stwierdzić, iż organizacje rodowe, powstałe z woli ludu, przekształciły się stopniowo w organizacje państwowe, co wiązało się także z powstaniem załóżków monarchii dziedzicznej i dziedzicznego szlachectwa⁴⁷.

Proces kształtowania się systemu dziesiętnego, dobrze znanego na Rusi Kijowskiej i składającego się z tysięcy, secin i dziesiątek, został szczegółowo opisany w literaturze przedmiotu. Podział ten wywodzi się z organizacji wojskowej, istniejącej u wszystkich ludów w początkowym okresie ich rozwoju społecznego, kiedy to w organizacji wojska stosowany był system dziesiętny. U Słowian wschodnich wojsko – tak samo jak i u innych ludów – dzieliło się na tysiące, seciny i dziesiątki. Problematyką tą zajmowali się przede wszystkim M.F. Władimirski-Budanow, S.W. Juszkow, M.S. Hruszewski, M.A. Djakonow oraz N.I. Chlebnikow.

M.F. Władimirski-Budanow uważa, iż najstarszy system rządzenia na Rusi był oparty na liczbowym podziale społeczeństwa. Dowodzi on, że całe państwo ruskie stanowiło tysiąc, a starsze miasta i prowincje dzieliły się na seciny i dziesiątki. Głównym władcą był zatem tysięcznik, któremu podlegali setnicy i dziesiętnicy. M.F. Władimirski-Budanow jest zdania, iż tysięcznicy zastąpili poprzednich książąt plemiennych. Uznaje on także tysięcznika za przywódcę ludowego pospolitego ruszenia⁴⁸.

M.F. Władimirski-Budanow podkreśla, że pospolite ruszenie składało się ze wszystkich dorosłych mężczyzn mieszkających zarówno w mieście, jak i na wsi⁴⁹. Dowodzi on, że zwykle na wyprawy nie ruszała cała ludność państwa staroruskiego, a jedynie niewielka liczba mężczyzn. Bywały jednak wypadki powszechnego pospolitego ruszenia, obejmującego wszystkich bez wyjątku mężczyzn⁵⁰. Podobnego zdania jest M.S. Hruszewski. Przywołuje on wyprawę książąt na Połowców w 1103 r., podkreślając, że prócz drużyn brały w niej udział także pułki danych ziem złożone z mieszczan i mieszkańców wsi⁵¹.

47 Рог. А.Н. Поляков, *Древнерусская цивилизация: основные черты социального строя*, „Вопросы истории” 2006, № 9, s. 67–86; А.Н. Поляков, *Образование древнерусской цивилизации*, „Вопросы истории” 2005, № 3, s. 72–89.

48 М.Ф. Владимирский-Буданов, *Обзор истории русского права*, Издательство Н.Я. Оглоблин, Киев 1915, s. 77–78.

49 *Ibidem*, s. 86.

50 *Ibidem*, s. 87.

51 М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, Наукова думка, Киев 1993, т. X, s. 103.

S.W. Juszko jest zdania, iż tysięcznicy, setnicy i dziesiętnicy istnieli od momentu powstania państwa staroruskiego. Dowodzi on, iż książęta kijowscy, podbijając kolejne plemiona, osadzali w ośrodkach plemiennych i w innych szczególnie ważnych punktach większą załogę – tysiąc, który dzielił się na seciny. Dowódcą tejsze załogi był tysięcznik, zaś dowódcami poszczególnych oddziałów – setnicy. W mniejszych ośrodkach osadzone były mniej liczne załogi dowodzone przez setnika⁵².

M.S. Hruszewski podkreśla fakt istnienia w X w. dobrze ukształtowanej organizacji dziesiętnej, którą uważa za starszą od późniejszej organizacji drużynnej. Twierdzi on, iż okres upadku organizacji dziesiętnej nastąpił za panowania Włodzimierza Światosławowicza⁵³.

Zdaniem M.A. Djakonowa seciny stanowią zachowany przeżytek odwiecznego podziału wojskowego, kiedy ziemie stanowiły tysiąc dzielący się na seciny i dziesiątki. Podkreśla on, iż podział na seciny znany jest wszystkim ludom europejskim⁵⁴.

N.I. Chlebnikow wywodzi organizację secin z zamierzchłej przeszłości i łączy ją z ustrojem rodowym. Dowodzi on, iż podział na seciny stanowi wynik tego, iż ród rozrastał się w plemię, wskutek czego poprzednia organizacja stała się już niewystarczająca⁵⁵.

Na podstawie przedstawionych stanowisk można stwierdzić, iż dziesiętną organizację wojskową spotykamy już uformowaną w najstarszych bliżej nam znanych latach istnienia państwa ruskiego, a więc w końcu X w. Trzeba ją zatem uważać za dawną przeddrużynową organizację obrony na Rusi.

Sztuka wojenna Słowian wschodnich rozwijała się wraz z rozwojem społeczeństwa, dlatego też organizacja wojskowa musiała się również zmieniać w związku z procesem tworzenia państwa staroruskiego.

We wczesnofeudalnym państwie staroruskim zachował się w pełni charakter organizacji wojskowej jego obywateli. Państwo to dysponowało wielkimi siłami zbrojnymi, dzięki którym możliwe było stopniowe rozszerzanie i umacnianie jego granic. W związku z rozwojem państwa staroruskiego przed tym młodym tworem państwowym stanęły cztery zasadnicze zadania, konieczne do rozwiązania w drodze walki zbrojnej. Były nimi kwestia drewlańska, chazarska, dunajska i bizantyjska.

Na skutek umiejscowienia swych ziem nieopodal państwa polskiego Drawlanie stali się przedmiotem ataków z jego strony. W tym bowiem okresie Polska podjęła ekspansję na wschód, co spowodowało długą i uporczywą walkę na zachodniej granicy państwa ruskiego. Przed Rusią stało trudne zadanie zjednoczenia wszystkich ziem wschodniosłowiańskich w celu uniemożliwienia wchłonięcia przez państwo polskie ziemi halickiej, wołyńskiej i drewlańskiej.

52 C.B. Юшков, *op. cit.*, s. 39.

53 М.С. Грушевский, *op. cit.*, т. I, s. 390–392; т. III, s. 232–236.

54 М.А. Дьяконов, *Очерки общественного и государственного строя древней Руси, Государственное социально-экономическое издательство, Москва-Ленинград 1926, s. 184.*

55 Н.И. Хлебников, *Общество и государство в до-монгольский период русской истории, Типолитография А.М. Котомина, Санкт-Петербург 1872, s. 96.*

Kwestię dunajską i bizantyjską odziedziczyło państwo staroruskie po Antach, dla których Dunaj i Bizancjum stanowiły przedmiot długich i uporczywych walk. Kontynuacją walki Antów o Dunaj i Morze Czarne były zmagania o włączenie Tywerców i Uliczów w skład państwa staroruskiego.

Uzbrojenie wojska staroruskiego z okresu państwa staroruskiego różniło się znacząco od uzbrojenia stosowanego w poprzednim okresie. Było ono przede wszystkim doskonalsze, trwalsze i wykonane z większą wprawą. Książęta, bojarowie i ich drużyny byli o wiele lepiej uzbrojeni aniżeli wojownicy wchodzący w skład wojska ruskiego. Broń ta była droższa, bardziej różnorodna i nowoczesna. Natomiast wojownicy posiadali wiele broni przestarzałej, choć i ta budziła ogromny postrach u nieprzyjaciół. O różnorodności uzbrojenia w wojsku ruskim wypowiadali się często cudzoziemcy. Na przykład Ibn Rusta, pisząc o uzbrojeniu Słowian w IX w., raportował, iż mają oni oszczepy i dzidy, zaś główną ich broń stanowi miecz. Pisze on także o tym, iż książęta ruscy przywdziewali też kolczugi⁵⁶ (zob. ilustracja 1.4).

Ilustracja 1.4. Broń Słowian wschodnich

Źródło: https://dzen.ru/a/YsCuYks9P1el-_IE (dostęp: 21.02.2024).

⁵⁶ Д.А. Хвольсон, *Известия о хозарах, буртасах, болгарах, мадьярах, славянах и руссах Абу-Али Ахмеда бен Омар Ибн-Даста, неизвестного доселе арабского писателя X века, по рукописи Британского музея в первый раз издал, перевел и объяснил Д.А. Хвольсон, профессор Санкт-Петербургского университета, Типография Императорской Академии наук, Санкт-Петербург 1869, s. 136.*

Liczne wiadomości o uzbrojeniu wojska ruskiego zawiera dzieło L. Diakona, traktujące o wojnie grecko-bułgarsko-ruskiej, w której brał udział Światosław. Autor tej pracy wspomina o tarczach i mieczach Słowian wschodnich, a także o ich zbroi i kolczugach, dzidach i oszczepach. W dziele tym mowa jest również o strzałach i kamieniach, wyrzucanych z miotaczy, używanych przez nich⁵⁷.

L. Diakon podkreśla, iż tarcze słowiańskie były wykonane solidnie i w celu zapewnienia większego bezpieczeństwa sięgały one do samych nóg. Zalety tarcz ruskich chwalił też Maurycjusz. Natomiast o mieczu obosiecznym u Słowian wschodnich wspomina podanie o daninie chazarskiej, które zawarte zostało w latopisie.

Przeważająca część broni na Rusi była wyrabiana na miejscu, a pewną jej część sprowadzano ze Wschodu i Zachodu. Wśród wojowników ruskich były rozpowszechnione szable wschodnie⁵⁸.

Bardzo duże znaczenie w wojsku ruskim miały konie. Walczyli na nich książęta i drużyna, zaś *smerdowie* wykorzystywani byli jako piesi. Dla potrzeb wojskowych książęta posiadali ogromne stada koni. Wspomina o nich chociażby latopis hipacki, w którym pod 1146 r. istnieje zapis o stadninie księcia Igora i Światosława, w której hodowano trzy tysiące stadnych klaczy oraz tysiąc koni.

W literaturze przedmiotu zwraca się uwagę na kwestię ustalenia liczebności wojowników, zbieranych przez książąt ruskich na wyprawy wojenne. Według S.M. Sołowjewa problematykę tę w okresie rozdrobnienia dzielnicowego należy rozpatrywać w odniesieniu do poszczególnych księstw. Największym wojskiem dysponował oczywiście książę kijowski przed upadkiem państwa staroruskiego. Pozostałe księstwa nie mogły rozporządzać tak licznymi zastępami, dlatego też często jednoczyły one swe siły zbrojne. Zdaniem S.M. Sołowjewa ziemia nowogrodzka, rostowska, muromska i rzańska mogły wystawić do 50 tysięcy wojowników, zaś sam Nowogród Wielki w II połowie XII w. – do 20 tysięcy⁵⁹.

2.2. Ustrój wojskowy Rusi Kijowskiej

W ustroju wojskowym Rusi Kijowskiej wyróżnić należy dwa główne elementy wojska, jakimi byli wojownicy (woje) oraz drużyny.

O ile w okresie rozwiniętego feudalizmu siły zbrojne każdego władcy feudalnego składały się z uzbrojonych wasali tworzących jego drużynę, o tyle w państwie wczesnofeudalnym we władzy księcia odnaleźć można wiele cech wodza naczelnego ludu z okresu „demokracji wojskowej”. Możliwość otaczające księcia nie było wówczas jeszcze liczne i wystarczająco silne, by reprezentować sobą znaczną

57 М.П. Погодин, *Исследования, замечания и лекции о русской истории*, т. III, Университетская типография, Москва 1846, s. 239–241.

58 Б.А. Рыбаков, *Ремесло древней Руси*, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1948, s. 223.

59 С.М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, Университетская типография Катков и К, т. I, Москва 1874, s. 989.

potęgę polityczną. Należy podkreślić, iż przed wczesnofeudalnym państwem staroruskim stało wiele trudnych i złożonych zadań, których realizacja bez udziału mas ludowych byłaby niemożliwa⁶⁰.

W początkowym okresie istnienia wczesnofeudalnego państwa staroruskiego na czele wojska stał książę posiadający własną drużynę. Drużyn tych nie wystarczało do podejmowania wielkich poczynań, dlatego na większe wyprawy wyruszał także lud.

W literaturze przedmiotu nie ma jednolitego stanowiska co do tego, jak przedstawiał się udział wolnych członków wspólnoty w wojsku staroruskim. Problematyczny jest bowiem sam termin, jakim źródła określały tę najliczniejszą część ludności państwa staroruskiego. Terminem tym było słowo *smerd*, spotykane w latopisie hipackim, Ławrentiewskim i nowogrodzkim.

M.A. Dżakonow uważa, że *smerdowie* wchodziłi w skład pospolitego ruszenia, gdzie pełnili funkcję piechurów⁶¹. Podkreśla on, iż taki wniosek pozwoliła mu wysnuć analiza latopisu hipackiego i Ławrentiewskiego, traktujących o dołbowskiem zjeździe feudalnym, jaki miał miejsce w 1103 i 1111 r.⁶²

B.A. Romanow wyróżnił *smerdów* nowogrodzkich i naddnieprzańskich (kijowskich). Jego zdaniem *smerdowie* występowali tylko w wojsku nowogrodzkim⁶³. Co się zaś dotyczy *smerdów* naddnieprzańskich, to rozróżniając pospolite ruszenie ludowe, pozostające w dyspozycji wiecu oraz wojsko będące pod dowództwem księcia, uważa on, że *smerdami* mógł rozporządzać tylko książę, a nie wiec⁶⁴.

Natomiast S.W. Juszkow jest zdania, iż *smerdowie* stanowili odrębną, zależną feudalnie grupę ludności wiejskiej. Podkreśla on ścisły związek *smerdów* z gospodarstwem książęcym. Dlatego też uznaje, iż werbunek *smerdów* zależał tylko od książąt i drużynników, zaś wiec nie miał prawa do powoływania ich do wojska⁶⁵. Można zatem stwierdzić, iż *smerdowie* stanowili zasadniczą masę rolniczej

60 Więcej zob. w: B.B. Амельченко, *Древнерусские рати*, Воениздат, Москва 2004.

61 М.А. Дьяконов, *op. cit.*, s. 102.

62 *Ibidem*, s. 104. W latopisie hipackim pod rokiem 1103 zapisano: „...i jęła mówić drużyna Światopełka: nie czas wiosną wojować, chcemy pogubić *smerdów* i rolę ich”. W latopisie Ławrentiewskim istnieje niemalże identyczny zapis: „... nie godzi się teraz wiosną iść; chcemy zgubić *smerdów* i rolę ich”. Podobny zapis zawarto w latopisie hipackim pod rokiem 1111: „...nie czas teraz gubić *smerdów*, od roli ich odrywając”. M.S. Hruszewski tak podsumowuje istotę tego opowiadania: „Wyprawa była już w zasadzie zadecydowana. Różnice zdań dotyczyły jedynie czasu jej przeprowadzenia. Drużyna Światopełka uważała wiosnę za czas nieodpowiedni ze względu na nasilenie prac rolnych. Natomiast Monomach twierdził, iż nie należy liczyć się z tymi okolicznościami, gdyż *smerdowie* nie są w ogóle bezpieczni wobec groźby najazdu Połowców. Przyjęto plan Monomacha, a wyprawę wyznaczono natychmiast, tj. na wiosnę”. Zob. М.С. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. X, s. 102–103.

63 Z informacji latopisu nowogrodzkiego, zapisanej pod 1016 r., wynika, że w wojsku nowogrodzkim, które pomogło księciu Jarosławowi opanować Kijów i wygnać Światopełka, znajdowali się liczni mieszkańcy Nowogrodu Wielkiego.

64 Б.А. Романов, *Смердий конь и смерд (в Летописи и Русской Правде)*, Известия отделения русского языка и словесности Академии наук, т. XIII, кн. 3, Санкт-Петербург 1908, s. 23.

65 С.В. Юшков, *op. cit.*, s. 101.

ludności wiejskiej w państwie staroruskim, a zatem większość ludu ruskiego, zamieszkującego zarówno ziemie położone w dorzeczu Dniepru, jak i Wołchowa. W państwie staroruskim wiec miejski z reguły nie funkcjonował. Rozkwit działalności miejskich zgromadzeń wiecowych przypada bowiem na okres rozdrobnienia feudalnego tego państwa. Księciu nie można zatem przeciwstawić wiecu, gdyż tylko on i otaczające go możnowładztwo rozstrzygali sprawy dotyczące działań wojennych, oni też werbowali wojsko, ustalając zależnie od swoich potrzeb jego liczebność. W X w. Nowogród Wielki i Kijów nie różniły się jeszcze tak wyraźnie pod względem ustroju państwowego, by można je było sobie przeciwstawić. Dlatego też fakty z dziejów wojska nowogrodzkiego, zawarte na wielu kartach latopisów, mogą służyć jako źródło poznania wojskowej organizacji państwa staroruskiego jako całości⁶⁶.

Jeśli przyjmiemy, że *smerdowie* składali się nie tylko z ludzi zależnych, lecz stanowili główną masę ludności wiejskiej, która mogła być zarówno zależna, jak i niezależna, to właśnie ta masa wiejskiej ludności rolniczej wchodziła w skład wojska i wymieniana jest w latopisach pod nazwami różnych plemion. Świadczą o tym zapisy o książętach Olegu, Igorze i Włodzimierzu. Jak czytamy na kartach latopisów, w 907 r. Oleg wziął „mnóstwo Waregów i Słowienów, i Czudów, i Krywiczów, i Merian, i Drewlan, i Radymiczów, i Polan, i Siewierzan, i Wiatyczów, i Chorwatów, i Dulebów, i Tywerców”. Pod rokiem 944 kronika podaje, iż Igor „zgromadził wielu wojowników – Waregów i Ruś⁶⁷, i Polan, Słowienów i Krywiczów, i Tywerców”. Natomiast Włodzimierz, podejmując w 980 r. wyprawę na Połock, „zebrał licznych wojów, Waregów i Słowienów, Czudów i Krywiczów”. Prawdopodobnie z tym właśnie wojskiem wyprawiał się on na Kijów przeciwko Jarosławowi. Na kartach latopisu pod 988 r. znajdujemy zapis, iż Włodzimierz budował warownię na południu swego państwa i „jął ściągać przednich mężów spośród Słowienów, Krywiczów i Czudów, i Wiatyczów, i zaludnił nimi grody”. Zapis ten mówi o plemionach, z których składało się wojsko księcia kijowskiego, którymi zaludniono owe warownie.

W porównaniu z okresem „demokracji wojskowej” charakter wojska w państwie ruskim zmienił się znacząco. Zmiany te polegały przede wszystkim na tym, że zaczęto je zwoływać tylko w razie potrzeby. Co więcej, utraciło ono swą „demokratyczność”, gdyż nie bywało już powoływane do rozstrzygania wspólnych spraw. Odtąd na czele wojska stał książę, otoczony możnowładztwem, jego też rozkazy

66 Пор. М.Г. Рабинович, *Новгородское войско (тезисы кандидатской диссертации, защищенной на заседании Ученого Совета исторического факультета МГУ 10 ноября 1943 г.)*, „Краткие сообщения института истории материальной культуры” 1947, Вып. XVI, s. 180–182; А.Ф. Медведев, *Оружие Новгорода Великого*, „Труды Новгородской археологической экспедиции” 1959, т. II, s. 121–191.

67 Rusowie (*Rhos*) – odłam Szwedów. Wzmianki o nich znajdują się w „Rocznikach bertyniańskich” w kontekście wydarzeń mających miejsce w 839 r. Zob. Z.A. Brzozowska, M.J. Leszka, *Nowogród Wielki. Historyczno-kulturowy przewodnik po średniowiecznej republice*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2019, s. 27.

i sprawy zobowiązani byli wykonywać wojownicy wchodzący w jego skład. Dalszy rozwój organizacji wojska na Rusi polegał na wzmocnieniu wysoko wykwalifikowanej kadry zawodowej.

Drużyna, składająca się ze sług wojennych wielmoży, była nieodłączna od swego zwierzchnika, którym był wódz lub pan. Mogła ona przechodzić w spadku z ojca na syna, pozostając wciąż przy tym samym rodzie⁶⁸. O ile wojsko na Rusi było tworzone z rekrutowanej ludności, o tyle drużyna była organizacją stałą, pozostającą zawsze ze swym wodzem.

W kronikach istnieje wiele wzmianek o istnieniu drużyn u książąt ruskich. O wiele mniej informacji podanych jest o drużynach ruskich wielmożów w X i XI w. Można jednak domniemywać, że były one równie powszechne jak drużyny książęce.

Interesującym zagadnieniem, z którym spotykamy się w kronikach, jest kwestia składu drużyny we wczesnym okresie funkcjonowania państwa ruskiego.

W latopisach odnaleźć można różnorodne określenia wskazujące na charakter drużyn w państwie staroruskim. Odnajdujemy tu takie przymiotniki, jak „przednia”, „wielka”, „starsza”, „młodsza” oraz takie wyrazy stosowane na określenie drużyny lub jej części składowej, jak: bojarowie, mężowie książęcy, dworzanie, *otroki*, *czad*, *grid*’ czy *gridba*.

Starsza drużyna odgrywała bardzo istotną rolę w wojsku staroruskim. Na niej wzorowali się młodszy, gdyż składała się ona przede wszystkim z drużynników, którzy zdobyli sobie sławę w boju i wysoką pozycję na służbie u swoich książąt i bojarów. Niekiedy w skład starszej drużyny wchodził też drużynnicy, mający ogromne zasługi jeszcze u ojców owych książąt i bojarów. Członków starszej drużyny wysoko ceniono, poważano i często zachodzono do nich po radę. Drużyna młodsza była o wiele liczniejsza. Różniła się ona od drużyny starszej nie tylko wiekiem, zasługami, ale także powierzonymi jej obowiązkami.

Dzieje drużyn na Rusi należy rozpatrywać przez pryzmat zmian politycznych i społecznych, jakie miały miejsce w owym czasie w państwie staroruskim. Drużynnicy, zaczynający swój żywot jako utrzymywani przez swego pana członkowie dworu książęcego lub bojarskiego, przekształcają się bowiem stopniowo we właścicieli ziemskich.

Wzrost znaczenia politycznego i ekonomicznego możnowładców w państwie staroruskim pozwolił im zająć w tym okresie samodzielną pozycję, niezależną od władzy centralnej. W późniejszym czasie występują oni przeciwko tej władzy, co w znaczącym stopniu przyczyniło się do rozdrobnienia państwa na księstwa feudalne, na czele których stali poszczególni książęta.

Drużyny odegrały decydującą rolę w umocnieniu się kijowskiego bojarstwa oraz młodszych członków kijowskiego domu książęcego. Część drużyn, która osiadła na roli, przestała różnić się od miejscowych bojarów, których pozycja

68 Por. A.A. Горский, *Дружина и генезис феодализма на Руси*, „Вопросы истории” 1984, № 9, s. 17–28.

w państwie staroruskim została ukształtowana w wyniku umacniania się i powiększenia prywatnej własności ziemskiej. Bojarstwo – niezależnie od swego pochodzenia – przekształciło się w klasę panującą na Rusi, w wielkich feudałów-seniorów. W zależności wasalnej znajdowali się ich słudzy, którzy zastąpili poprzednich drużynników.

W całym niemalże państwie ruskim terminologia wojskowa była jednakowa, jednakże w Nowogrodzie Wielkim wykazywała ona pewną odrębność. To właśnie w latopisie nowogrodzkim odnaleźć można wspomniane wcześniej terminy *grid'* i *gridba*. Zawiera je także krótka *Prawda ruska*. W XII i XIII w. w Nowogrodzie Wielkim pojęciem *grid'* zaczęto określać nie tylko drużynników w ścisłym tego słowa znaczeniu, z którym utożsamiani byli słudzy wojskowi książąt i bojarów, ale i warstwę średnich właścicieli ziemskich. Warstwa ta powstała poprzez wymieszanie się drużyny osiadłej na ziemi z tymi właścicielami ziemskimi, którzy nie przynależeli nigdy do żadnej drużyny.

Analiza zagadnień dotyczących wojskowości w państwie staroruskim wymaga też zwrócenia uwagi na kwestię posiłkowych oddziałów wojskowych. W ramach sił zbrojnych książąt kijowskich – oprócz wojów i drużyn – istniały także oddziały najemne i sprzymierzeńcze.

W *Powieści lat minionych* zawarto wiele informacji o najmie drużyn wareskich. Drużyny te, najmowane w celu wzmocnienia wojska staroruskiego, brały udział w większych wyprawach księcia Igora, Olega, Włodzimierza i Jarosława. Te wojownicze oddziały skandynawskie były przyjmowane na służbę wraz z ich wodzami, którzy stali na czele drużyn co prawda niezbyt licznych, ale za to złożonych z ludzi niezwykle doświadczonych w sprawach wojskowych.

O najmie drużyny wareskiej dla potrzeb wzmocnienia siły wojsk Jarosława wspomina także saga Ejmunda⁶⁹.

W czasie gdy Jarosław przeżywał ciężki okres walki ze swym bratem Światopełkiem, sprzymierzonym z królem polskim Bolesławem Chrobrym i Pieczyngami, swe usługi zaproponował Jarosławowi Ejmund, stojący na czele swej wareskiej drużyny. W Nowogrodzie Wielkim wybudowano nawet dla nich dom (dwór).

Wskazując na miejsce i rolę pomocniczej siły zbrojnej, jaką odgrywały oddziały wareskie, należy podkreślić, iż po oddziały posiłkowe zwracano się do Waregów tylko z Nowogrodu Wielkiego. Praktykę tę bowiem stosowali jedynie książęta nowogrodzcy – Igor, Oleg, Włodzimierz oraz Jarosław. Natomiast Kijów Waregów na swe ziemie nie sprowadzał. W szczególnych wypadkach zwracał się on bowiem do plemion tiurskich.

69 Пор. О.И. Сенковский, *Эймундова сага*, т. II, Библиотека для чтения, Санкт-Петербург 1834, с. 1–46.

Rozdział 2

Wzrost i umocnienie potęgi państwa staroruskiego

1. Panowanie Światosława – syna księcia Igora

Państwo staroruskie umocniło się szczególnie za panowania Światosława Igorowicza i jego syna Włodzimierza.

Książę Światosław aż do swej śmierci, która nastąpiła w 972 r., kontynuował wytrwale politykę swego ojca. Podjął on wiele udanych i spektakularnych – jak na owe czasy – przedsięwzięć wojennych. Dowodzone przez niego zastępy wyprawiły się nad Okę i Wołgę, na Bułgarów kamskich i naddunajskich, a także na Chazarów, do Konstantynopola oraz na Kaukaz¹.

Sylwetka Światosława Igorowicza została szczegółowo nakreślona przez kronikarza, który pod 964 r. pisze o tym, iż książę umocnił się i zaczął gromadzić licznych i odważnych wojów, opisuje jego zalety jako nieustraszonego ruskiego zwycięzcy². O księciu Światosławie wspomina także historyk bizantyjski L. Diakon, analizując wojnę toczoną przez niego z Grekami³. Jego postać pojawia się również na kartach prac późniejszych historyków bizantyjskich – Kedrenosa

1 Więcej zob. w: А.С. Королев, *Святослав*, Молодая гвардия, Москва 2011; В.Н. Татищев, *История российская с самых древнейших времен в 5 книгах*, Императорский Московский университет, Москва 1848; М.М. Щербатов, *История российская от древнейших времен*, Императорская Академия наук, Санкт-Петербург 1783.

2 А.В. Аксанов, Н.С. Васиховская, *Образ князя Святослава Игоревича в позднерусском летописании*, „Европа: Международный альманах” 2014, т. XIII, s. 51–54.

3 Л. Диакон, *История*, Наука, Москва 1988. Więcej zob. w: А.П. Каждан, *Из истории византийской хронографии X в. Источники Льва Диакона и Скилицы для истории третьей четверти X столетия*, „Византийский временник” 1961, т. 20, s. 106–128; П.О. Карышковский, *Балканские войны Святослава в византийской исторической литературе*, „Византийский временник” 1953, т. 6, s. 36–71; А.М. Введенский, *Договоры Руси с греками X века: клятва Святослава Игоревича. Проблемы интерпретации выражения „колоти яко золото”*, „Труды Отдела древнерусской литературы” 2006, т. 57, s. 916–926.

i Skylicesa, tj. pod koniec XI w. i na początku XII w. Światosławem Igorowiczem interesował się też Wschód, co potwierdza znaczącą rolę Rusi w stosunkach międzynarodowych w owym czasie⁴.

Książę Światosław stał na czele wielu ludów Europy Wschodniej – przede wszystkim Słowian wschodnich. Był on znakomitym wojownikiem i wyjątkowo zdolnym strategiem. Prowadził na wyprawy liczne wojsko, doskonale wyszkolone i uważane za niezwyciężone. Światosław został uznany za wodza przez Węgrów, którzy pod jego dowództwem zwyciężyli w bitwie pod Arkadiopolis.

Ten wybitny ruski władca i zwycięzca uczestniczył także w sprawach kształtujących najważniejsze stosunki międzynarodowe Europy i Azji. Brał on bowiem udział w ważnych wydarzeniach międzynarodowych, działając często nie z własnej inicjatywy, lecz w porozumieniu z innymi państwami. Dlatego też w pełni zasadne wydaje się stwierdzenie, iż Światosław Igorowicz odegrał znaczącą rolę w rozwiązywaniu zadań polityki europejskiej, a także częściowo azjatyckiej.

Mapa wypraw Światosława Igorowicza była doprawdy imponująca, a jego przedsięwzięcia wojenne należy uznać za zrealizowane z wielkim rozmachem. Walczył on nie tylko na terytoriach położonych na północny wschód od Kijowa, ale dotarł także do Wołgi, gdzie prowadził walki z Chazarami. Wojna ta zakończyła się rozgromieniem państwa chazarskiego. Wojska ruskie zdobyły, a następnie zniszczyły takie chazarskie grody warowne, jak Sarkel, Itil i Semender. W wyniku najazdu zastępów ruskich, dowodzonych przez Światosława Igorowicza, państwo chazarskie legło w gruzach⁵.

Po rozbiciu Chazarów i zniszczeniu ich stolicy książę Światosław udał się następnie do posiadłości chazarskich, znajdujących się na Północnym Kaukazie. Tam też podbił Jasów i Kasogów – przodków dzisiejszych Osetyjczyków i Czerkiesów. Wyprawa Światosława na Wschód miała doniosłe znaczenie nie tylko dla państwa staroruskiego, ale i dla rozwoju stosunków politycznych i społecznych zarówno w Europie, jak i w Azji. Cios wymierzony Chazarom był tak silny, że wpłynął on na zmianę stosunków w znacznej części świata muzułmańskiego⁶.

W czasie natarcia wojsk księcia Światosława ludność Północnego Kaukazu uciekła i powróciła do swoich domostw dopiero po zakończeniu wojny. Mieszkańcy tych rejonów wracali w swe strony z całkiem uzasadnionym przekonaniem, że państwo chazarskie więcej nie powstanie, a władza Światosława jest tak silna, iż należy ją bezwzględnie uznać i podporządkować się jej.

W nowo podbitym kraju Światosław starał się stworzyć mieszkańcom tych rejonów korzystne warunki rozwoju ekonomicznego i społecznego, o czym wspominają

4 Рог. И.Г. Коновалова, *Поход Святослава на Восток в контексте борьбы за „хазарское наследство”*, „Stratum plus” 2000, № 5, s. 226–235.

5 Więcej zob. w: В.Е. Шамбаров, *Разгром Хазарии и другие войны Святослава Храброго*, Алгоритм, Москва 2013; Е.С. Галкина, *Хазарский каганат: от могущества к краху*, „Российский научный журнал” 2006, № 6 (13), s. 12–13.

6 Рог. И.Г. Коновалова, *op. cit.*, s. 226–235. Więcej zob. w: А.П. Новосельцев, *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*, Наука, Москва 1990.

źródła wschodnie. Swej polityki na Kaukazie Północnym nie mógł on jednak kontynuować, gdyż uregulowania wymagały ważne sprawy, jakie miały miejsce w owym czasie w Bizancjum. Konstantynopol przeżywał wówczas trudny okres, a księciu Światosławowi przypadła znacząca rola w kształtowaniu procesów rozgrywających się na zachodzie cesarstwa bizantyjskiego. Tam bowiem w VII w. powstało państwo bułgarskie, nazywane przez Bizancjum Mezją. Kraj ten zamieszkiwała przede wszystkim ludność słowiańska, ale jego społeczność składała się także z dużej grupy ludności tiurskiej. Znaczenie Bułgarii wzrosło w IX–X w., kiedy to stała się ona silnym i dobrze zorganizowanym państwem, dysponującym doskonale wyszkoloną i uzbrojoną armią. P. Jasienica tak oto opisuje Bułgarów i przemiany społeczeństwa Bułgarii:

Był to lud azjatyckiego pochodzenia. Do wędrówki na zachód skłonił go nacisk ze strony Chazarów. Dzisiaj tych pierwotnych Bułgarów zwie się dla odróżnienia i jasności Protobułgarami. Wynik akcji dziejowej, której byli uczestnikami, o wiele przerósł bowiem możliwości i znaczenie samego ich plemienia (...).

W 681 roku chan Asparuch, zwany inaczej Ispericchem, założył państwo poddając swej władzy Słowian wschodnich. Był to oryginalny twór polityczny, powstały częścią z przymusu, częścią z porozumienia przybyszów z ludami czującymi się tutaj jak u siebie w domu. „Szlachta” protobułgarska miała na razie przewagę nad słowiańską, ale ten stan rzeczy ulegał stałej przemianie w kierunku odwrotnym. Decydującą rolę odgrywał wyższy poziom kulturalny Słowian⁷.

Potęga Bułgarii umocniła się szczególnie w okresie panowania cara Symeona Wielkiego⁸, syna Borysa I⁹. Symeon spędził swe dzieciństwo i młodość na dworze bizantyjskim i wychowywał się razem z synami cesarza Michała. Był on jedynym dziedzicem tronu bułgarskiego. W młodości Symeon wstąpił do klasztoru, ale po śmierci swego ojca zrzucił szaty duchowne i udał się do Bułgarii, która w okresie jego panowania osiągnęła szczyt swojej potęgi. Jego zamierzenia strategiczne były na tyle spektakularne, że omal nie udało mu się opanować Konstantynopola, a imperatorowie Leon i Roman Lekapenowie byli zmuszeni do płacenia Bułgarii daniny. W czasie panowania Symeona Wielkiego Bułgaria odebrała cesarstwu bizantyjskiemu ogromne terytorium. W Europie pozostał Grekom bowiem tylko Konstantynopol, który został otoczony ze wszystkich stron posiadłościami bułgarskimi¹⁰. Nagła śmierć Symeona uchwalała jednak Bizancjum przed decydującym ciosem ze strony Bułgarii. Następcą Symeona – Piotr Łagodny – nie potrafił niestety utrzymać zdobytych przez swego wielkiego poprzednika ziem i Bułgaria zaczęła tracić swą dotychczasową potęgę, rozpadając się na dwie części.

7 P. Jasienica, *Słowiański rodowód*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1965, s. 366–367.

8 W 912 r. Symeon został ukoronowany przez patriarchę, który podniósł go do godności na wzór cesarskiej. Zob. P. Jasienica, *op. cit.*, s. 368. Więcej zob. w: M.J. Leszka, *Kwestia patriarchatu bułgarskiego w I. poł. X wieku*, „Vox Patrum” 2013, r. XXXIII, t. LIX, s. 581–590.

9 W okresie rządów Borysa I Bułgaria przyjęła chrzest, co miało miejsce w 865 r. Zob. P. Jasienica, *op. cit.*, s. 367.

10 Więcej zob. w: M.J. Leszka, *Symeon I Wielki a Bizancjum. Z dziejów stosunków bułgarsko-bizantyjskich w latach 893–927*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2013.

Walkę z Bułgarami w dalszym ciągu prowadził cesarz Nicefor Fokas. Usiłował on wciągnąć w nią księcia Światosława.

Rząd bizantyjski zwrócił się do Światosława Igorowicza z propozycją zorganizowania wyprawy na Bułgarię¹¹. Wysłannikowi cesarza Nicefora Fokasa udało się uzyskać jego zgodę za bajeczną, niewiarygodną sumę tysiąca pięciuset funtów złota¹². Jednakże książę Światosław nie myślał wcale o tym, by służyć interesom Bizancjum.

W tym czasie Bizancjum prowadziło wojnę w Syrii. Sądono, że gdy Światosław Igorowicz rozpocznie tę wojnę, spowoduje to zarówno szkody w państwie staroruskim, jak i w Bułgarii. Tym sposobem Bizancjum zamierzało osłabić dwóch silnych sąsiadów, którzy mieli – według wszelkiego prawdopodobieństwa – wykończyć się nawzajem we wspólnej walce. Dałoby to Bizancjum szansę na przywrócenie swych poprzednich granic.

Pierwsza wyprawa księcia Światosława do Bułgarii rozviała nadzieje Bizancjum na pomyślną realizację planów cesarstwa. W krótkim czasie zdobył on 80 grodów bułgarskich i dotarł do środka kraju. W Perejasławcu – najbardziej ku południu wysuniętym miejscu przy ujściu Dunaju – postanowił on osiąść na stałe.

W *Powieści lat minionych* zapisano, iż Światosław nie tylko zamierzał pozostać w Bizancjum, ale także chciał przenieść nad Dunaj swą stolicę. Ponieważ był on poważnym przeciwnikiem, Nicefor Fokas podjął szeroko zakrojone przygotowania do wyprawy przeciwko Światosławowi. Na wszelki wypadek obwarował on nawet Konstantynopol, przewidując możliwość napadu Światosława na stolicę cesarstwa bizantyjskiego.

Bułgaria stanęła wówczas przed ważnym wyborem, którego musiała dokonać, odpowiadając sobie na pytanie, która ze stron jest dla niej niebezpieczniejsza – Ruś czy Bizancjum. Bułgarzy mieli świadomość, że Konstantynopol zlecił państwu staroruskiemu napad na ich tereny, dlatego też zdecydowali się na zawarcie ugody ze Światosławem Igorowiczem. Ten bowiem nie widział żadnego celu w popieraniu władzy bizantyjskiej przeciwko Bułgarii. W obliczu takiego zagrożenia Bizancjum skierowało na Kijów Pieczyngów. Książę Światosław zmuszony był ruszyć na pomoc, jednak szybko pokonał zastępy koczowników i postanowił wrócić do Perejasławca.

Niezwykle korzystnie dla księcia Światosława rozpoczęła się także druga wojna z Bułgarią. Z relacji L. Diakona i Skylicesa dowiadujemy się, że oddziały Bułgarów zaczęły prowadzić z wojskami ruskimi wspólną walkę przeciwko Bizancjum. Do nich przyłączyli się również Węgrzy. Książę Światosław dążył do wypędzenia Bizantyjczyków z Półwyspu Bałkańskiego, dlatego też zawarcie ugody z ówczesnie panującym carem Borysem było dla niego jak najbardziej korzystne. Obu władcom przyświecał bowiem ten sam cel.

11 Por. J. Bonarek, *Przyczyny i cele bułgarskich wypraw Światosława a polityka Bizancjum w latach sześćdziesiątych X wieku*, „Studia Historyczne” 1996, t. XXXIX, s. 287–302.

12 P. Jasionca, *op. cit.*, s. 371.

Działania wojenne przybrały spektakularne rozmiary. Światosław Igorowicz zdobył Filipopolis i przekroczył Bałkany. Nowy cesarz bizantyjski Jan Tzimiskes¹³ zamierzał na początku zawrzeć z księciem Światosławem pokój, ten jednak odmówił ze względu na to, iż propozycja ta była dla niego niekorzystna. Cesarz Tzimiskes zmienił swą postawę względem księcia ruskiego, próbując go zastraszyć, na co Światosław Igorowicz odpowiedział groźbą napadu na Konstantynopol.

Wojsko ruskie po spustoszeniu Tracji istotnie zbliżyło się do bizantyjskiej stolicy. W owym czasie Tzimiskes był zajęty wojną w Azji Mniejszej, dlatego do obrony ziem bizantyjskich przed zastępami Światosława wysłał Bardasa Sklerosa. Wojska ruskie starły się z siłami przez niego dowodzonymi w 970 r. pod Arkadiopolis, co jednak nie zahamowało ekspansji Światosława¹⁴. W takiej sytuacji Tzimiskes zmuszony był wysłać do walki ze Światosławem nowe siły wojskowe. Miały one przeczekać okres zimy w Tracji i Macedonii, gdzie na wiosnę zamierzał przybyć Tzimiskes, wspierany przez liczniejsze oddziały.

W celu odciążenia wojsk Światosława Tzimiskes wyprawił na Dunaj ogromną flotę. Tymczasem greccy dyplomaci starali się pozyskać Bułgarów i otrzymać od nich pomoc. Jak podaje L. Diakon, oprócz floty cesarz Tzimiskes rozporządzał także 15 tysiącami piechoty i 13 tysiącami konnicy. Jeśli dodać do tego siły sprzymierzonego wojska bułgarskiego i załogę analizowanej floty, to można przypuszczać, iż Tzimiskes stał na czele wojska liczącego 50–60 tysięcy żołnierzy. Prawdopodobnie taką też liczebność posiadały wojska Światosława¹⁵.

Cesarz Tzimiskes mógł wszcząć walkę z Rusią i Bułgarami dopiero na początku 971 r. po rozbiciu Bardasa Fokasa. Jego wojska zdobyły Wielki Presław, broniony przez Rusów i Bułgarów. Odniosłszy zwycięstwo, ruszył on ku Dorostolon, gdzie wówczas przebywał książę Światosław ze swym wojskiem. Część możnowładztwa bułgarskiego, widząc przewagę militarną Bizancjum, zerwała sojusz ze Światosławem.

Z relacji L. Diakona dowiadujemy się, że w czasie walki wojska ruskie wykazały zadziwiające męstwo i wytrwałość.

Wojska ruskie i bizantyjskie spotkały się pod Dorostolon. Zaczęła się wielka bitwa, która przez długi czas pozostawała nierozstrzygnięta¹⁶. Choć książę Światosław znalazł się w bardzo trudnej sytuacji, nie tracił ducha. Gdy część jego żołnierzy zaczęła mówić o konieczności wycofania się, Światosław Igorowicz kategorycznie się sprzeciwił, formułując słowa, które przetrwały w latopiśmie Ławrentiewskim:

13 Poprzednik Jana Tzimiskesa, cesarz Nicefor Fokas, został przez niego zamordowany, co odbyło się w porozumieniu z cesarżową Teofaną.

14 G. Ostrogorski, *Dzieje Bizancjum*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1968, s. 247.

15 Пор. Г.Г. Атанасов, *О численности русской армии князя Святослава во время его походов в Болгарию и о битве под Дристрой (Доростолом) в 971 г.*, „Византийский временник” 2013, т. 72 (97), s. 86–102.

16 Więcej zob. w: С.А. Козлов, *Рассказы Льва Диакона и Скилицы о битве Святослава под Доростолом (971 г.): фрагмент утраченного византийского эпоса?*, „Stratum plus” 2013, № 5, s. 151–160.

Nie mamy gdzie już się podziac i z wolą czy bez woli musimy stanąć do walki. Nie zhańbimy więc ziemi ruskiej, ale położmy tu kości, albowiem na martwych hańba nie spada; jeśli zasię zbiegniemy, to hańba padnie na nas; nie zbiegniemy zatem, ale staniemy krzepko. Ja przed wami pójdę. Jeśli głowę położę, to troszczcie się sami o siebie¹⁷.

Bohaterska walka wojsk ruskich na długo zapisała się na kartach historii narodu rosyjskiego. Negocjacje pokojowe pomiędzy księciem Światosławem a cesarzem Tzimiskesem odbyły się na brzegu Dunaju, gdzie – jak podaje L. Diakon – pomówiwszy z imperatorem o pokoju Światosław Igorowicz przepłynął się z powrotem na swej łodzi ze stanowczym zamiarem wznowienia wojny¹⁸.

Kronikarz wspomina, że książe Światosław zamierzał powrócić na Ruś i zebrać więcej członków swej drużyny. Wiedząc o tym, Grecy skutecznie postarali się pokrzyżować jego plany. Na porohach Dniepru w 973 r. Światosław Igorowicz poniósł śmierć z rąk Pieczyngów, skierowanych tam przez Greków¹⁹.

2. Okres rządów Włodzimierza Światosławowicza

Po śmierci Światosława Igorowicza konieczne stało się ustalenie, kto powinien panować na ziemi kijowskiej. Wyruszając na wyprawę do Bułgarii, pozostawił on w Kijowie swego starszego syna Jaropełka. Ten w 977 r. wystąpił przeciwko swemu bratu Olegowi, który był namiestnikiem na ziemi Drewlan²⁰. Oleg został zabity w walce, w następstwie czego trzeci z braci – Włodzimierz, obsadzony przez ojca w Nowogrodzie Wielkim – udał się za granicę w celu najęcia oddziału Waręgów. Zebrawszy tam drużynę, powrócił do Nowogrodu, a następnie wyruszył na południe i opanował Kijów. Z jego rąk zginął też Jaropełk, co pozwoliło Włodzimierzowi stanąć na czele całego państwa staroruskiego.

W okresie panowania Włodzimierza Światosławowicza, przypadającym na lata 980–1015, państwo ruskie przeżywało czas swego największego rozkwitu. Włodzimierz kontynuował politykę swych poprzedników.

17 *Лаврентьевская летопись*, Издательство Археологической комиссии, Санкт-Петербург 1897, s. 69.

18 Л. Диакон, *История Льва Диакона Калойского и другие сочинения византийских писателей*, Императорская Академия Наук, Санкт-Петербург 1820, s. 87.

19 P. Jasienica, *op. cit.*, s. 371. Więcej zob. w: A.В. Комар, *Место гибели князя Святослава: поиски, легенды, гипотезы, мистификации*, „Stratum plus” 2014. № 5, s. 235–256; Н.П. Ламбин, *О годе смерти Святослава Игоревича, великого князя Киевского. Хронологические разыскания Н.П. Ламбина, А.А. Куника и В.Г. Васильевского*, Типография Императорской академии наук, Санкт-Петербург 1876, s. 119–182.

20 Przyczyną wojny Jaropełka z Olegiem był – zdaniem kronikarza – spór i dokonane przez Olega zabójstwo syna wojewody Igora, Swenelda.

Niewątpliwą zasługą Włodzimierza Światosławowicza jest rozszerzenie granic państwa staroruskiego (zob. ilustracja 2.1), jak i umocnienie więzi pomiędzy poszczególnymi jego częściami. Cel ten udało mu się osiągnąć różnymi sposobami – najpierw przez wykorzystanie religii pogańskiej dla realizacji swej polityki zjednoczeniowej, a następnie przez uznanie chrześcijaństwa za religię państwową.

Ilustracja 2.1. Ruś Kijowska i jej sąsiedzi

Źródło: <https://zpe.gov.pl/a/przeczytaj/DTHDwkZN9> (dostęp: 15.03.2024).

Kronikarz podaje, iż Włodzimierz Światosławowicz miał 12 synów. Nowogród Wielki powierzył on najpierw Wiacesławowi, a następnie Jarosławowi. Psków przypadł w udziale Sudisławowi, Połock – Izjasławowi, zaś Smoleńsk – Stanisławowi. W Turowie, na ziemi Dregowiczów, obsadził on Światopełka, a we Włodzimierzu Wołyńskim – Wsiewołoda. Tmutarakań, obejmujący dorzecze Donu, Krym i ziemie Kaukazu Północnego, przypadły Mścisławowi, Rostow w ziemi Mari – Jarosławowi, a potem Borysowi, zaś Murom – Glebowi. Można zatem stwierdzić, iż Włodzimierzowi udało się prawie wszędzie – z wyjątkiem ziem Wiatyczów – zastąpić miejscowych książąt albo swoimi dziećmi, albo swoimi ludźmi. Natomiast Włodzimierz zasiadł w Kijowie i stąd też sprawował swą władzę nad wszystkimi ziemiami, które mu podlegały.

Włodzimierz Światosławowicz w celu umocnienia państwa staroruskiego w niezwykle pomyślny sposób wykorzystał do tego religię pogańską. „Swojego” boga, będącego jednocześnie bogiem księcia i jego drużyny, postanowił uczynić wspólnym dla wszystkich²¹. Dlatego też wyniósł posąg Peruna ze swego pałacu i postawił go na wzgórzu (zob. ilustracja 2.2). Oprócz tego bożyszcza na miejscu tym stały również posągi Chorsa-Dadźboga, Strzyboga, Siemargła i Mokosz. Z analogicznym poleceniem wysłany został do Nowogrodu Wielkiego Dobrynia²².

W panteonie bogów ustanowionym przez Włodzimierza Światosławowicza znajdują się nie tylko bogowie ruscy. Tu bowiem zaszczytne miejsce zajęli Chors, Siemargł, jak i Mokosz. Zarówno słowiański Dadźbóg, jak i Chors, byli bogami Słońca, ale ten ostatni był bogiem ludów Azji Środkowej²³. Siemargł to także bóstwo wspomniane w eposie ludów Azji Środkowej, natomiast Mokosz była boginią plemion fińskich.

Posunięcie Włodzimierza Światosławowicza stanowiło ważny krok w zjednoczeniu państwa staroruskiego. Było to znaczące posunięcie politycznej, gdyż w skład tego państwa wchodziły zarówno ludy wschodu, jak i ludy mówiące językiem fińskim. Połączenie różnorodnych bogów w jednym panteonie było zręcznym zabiegiem, umożliwiającym zespolenie ludów, które weszły w skład

21 Na kartach latopisów znajdujemy informacje, iż już w układach z Grekami z początku X w. Oleg i jego mężowie przysięgali na imiona dwóch bogów – Peruna i Wołosa. O tym traktuje zapis kroniki zawarty pod 907 r., stanowiący, że wedle zwyczaju ruskiego klnęli się na broń i swego boga Peruna, a także na Wołosa – boga bydła. Perun był głównym bogiem Olega i jego mężów zbrojnych. Przysięgę składają oni również na Wołosa, który stał się bogiem pieniędzy, bogactwa i handlu ze względu na wzrost roli bydła jako środka wymiany na Rusi.

22 Więcej zob. w: Е.А. Рыбина, *Повесть о новгородском посаднике Добрыне*, „Археографический ежегодник” 1978, № 21, s. 79–85.

23 O znaczeniu Chorsa w religii narodów Azji Środkowej świadczą takie nazwy, jak chociażby Chorezm i Chorasán. Więcej zob. w: Ш.А. Ёвкочев, *Роль доисламских верований в формировании местной формы ислама в Центральной Азии. Тенгрианство и эпическое наследие народов Евразии: истоки и современность. Сборник статей VI-й Международной научно-практической конференции (14–16 июня 2017 г., Астана, Казахстан)*, ТОО Мастер По, Астана 2017, s. 157–162.

państwa staroruskiego i stały się jego integralną częścią. Po przyjęciu na Rusi chrześcijaństwa jeszcze długo czczeni byli wszyscy bogowie, postawieni przez Włodzimierza Światosławowicza na kijowskim wzgórzu i w innych miastach rozległego państwa ruskiego.

Ilustracja 2.2. Woje staroruscy wbijający swe miecze przed posągiem Peruna
Źródło: <https://sueverija.narod.ru/Bogi/Perun.htm> (dostęp: 15.03.2024).

Religia pogańska na Rusi ewoluowała, o czym możemy się dowiedzieć z kart lapidarnych. Pierwszy okres funkcjonowania tej religii u plemion Słowian wschodnich związany jest z kultem upiórów i wodnic. Następnie rozwinął się kult Roda i Różanic. Kolejny etap wiąże się z kultem Peruna, który – jak zostało wcześniej wspomniane – stał się bogiem księcia i jego drużyny.

Bardzo wcześnie do Słowian wschodnich zaczęły przenikać nie tylko religie pogańskie ludów irańskich i fińskich, ale także inne wyznania, które poznała Ruś za sprawą stosunków z Chazarami, Arabami, ludami Azji Środkowej, Bizancjum i Europy Zachodniej²⁴.

24 Рог. А.И. Першиц, А.Л. Монгайт, В.П. Алексеев, *История первобытного общества*, Высшая школа, Москва 1968; Г.П. Снесарев, *Реликты домусульманских верований и обрядов*

W okresie panowania księcia Włodzimierza nastąpił chrzest Rusi, który miał miejsce w 988 r.²⁵ Na ziemię ruską chrześcijaństwo zaczęło jednak przenikać o wiele wcześniej niż pod koniec X w. Na tym też tle powstał konflikt między Olgą a jej synem Światosławem, wrogiem chrześcijaństwa.

Po chrzcie Rusi zawieranie jakichkolwiek traktatów z Bizancjum stało się zbędne, gdyż pomiędzy obu tymi państwami ustaliły się ścisłe relacje. Stosunki te zostały dodatkowo umocnione za sprawą zorganizowania przez Greków w państwie staroruskim aparatu cerkiewnego. Pierwsi biskupi i duchowni przybyli na Ruś z Korsunia i samego Bizancjum. Wewnętrzna organizacja kościelna państwa staroruskiego znajdowała się w rękach patriarchy Konstantynopola, za sprawą którego sprawy polityczne na Rusi zaczęły układać się od tej pory w zupełnie inny sposób niż dotychczas.

Na Rusi zaczęto budować cerkwie i klasztory, które zostały hojnie wyposażone. Głównym ośrodkiem cerkwi prawosławnej stała się metropolia kijowska, a w większych miastach biskupstwa²⁶. Biskupstwa takie powstały w XI w. w Jurjewie i Biełgorodzie (na ziemi kijowskiej), Nowogrodzie Wielkim, Rostowie, Czernihowie, Południowym Perejasławiu, we Włodzimierzu Wołyńskim, a także w Połocku i Turowie²⁷.

3. Czas panowania Jarosława Mądrego

Pierwsze wyraźne oznaki zagrażające istnieniu państwa staroruskiego jako całości wystąpiły pod koniec okresu panowania księcia Włodzimierza. W owym czasie w Nowogrodzie Wielkim przebywał jako namiestnik podwładny księciu kijowskiemu jego syn – Jarosław. Żyjąc tu długo, zrósł się on mocno z interesami tego miasta i jego mieszkańców. Mimo że podlegał on swemu ojcu, powziął jednak plany polityczne, sprzyjające realizacji spraw Nowogrodu.

Po śmierci księcia Włodzimierza na tronie kijowskim zasiadł brat Jarosława Światopełk, który wcześniej, wraz ze swoją żoną, córką króla polskiego Bolesława Chrobrego, i jej duchownym – biskupem Rheinbernem, brał udział w spisku przeciwko swemu ojcu. Światopełk został uwięziony, później jednak uwolniono go. Przed śmiercią księcia Włodzimierza Światopełk znajdował się na wolności,

узбеков Хорезма, Наука, Москва 1969; З.Х. Арифханова, С.Н. Абашин, Д.А. Алимова, Узбеки, Наука, Москва 2011.

25 L. Bazylow, *Historia Rosji*, t. I, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1983, s. 87.

26 *Ibidem*, s. 88.

27 S.L. Utczenko, D.P. Kallistowa, A.I. Pawłowska, W.W. Struwe, *Historia powszechna*, t. 2, Książka i Wiedza, Warszawa 1966, s. 287.

jednakże nie piastował on żadnego urzędu – najprawdopodobniej dlatego, iż ojciec nie chciał ryzykować powierzenia mu jakiegokolwiek stanowiska.

Po objęciu tronu w Kijowie Światopełk począł zagrażać swym braciom. Po otrzymaniu wiadomości o śmierci ojca książę Jarosław niezwłocznie posłał gońca do swego brata Gleba muromskiego, by uprzedzić go o grożącym niebezpieczeństwie. Niepokój i solidarność braci Światopełka należy tłumaczyć przede wszystkim tym, iż zaczął on prowadzić politykę realizowaną do tej pory przez księcia Włodzimierza. Dlatego też ci jego bracia, którzy nie byli zwolennikami tej polityki, zaczęli poważnie bać się o swój los.

Obawy braci Światopełka sprawdziły się. Światopełkowi udało się bowiem zabić Borysa, Gleba muromskiego i Światosława drewlańskiego. Według wszelkiego prawdopodobieństwa to samo zamierzał uczynić z Jarosławem.

W 1015 r. – na krótko przed śmiercią Włodzimierza – książę Jarosław i mieszkańcy Nowogrodu Wielkiego przestali płacić daninę Kijowowi²⁸. Książę Włodzimierz, strzegąc ustalonego przez siebie porządku, polecił zebrać wojsko i zmusić Nowogród Wielki do uległości. Nowogrodzianie również zaczęli przygotowania do wojny. Zamierzając bronić się w Nowogrodzie przed kijowskimi drużynami swego ojca, Jarosław chciał wykorzystać do tego celu najemne oddziały Waregów.

Jarosławowi udało się ściągnąć nad Wołchow liczne oddziały zbrojne tych walecznych wojów. Kroniki wspominają, iż przybysze ze Szwecji zachowywali się w Nowogrodzie Wielkim agresywnie i arogancko, czym wzbudzili oburzenie mieszkańców miasta. Nie mogąc pozwolić sobie na takie poczynania, Nowogrodzianie zbrali się potajemnie i sierpniową nocą 1015 r. wyrznęli Waregów przybyłych do ich miasta.

Jak podaje kronika, tejsze nocy książę Jarosław przebywał na podgrodziu nad brzegiem Imenia. Dowiedziawszy się o wyrznięciu członków oddziałów warskich przez Nowogrodzian, postanowił się zemścić na mieszkańcach miasta. Zważył on podstępem tysiąc sławnych wojów i wysiekł ich w odwet za Waregów. Tylko niektórym bojarom udało się zbiec. U schyłku owej tragicznej nocy do Nowogrodu przybył gońiec z Kijowa z listem do Jarosława od jego siostry Przedślawy z wieścią, że Włodzimierz Światosławowicz zmarł, a między braćmi rozpoczęła się już krwawa walka o tron²⁹.

List księżniczki Przedślawy zmienił w istotny sposób sytuację, a Jarosław, nie tracąc czasu, podjął się uczestnictwa w waśniach pomiędzy braćmi. W takiej sytuacji zmieniło się zasadniczo znaczenie Waregów i stosunek do nich Jarosława. Warscy najemnicy sami nabrali ochoty do wyprawy na Kijów, gdzie spodziewali się zawłaszczyć bogate łupy. Jarosław nie mógł się jednak odważyć na walkę ze Światosławem, posiadając jedynie tysiąc wojów, i to w dodatku najemnych, którzy w każdej chwili, nagrabiwszy się do woli, mogli powrócić w swe rodzinne strony. Sytuacja

28 Por. П. С. Стефанович, *Загадочное известие летописи: древнейшая дань из Новгорода в Киев*, „Новгородский исторический сборник” 2008, Вып. 12 (22), s. 5–35.

29 В. Рыбаков, *Первые веки истории Руси*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1983, s. 53.

ta wymusiła na Jarosławie konieczność oparcia się na pewniejszym wojsku. Jedyną możliwością był związek z mieszkańcami Nowogrodu Wielkiego – zarówno z jego bojarstwem, jak i z prostym ludem.

Książę Jarosław zwołał w Nowogrodzie wiec, na którym przedstawił skomplikowaną i zagrażającą także mieszkańcom tego miasta sytuację. Prosił on o wybaczenie mu zgładzenia tych mieszkańców Nowogrodu, którzy brali udział w powstaniu przeciwko Waregom, i usilnie prosił zebranych Nowogrodzian, by podjęli decyzję – czy zachować dawne stosunki z Kijowem i płacić mu daninę, czy też stanąć za Jarosławem, z imieniem którego wiązały się w pełni uzasadnione nadzieje autonomii politycznej Nowogrodu. B.A. Rybakow tak opisał wydarzenia mające miejsce rankiem po otrzymaniu wiadomości o śmierci starego księcia:

Ranek rozpoczął się ugodą Jarosława z Nowogrodzianami. Zebrał on ocalałą ludność na polu, otworzył wiec i zwrócił się do zebranych z niezwykłą mową: „O moja ukochana i szlachetna drużyno, którą wczoraj w szaleństwie swym wygubiłem! Śmierć ich nie da się ninie złotem odkupić... Bracia! Rodzic mój, Włodzimierz, umarł; w Kijowie włada Światopełk. Chcę wydać mu wojnę – pomóżcie mi!”³⁰.

Jarosław wyruszył na południe z drużyną liczącą – według przekazu kroniki nowogrodzkiej – cztery tysiące wojów. W wyprawie tej uczestniczyli także zawezwani przez Jarosława Pieczyngowie.

Światopełk został rozбитy pod Lubeczem i uciekł do Polski do swego teścia, Bolesława Chrobrego.

Książę Jarosław zawarł sojusz z cesarzem niemieckim Henrykiem II i wraz z nim ruszył na Polskę. Bolesław Chrobry zdołał jednak zawrzeć pokój z władcą niemieckim i w 1018 r. wraz ze Światopełkiem wyprawił się na Kijów przeciwko Jarosławowi. W skład nieprzyjacielskich zastępów wchodziłi najemni Niemcy i Węgrzy, a oprócz tego Światopełkowi udało się przeciągnąć na swoją stronę Pieczyngów.

Spotkanie Jarosława z wrogimi drużynami nastąpiło nad Bugiem. W wyniku starcia z nieprzyjacielem książę Jarosław poniósł klęskę i ratował się ucieczką do Nowogrodu.

Zastępy polskie nie na długo jednak zatrzymały się w Kijowie. Zachowanie Polaków wywołało bowiem oburzenie ludności Kijowszczyzny, co stało się powodem powzięcia decyzji o potajemnym zabiciu polskich najeźdźców. Pod ukryciem nocy lud ruski począł rozprawiać się z polskimi wojami, w wyniku czego Bolesław Chrobry został zmuszony do pospiesznego powrotu do kraju. Zdołał on jednak zawładnąć Grodami Czerwieńskimi, odebranymi niedawno Polsce przez Włodzimierza Światosławowicza.

Jak podaje kronika nowogrodzka, Jarosław chciał wybrać się „za morze” i dokonać tam najmu drużyny wareskiej. Jednakże Nowogrodzianie porąbali jego łodzie i nie puścili księcia z miasta, obiecując mu swą pomoc.

³⁰ *Ibidem*, s. 53–54.

Mieszkańcy Nowogrodu Wielkiego istotnie spełnili swą obietnicę daną księciu. Dzięki ich pomocy Jarosław pokonał Światopełka i zajął Kijów.

Światopełk ratował się ucieczką do Pieczyngów i wraz z nimi ruszył na Jarosława. Do starcia między braćmi doszło nad rzeką Altą, gdzie Jarosław odniósł zwycięstwo. Światopełk uciekł z pola bitwy w niewiadomym kierunku. Odniesione przez Jarosława zwycięstwo umożliwiło mu objęcie władzy w Kijowie.

Rządy księcia Jarosława nie należały do spokojnych. Przeciwno niemu w 1021 r. wystąpił jego bratanek, połocki książę Briaczysław. Najechał on na Nowogród Wielki i gdy wracał ze zdobyczą do siebie, został dopędzony przez Jarosława, który odebrał mu swą własność. Konflikt między Briaczysławem a Jarosławem zakończył się zawarciem przez nich pokoju.

Do walki z Jarosławem stanął także jeszcze jeden z jego braci – książę tmutarakański Mścisław³¹. Okazał się on groźnym i niezwykle zdeterminowanym przeciwnikiem. Do starcia obu braci doszło w 1023 r. pod Listwicą koło Czernihowa. Z walki tej zwycięsko wyszedł Mścisław. Pokonanie Jarosława dawało mu możliwość zawładnięcia Kijowem i całym państwem staroruskim. Tak się jednak nie stało, gdyż Mścisław ograniczył się tylko do rozszerzenia swoich posiadłości aż po Dniepr. Umożliwiło mu to stanie się władcą niezależnym od Kijowa. Historycy są zdania, iż Mścisławowi była obojętna „macierz grodów ruskich” i pomimo swej wyraźnej przewagi nie chciał on walczyć z mieszkańcami tego miasta³².

Jarosławowi udało się opanować ziemie Mścisława tmutarakańskiego po jego śmierci, która nastąpiła w 1036 r. Po przejściu tych ziem we władania Jarosława państwo staroruskie ponownie stało się wielkim i jednolitym mocarstwem.

Po przejściu wszystkich ziem na lewym brzegu Dniepru Jarosław umocnił swe północne forpoczty – Nowogród Wielki i Psków. Osadził on w Nowogrodzie swego starszego syna oraz mianował tam nowego biskupa. Jarosławowi udało się także rozbić na południu Pieczyngów i wygnać ich z granic państwa ruskiego.

W okresie panowania Jarosława, który otrzymał przydomek Mądry, państwo staroruskie nie tylko zatem umocniło swe dotychczasowe granice, ale i rozszerzyło znacząco swe terytorium. W 1030 r. wybudowane zostało miasto Jurjew (obecnie Tartu w Estonii), zaś rok później Jarosław przyłączył do swego państwa Grody Czerwieńskie. W kolejnych latach książę kijowski podbił ziemię czernihowską i tmutarakańską, co miało miejsce w 1036 r. W latach 1038–1040 zastępy ruskie wyprawiały się na ziemie litewskie, a w 1040 r. Ruś podbiła południową Finlandię.

Za sprawą starań księcia Jarosława w Kijowie wybudowana została bazylika św. Zofii, a jego syn Włodzimierz postawił taką samą bazylikę w Nowogrodzie Wielkim. Tu też zostali pochowani żona Jarosława i Włodzimierz z żoną.

31 Książę Mścisław wstąpił się tym, iż pokonał księcia północnokaukaskiego Rededę. Więcej zob. w: Л.Г. Лопатинский, *Мстислав Тмутараканский и Редедя по сказаниям черкесов*, „Известия Бакинского государственного университета” 1921, № 1–2, s. 197–203.

32 Por. Ю.А. Алексеев, „И начаста жити мирно и в братолюбстве...”: *О вкладе Мстислава Тмутараканского в единение русских земель в XI веке*, „Военно-исторический журнал” 1996, № 4, s. 89–94.

4. Prawda ruska jako główny zbiór praw wschodniosłowiańskich

W procesie kształtowania się państwa staroruskiego wspólnota rodowa ze swymi obyczajami przekształciła się we wspólnotę sąsiedzką, posiadającą określony zakres praw i obowiązków³³. Ta nowa organizacja, łącząca członków społeczeństwa Słowian wschodnich, znalazła odbicie w *Prawdzie ruskiej*³⁴.

Prawda ruska – niezwykle bogaty zbiór praw wschodniosłowiańskich – powstawała długi czas i odzwierciedla proces rozwoju społeczeństwa ruskiego w ciągu wielu wieków. Składa się ona z trzech części. Pierwsza, najstarsza z nich, nie ma daty swego powstania. Archeologom udało się jednak ustalić jej pochodzenie na VII–VIII w. Część druga *Prawdy ruskiej* nosi datę śmierci Jarosława i narady jego synów, którzy ułożyli nowy zbiór praw, bazując na starej wersji, wnosząc w nią szereg zmian³⁵. Natomiast trzecia część stanowi przede wszystkim rezultat działalności prawodawczej Włodzimierza Monomacha, który przybył do Kijowa w związku z powstaniem wywołanym przez mieszczan i ludność wiejską w 1113 r. Treść *Prawdy ruskiej* jest niezwykle różnorodna i w niczym nie ustępuje kodeksom pochodzącym z okresu scentralizowanego państwa rosyjskiego, tj. z XV w., a nawet z XVI w.

Starszy zwód *Prawdy ruskiej* ukazuje obraz Nowogrodu Wielkiego w latach 1015–1016, podzielonego na dwa obozy³⁶. Do pierwszego należeli mieszkańcy grodu, od bojara do *izgoja*³⁷, zaś do drugiego cudzoziemcy – Waregowie i Kołbiagowie³⁸. Ówczesne społeczeństwo Nowogrodu Wielkiego, przedstawione w *Prawdzie ruskiej*, tak oto opisał B.A. Rybakow:

Zgodnie z postanowieniami kodeksu Jarosława Waregowie i Kołbiagowie nie posiadali pełni praw – artykuł 10 *Ruskiej prawdy* głosi, że jeśli napastnikiem jest Nowogrodzianin, to poszkodowany musi przedstawić dwóch świadków, jeśli zaś Nowogrodzianina pobił Wareg lub Kołbiąg, to wystarczy sama tylko przysięga pokrzywdzonego. Taki właśnie sens wynika z zestawienia tego

33 Por. С.В. Юшков, *Общественно-политический строй и право Киевского государства*, Госюриздат, Москва 1949, s. 69; О.И. Чистяков, *История отечественного государства и права*, ч. 1, Юрайт, Москва 2013, s. 27.

34 Por. С.В. Юшков, *Русская Правда. Происхождение, источники, её значение*, Зерцало-М, Москва 2002.

35 Narada trzech synów Jarosława – Izjasława, Światosława i Wsiewołoda – miała miejsce wkrótce po jego śmierci. Jej celem było zrewidowanie systemu kar oraz dostosowanie nowego prawodawstwa do potrzeb nowej władzy państwowej. Więcej zob. w: В.И. Сергеевич, *Лекции и исследования по древней истории русского права*, Типография М.М. Стасюлевича, Санкт-Петербург 1910; В.И. Сергеевич, *Русские юридические древности*, Типография Н.А. Лебедева, Санкт-Петербург 1890.

36 B. Rybakow, *op. cit.*, s. 55.

37 *Izgojami* nazywani byli wygnańcy, którzy napływali do grodów ze wszystkich krańców Rusi i zaciągali się do drużyn albo trafiali do czeladzi dworskiej feudałów.

38 Kołbiagami nazywani byli Duńczycy.

fragmentu *Krótkiej prawdy* z XI w. z odpowiednim fragmentem *Obszernej prawdy* z XII w., gdzie Waregowie są już zrównani w prawach z ogółem ludności (zob. art. 31 i 32 *Obszernej prawdy*). Jedynie w odniesieniu do Waregów i Kołbiągów starsza część kodeksu przewiduje karę za ukrywanie cudzych sług (art. 11). Na szczególne podkreślenie zasługuje fakt, że w dokładnym wykazie osób, których życie chronione jest bądź starym zwyczajem krwawej zemsty, bądź wysoką karą 40 grzywien, znajdują się wszystkie warstwy ludności miasta, a nawet przyjezdni kijowianie, ale nie ma w nim Waregów, choć cudzoziemcy ci również posiadali domy w Nowogrodzie³⁹.

W społeczeństwie wschodniosłowiańskim dość wcześnie pojawiła się instytucja sądu oraz zaczął obowiązywać system środków dowodowych⁴⁰. Mowa tu o „ordaliach”, czyli o „próbie wody” i „próbie żelaza”. J. Wijaczka tak opisuje ten system:

Jednym ze środków dowodowych w średniowiecznym procesie karnym, a także cywilnym, były ordalia, sądy Boże. Opierały się one na przekonaniu, że Bóg nie dopuści do skrzywdzenia osoby niewinnej. O przeprowadzeniu sądu Bożego decydował sędzia, oskarżający lub też osoba oskarżona. Najpopularniejszymi ordaliami były pojedynki, próba żelaza i próba wody, gorącej lub zimnej. Ta pierwsza polegała na wyjęciu gołą ręką przedmiotu z naczynia wypełnionego wrzącą wodą. W niektórych odmianach próby podejrzany miał utrzymać rękę w gorącej wodzie przez określony czas. Brak oparzeń był oczywistym dowodem jego niewinności. Próba wody zimnej (pławienie) polegała natomiast na wrzuceniu skrępowanej osoby do wody, najczęściej do rzeki, stawu lub innego zbiornika wodnego. Tonięcie stanowiło niezaprzeczalny dowód niewinności, gdyż w świecie chrześcijańskim powszechnie wierzono, że woda, uświęcona przez chrzest Chrystusa w Jordanie, nie przyjęłaby żadnego przestępcy⁴¹.

Prawda ruska to kodeks feudalny. Postanowienia w niej zawarte broniły interesów klasy panującej społeczeństwa feudalnego, jakimi byli wielcy właściciele ziemscy⁴². Utrwalała ona ich prawa do ziemi oraz do rozporządzania osiadłymi na tej ziemi chłopami – rolnikami określanymi w owym czasie *smerdami*⁴³.

39 B. Rybakow, *op. cit.*, s. 55.

40 Por. A.H. Федорова, *Понятие правонарушения по Русской Правде*, „Вектор науки ТГУ” 2009, № 5 (8), s. 121–125.

41 J. Wijaczka, *Próba zimnej wody (pławienie) w oskarżeniach i procesach o czary w państwie polsko-litewskim w XVI–XVIII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2016, t. LX, s. 74.

42 Por. М.Б. Свердлов, *Генезис и структура феодального общества в Древней Руси*, Наука, Ленинград 1983.

43 W *Prawdzie ruskiej* synów Jarosława wśród pracowników posiadłości pańskiej wymieniony jest *smerd*. Pod pojęciem tym należy rozumieć ludność wiejską, która popadła w zależność od feudała. *Smerdowie* od najdawniejszych czasów stanowili tę masę ludności, która była zobowiązana do uiszczania daniny. Świadczą o tym chociażby zapisy zawarte w latopisie nowogrodzkim, dotyczące wyprawy Nowogrodzian na Jugrę w 1193 r. czy wyprawy na Suzdal w 1169 r. Danina była w tym czasie płacona w futrach. W późniejszym okresie formą wyzysku *smerdów* była renta odrobkowa i naturalna. Zob. *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1950, s. 221.

Prawda ruska stanowi bogate źródło informacji o systemie gospodarki wielkiej własności ziemskiej. Cała *wotczina* określana jest w *Prawdzie ruskiej* mianem „domu”. W jej centralnym punkcie znajduje się pański dwór, a w książęcych posiadłościach ziemskich – dwór książęcy. Składał się on z domu mieszkalnego pana i rozmaitych zabudowań gospodarskich. Im dwór był bardziej bogaty, tym więcej znajdowało się w nim wszelkiego rodzaju służby. Za dworem umiejscowione były chaty chłopów – *riadowiczów*, *smerdów* i chołopów⁴⁴. Za nimi ciągnęły się pola przez nich uprawiane, z których plony tylko częściowo przeznaczone były na ich użytek.

Obraz organizacji posiadłości ziemskiej należy uzupełnić o kwestię świadczącej na jej rzecz pracy, wykonywanej przez rzemieślników. Najczęściej w *wotczynie* korzystano z usług rzemieślnika pochodzącego z grona własnych chołopów. Czasami jednak zachodziła konieczność zwrócenia się do wolnego rzemieślnika, pracującego na zamówienie.

Sprawa wzajemnych stosunków wielkiego właściciela ziemskiego i podległej mu wspólnoty wiejskiej dotyczyła nie tylko interesów książąt, lecz wszystkich właścicieli ziemskich – przede wszystkim bojarów, ale także cerkwi, choć w owym czasie liczba osób duchownych będących właścicielami znacznej powierzchni gruntów rolnych była jeszcze niewielka.

Na czele *wotcziny* książęcej stał przedstawiciel księcia, bojar-*ogniszczanin*. Był on odpowiedzialny za sprawne funkcjonowanie dworu książęcego, a zwłaszcza za jego mienie. Miał do dyspozycji urzędników dworskich zwanych *ciwunami*. Sprawowali oni na dworze książęcym zarówno funkcje administracyjne, jak i sądowe.

W *Prawdzie ruskiej* postanowiono, iż książę w granicach swej posiadłości ziemskiej posiada określone prawa feudalne w stosunku do ludności od niego zależnej. Cała administracja dziedzicznych dóbr ziemskich i cała ludność zależna od pana podlegała jego jurysdykcji. Można było ich sądzić tylko za zezwoleniem i z wiedzą pana.

W *Prawdzie ruskiej* zostały określone kary za zabójstwo zarówno członków wyższego aparatu administracyjnego książęcych dóbr ziemskich, jak i starostów książęcych.

Zabójstwo *ogniszczanina* – jako osoby znajdującej się na uprzywilejowanym stanowisku – podlegało karze 80 grzywien. Natomiast życie starostów wiejskich i ratajskich⁴⁵ zostało „wycenione” na 12 grzywien. Najniżej cenione było życie bezpośrednich wytwórców obsługujących posiadłość ziemską i świadczących na jej

44 Termin „chołop” w źródłach ruskich posiadał dwa znaczenia – węższe i szersze. Pod nazwą tą w znaczeniu węższym rozumiany był niewolnik („chołop obielny”), zaś w znaczeniu szerszym – każdy człowiek zależny. Normy prawne, dotyczące instytucji chołopstwa, stworzyła *Prawda ruska*. W okresie poprzedzającym jej powstanie życia chołopa broniły jedynie ściągane za niego kary. Zob. С.В. Юшков, *Очерки по истории феодализма в Киевской Руси*, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1939, s. 66, 85.

45 Starosta wiejski nadzorował ludność dziedzicznej posiadłości ziemskiej i był wykonawcą zarządzeń wyższej administracji. Natomiast do obowiązków starosty ratajskiego należał nadzór

rzecz swą pracę. Byli nimi *riadowicze*, *smerdowie* i chołopi, których życie zostało oszacowane na 5 grzywien.

Włodzimierz Monomach, który w 1113 r. przybył do Kijowa w związku z wielkim powstaniem ludowym, które wybuchło na tych ziemiach wśród ludności miejskiej i wiejskiej, w związku z zaistniałą sytuacją był zmuszony do wprowadzenia zmian w *Prawdzie ruskiej*. Zmiany te miały na celu poprawę sytuacji ludzi zależnych, którzy w coraz większym stopniu byli narażeni na samowolę pana.

Obszerna prawda stanowi przejaw ingerencji Włodzimierza Monomacha w stosunki wewnętrzne wielkiej własności ziemskiej. Poruszył on w niej sprawy dotyczące sytuacji *riadowiczów*, *smerdów* i chołopów. *Obszerna prawda* w istotny sposób rozszerza i precyzuje informacje, jakie zawarte były w *Prawdzie Jarosławowiczów*.

Przed wszystkim *Obszerna prawda* zawiera dokładny wykaz stanowisk służby w posiadłościach książęcych i bojarskich, który podany został w artykułach od 11 do 17. W nich wymienieni zostali pachołkowie, koniuch, kucharz, *ciwun* (ogniszczanski, wiejski i ratajski), koniuszy, *riadowicze*, rzemieślnicy, *smerdowie*, chołopi, niewolnice, piastuni i mamki.

Ta cała ludność zależna może być zatem podzielona na dwie zasadnicze grupy – służbę oraz ludność robotniczą *wotcziny*, czyli bezpośrednich wytwórców. Do służby zaliczyć należy pachołków, koniuszego i koniuchów, *ciwunów*, piastunów i mamki, zaś do ludności robotniczej – rzemieślników, *riadowiczów*, *smerdów*, chołopów oraz niewolnice.

Obszerna prawda rozpatruje szczegółowo sytuację *riadowiczów* i chołopów – tej ludności *wotcziny*, która była najbardziej narażona na samowolę pana.

W *Obszernej prawdzie* pojawiło się jeszcze jedno *novum*. Wspomina się w niej o istnieniu kategorii wolnych *smerdów*. W *Prawdzie Jarosławowiczów* była bowiem tylko mowa o *smerdach* zależnych.

5. Niewolnictwo na Rusi

Niewolnictwo stanowi najstarszą formę wyzysku człowieka. Już w odległych czasach u wszystkich niemalże ludów zaczęto traktować jako niewolników jeńców wojennych, wykorzystując ich w charakterze siły roboczej.

W państwie staroruskim istniało starsłowiańskie patriarchalne niewolnictwo domowe. Niewolników spotykamy wówczas wśród czeladzi⁴⁶. Informacje o nich

nad uprawą roli. Warto nadmienić, iż w *Prawdzie ruskiej* ujęto zapis wyznaczający bardzo wysoką grzywnę za naruszenie miedzy. Wynosiła ona bowiem aż 12 grzywien.

46 Terminem tym określana była cała ludność pracująca na rzecz dziedzicznego właściciela ziemskiego.

zawierają zarówno traktaty z Grekami, jak i *Prawda ruska* oraz kroniki i żywoty świętych⁴⁷. Oficjalnie jednak termin „niewolnik” nie był używany. W ruskich dokumentach zawsze stosowana była nazwa „chołop” (dla kobiety – „roba”). Istnienie niewolników – książęcych, bojarskich, cerkiewnych i klasztornych – potwierdzają liczne zapisy, ujęte w *Prawdzie ruskiej*. Natomiast w staroruskim piśmiennictwie cerkiewnym używana jest odmienna terminologia – bardzo często w „żywotach świętych” pojawia się termin „raby”, pod którym rozumieć należy nie tylko chołopów „obielnych”, ale i wszystkie osoby zależne od pana, czyli ogólnie ujmując osoby służące u niego.

Niewolnictwo dawnej Rusi stanowiło przedmiot dociekań wielu autorów⁴⁸. Źródłem niewolnictwa – podobnie jak u innych ludów – byli jeńcy. Według świadectwa Maurycjusza u Słowian trzymanii oni byli w niewoli tylko w ciągu określonego czasu, a zatem nie można uznać tego za prawdziwą formę niewolnictwa. Prawdziwe niewolnictwo pojawiło się na Rusi wraz z przybyciem drużyny wareskiej, która prawdopodobnie je wprowadziła⁴⁹.

- 47 Żywoty świętych – utwory religijne opisujące wydarzenia z życia świętych cerkwi prawosławnej, ascetów, męczenników i anachoretów, jak również innych szczególnie gorliwych wyznawców religii prawosławnej. Posiadały one najczęściej postać fabularyzowanej powieści. Pierwsze okazy tego gatunku stanowiły kroniki (latopisy). Były one ściśle związane z kulturą bizantyjską. Utwory te przenikały na Ruś albo bezpośrednio z Bizancjum, bądź za pośrednictwem Słowian południowych. Jednym z najwcześniejszych przejawów tego gatunku są żywoty Borysa i Gleba. Żywoty świętych istniały w formie osobnych nowel lub dłuższych opowiadań bądź wchodziły w skład większych zbiorów. Popularną formę stanowiły żywoty ułożone w układzie miesięcznym, zgodnie z cerkiewnym kalendarzem prawosławnym. Ten sposób pochwalił życia świętych rozwinął się już w XI w. Nad ich nową redakcją pracował metropolita Makariusz, a pod koniec XVII w. ich przeróbką zajęł się św. Dmitrij Rostowski. W późniejszym okresie do gatunku tego zaczęły przenikać elementy świeckie, a same żywoty nabrały cech opowieści rycerskiej, jak „Żywot Aleksandra Newskiego” bądź powieści obyczajowej, jak „Opowieść o Piotrze i Fewronii”. Oprócz gatunku, jakim były żywoty, na Rusi popularne były także patieriki – niewielkich formatów zbiory ojców świętych, związanych z określonym klasztorem bądź miejscowością. W XI w. na Rusi Kijowskiej pojawiły się patieriki z żywotami anachoretów egipskich i syryjskich, zaś w XIII w. powstał staroruski patierik kijowsko-pieczerski. Więcej zob. w: С.М. Климова, *Феноменология святости и страстности в русской философии культуры*, Алетеия, Санкт-Петербург 2004; Г.П. Федотов, *Святые Древней Руси. „Юродивые”*, Московский рабочий, Москва 1990; А.С. Архангельский, *К изучению древнерусской литературы: очерки и исследования. Творения отцов церкви в древнерусской письменности: обозрение рукописного материала*, Типография В.С. Балашева, Санкт-Петербург 1888; Л.И. Денисов, *Об иконах-портретах в Православной Церкви и об изображении старца Серафима Саровского*, „Вера и Церковь” 1903, № 30, s. 422–427; Е.Н. Вакулина, *Известия Киево-Печерского патерика о Древней Руси*, „Вопросы истории” 1986, № 9, s. 174–178; В.С. Горский, *Киево-Печерский патерик. Этика смиренномудрия*, „Философская и социологическая мысль” 1992, № 3, s. 119–126.
- 48 Рог. М.Б. Свердлов, *Генезис и структура феодального общества в Древней Руси*, Наука, Ленинград 1983; С.В. Юшков, *Русская Правда*, Москва 2002.
- 49 Więcej zob. w: В.Л. Янин (red.), *Феодализм в России: сборник статей и воспоминаний, посвященный памяти академика Л.В. Черепнина*, Наука, Москва 1987, s. 321–323.

Sytuacja jeńców w społeczeństwie słowiańskim była istotnie odmienna niż u Greków. Słowianie bowiem nie zamieniali swych jeńców w niewolników, gdyż dawali im albo prawo wykupu, albo możliwość pozostania w ich gronie w charakterze ludzi wolnych. Podobnie postępowano i w późniejszym czasie na Rusi. Tu jeńcy niemający możliwości wykupu mogli sami odpracować sumę wykupu, po czym uzyskiwali oni wolność. Warto jednak podkreślić, że na Ruś masy jeńców częściej przechodziły z rąk do rąk jako towar, niż wydostawały się za wykupem na wolność. Byli oni w wielu wypadkach sprzedawani za granicę, gdyż w wielu krajach istniał na nich duży popyt.

Do źródeł niewolnictwa według zapisów zawartych w *Prawdzie ruskiej* i innych dokumentach z przeszłości narodu ruskiego zaliczyć należy wzmiankowane wyżej jeństwo, zawarcie małżeństwa, niezapłaconą pożyczkę, najem, popełnione przestępstwo i dobrowolne poddaństwo, a przede wszystkim kupno bądź urodzenie się w stanie niewolniczym⁵⁰. Niewolnik był pozbawiony wszelkich praw i uważany za prywatną własność swego pana. W jednej tylko sytuacji istniało prawo działające na korzyść niewolników, a mianowicie wówczas, gdy dzieci pana, zrodzone z niewolnicy, stawały się po jego śmierci ludźmi wolnymi razem ze swą matką. Zdaniem W.O. Kluczewskiego, w XII i XIII w. ludzie niewolni zaczęli dzielić się na kategorie według stopnia zależności i swego znaczenia społecznego⁵¹.

W średniowiecznej Rusi istnieli także niewolnicy kościelni, do których zaliczali się niewolnicy biskupstwa w Nowogrodzie, monasteru kijowsko-pieczerskiego oraz monasteru chutyńskiego⁵². W późniejszym okresie kościół zaczął korzystać z pracy poddanych.

W Rosji prowadzone były szeroko zakrojone badania nie tylko nad problematyką niewolnictwa w państwie staroruskim, ale i w odniesieniu do poszczególnych obszarów obejmujących terytorium ówczesnego Związku Radzieckiego. Przyczynkiem do ich podjęcia stało się wystąpienie S.P. Tołstowa w Państwowej Akademii Kultury Materialnej w 1933 r., który przedstawił wówczas najważniejsze tezy swojego referatu pt. „Geneza feudalizmu w społeczeństwach koczowniczych”⁵³. W swym wystąpieniu uzasadniał on ściśle związki koczowniców i osiadłych rolników, ale wysunął także hipotezę, iż koczownicy Azji Centralnej (począwszy od Hunów) w okresie od II w. p.n.e. do VIII–IX w. przechodzili stadium niewolnictwa.

50 Por. Н.И. Ланге, *Исследование об уголовном праве Русской Правды*, Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, Санкт-Петербург 1860; И.Д. Беляев, *Лекции по истории русского законодательства*, Типо-литография С.А.Петровского и Н.П. Панина), Москва 1879; А.Е. Пресняков, *Княжое право в древней Руси: очерки по истории X–XII столетий*, Типография М.А. Александрова, Санкт-Петербург 1909.

51 В.О. Ключевской, *Подушная подать и отмена холопства в России*, Издательство социально-экономической литературы, Москва 1959, s. 362.

52 М.Ф. Владимирский-Буданов, *Хрестоматия по истории русского права*, Типография С.В. Кульженко, Киев–Санкт-Петербург 1887, s. 134.

53 С.П. Толстов, *Генезис феодализма в кочевых скотоводческих обществах*, „Известия Государственной академии истории материальной культуры” 1934, Вып. 103.

S.P. Tołstow dowodził, iż stadium niewolnictwa w społeczeństwach o przewadze hodowli koczowniczej, odpowiadające śródziemnomorskiej formacji antycznej, rozwijało się w specyficznej formie wojskowo-niewolniczej demokracji⁵⁴. Idea S.P. Tołstowa, konkretyzująca wiedzę o formacjach społeczno-ekonomicznych w odniesieniu do Wschodu, okazała się niezwykle inspirująca innych badaczy. W późniejszym okresie S.P. Tołstow rozwinął swój punkt widzenia na temat ustroju niewolniczego Azji Środkowej, dowodząc, iż wśród ludności osiadłej i koczowników niewolnictwo znajdowało się na wysokim stopniu rozwoju. Jego zdaniem świadczą o tym źródła chińskie i sogdyjskie, jak również informacje na temat niewolnictwa zawarte w kodeksie sasanidzkim. Zjawisko to potwierdza według niego także fakt przynależności Azji Środkowej do państwa Achemenidów.

S.P. Tołstow dał dowody wykorzystania pracy niewolniczej w stworzeniu sieci irygacyjnej w Azji Środkowej, twierdząc, iż realizacja budowy tej sieci tylko siłami chłopów – Sogdyjczyków i Chorezmijczyków – byłaby niemożliwa, gdyż odebrałaby od pracy na roli taką liczbę osób, że funkcjonowanie gospodarki Sogdiany i Chorezmu stałoby się nierealne. Dowiódł on także, iż ogólny kryzys świata opartego na pracy niewolniczej, jaki ogarnął imperium rzymskie i zniszczył starożytne państwo chińskie, nie ominął też Azji Środkowej. W V w. pod naporem plemion barbarzyńskich padło bowiem potężne królestwo Kuszanów⁵⁵.

To stanowisko S.P. Tołstowa zostało przyjęte przez większość uczonych radzieckich i odegrało istotną rolę w badaniach historii Azji Środkowej i studiach porównawczych narodów słowiańskich z plemionami środkowozjatyckimi.

54 *Ibidem*, s. 179, 185.

55 Рог. С.П. Толстов, *Основные вопросы древней истории Средней Азии*, „Вестник древней истории” 1938, № 1 (2), s. 176–203; С.П. Толстов, *Древности Верхнего Хорезма (основные итоги работ Хорезмской экспедиции ИИМК 1939 г.)*, „Вестник древней истории” 1941, № 1 (14), s. 155–184.

Rozdział 3

Rozwój miast staroruskich i rola organizacji wiecowych

1. Powstanie miast staroruskich

W.O. Kluczewski za pierwszą lokalną formę polityczną, powstałą na Rusi około połowy IX w., uznaje okręg grodowy, stanowiący ośrodek handlowy zarządzany przez obwarowany gród, będący jednocześnie ośrodkiem przemysłowym tego okręgu. Autor ten wymienia także „księstwa wareskie”, stanowiące – według terminologii używanej przez niego – wtórną formę lokalną. W.O. Kluczewski zaliczył do nich księstwo Ruryka w Nowogrodzie Wielkim, Sineusa nad Jeziorem Białym, Truwora w Izborsku, Askolda w Kijowie, Rogwolda w Połocku i Tura w Turowie¹.

Pierwsze miasta staroruskie² powstały w czasie kształtowania się państwa na dawnej Rusi. Wiele z nich narodziło się w okresie rozdrobnienia feudalnego w poszczególnych księstwach, które weszły następnie w skład scentralizowanego państwa rosyjskiego³. W późniejszym czasie, za sprawą zasiedlania przez ludność rosyjską ziem nadbałtyckich i obszarów położonych na Powołżu, Uralu i Syberii, pojawiły się nowe skupiska ludności, których mieszkańcy byli odmienni zarówno pod względem etnicznym, kulturowym, jak i religijnym⁴.

1 В.О. Ключевский, *Курс русской истории*, ч. I, Типография Г. Лисснера и Д. Собко, Москва 1908, s. 131 i nast.

2 М.Н. Тихомиров określa miasta jako stałe osady, które następnie przekształciły się w ośrodki rzemiosła i handlu. Zob. М.Н. Тихомиров, *Древнерусские города*, „Ученые записки МГУ” 1946, Вып. 99, s. 8–9.

3 В.П. Даркевич, *Происхождение и развитие городов древней Руси (X-XIII вв.)*, „Вопросы истории” 1994, № 10, s. 43–60.

4 Пор. В.П. Нерознак, *Названия древнерусских городов*, Наука, Москва 1983.

Wielkie miasta staroruskie, takie jak Kijów, Czernihów i Nowogród Wielki, powstały w wyniku połączenia się osad istniejących uprzednio na ich terenie⁵. Sporo niewielkich osad położonych na ziemi kijowskiej i rostowsko-suzdalskiej przekształciło się w miasta ze strażnic nadgranicznych⁶. Staroruskie miasta były nie tylko ważnymi ośrodkami administracyjnymi, ale także centrami rozwoju rzemiosła i handlu. Pełniły one ponadto funkcje ośrodków kulturalnych, religijnych, jak i militarnych.

Wszystkie miasta staroruskie w ogólnym swym zarysie były podobne do siebie, co wiązało się ze zbliżonym trybem życia jego mieszkańców oraz feudalnego charakteru ośrodków miejskich. Warowne centrum miast ruskich, czyli właściwy gród (*gorod, dietiniec, kreml*), położone było zazwyczaj na wzgórzu. Budynki, umiejscowione na obszarze grodu, były skupione wokół rezydencji seniora feudalnego i soboru miejskiego. Natomiast podgrodzie miało charakter zgoła odmienny, gdyż ze względu na swoją specyfikę było rozplanowane ulicowo. Ulice przebiegały na miejscu dawnych dróg, które łączyły miasto z innymi ośrodkami miejskimi bądź z przystaniami rzeczными. Ich liczbę i kierunek przebiegu warunkowało umiejscowienie bram w umocnieniach miejskich, a także charakter linii tych umocnień oraz ich liczba. Główne ulice łączyły się ze sobą przecznicami, a przy bramach tworzyły się węzły ulic i ich przecznic⁸.

M.Ch. Aleszkowski podkreśla, iż w rozplanowaniu miast staroruskich można wyróżnić pewne cechy szczególne wynikające z ich feudalnej organizacji⁹. W miastach książęcych ulice były skierowane w stronę siedziby władcy, natomiast w ośrodkach niebędących miastami książęcymi – na przystań rzeczną.

Rozplanowanie miast staroruskich w początkowym okresie ich istnienia było związane z okolicznościami ich powstania. Na planie trójkąta powstawały zazwyczaj miasta, które rozwinęły się wokół twierdzy lub zamku, natomiast plan kołisty posiadały te miasta, które powstały w wyniku połączenia się kilku osad.

5 М.К. Каргер, *Древний Киев*, т. I, *Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1958, s. 115; Б.А. Рыбаков, *Древности Чернигова*, „Материалы и исследования по археологии СССР” 1949, № 11, s. 10; В.Л. Янин, *Возможности археологии в изучении древнего Новгорода*, „Вестник Академии наук СССР” 1973, № 8, s. 68–70.

6 В.И. Довженок, *Сторожевые города на юге Киевской Руси*, [w:] В.И. Крупнов (red.), *Славяне и Русь. К шестидесятилетию академика Бориса Александровича Рыбакова*, Наука, Москва 1968, s. 37–45; М.Х. Алешковский, *Социальные основы формирования территории Новгорода IX–XV вв.*, „Советская археология” 1974, № 3, s. 109–110.

7 Pojęciem kremla określaną jest gród warowny znajdujący się w obrębie miasta. Słowo to jest pochodzenia greckiego i oznacza „stromą górę”. Istnieje inna wersja, która łączy „kreml” z „kromem” – starym rosyjskim określeniem pojęcia „fortecy”. Zob. И. Гашков, *Кремль с нуля: как стихийное бедствие раз и навсегда изменило облик Москвы*, <https://tass.ru/obschestvo/9678589> (dostęp: 13.03.2024).

8 Więcej zob. w: Л.М. Тверской, *Русское градостроительство до конца XVII века: планировка и застройка русских городов*, Государственное издательство литературы по строительству и архитектуре, Москва–Ленинград 1953, s. 111–164.

9 М.Х. Алешковский, *op. cit.*, s. 110.

W późniejszym okresie, gdy istotną rolę w życiu mieszkańców miast zaczęły odgrywać drogi lądowe, zaczęły one rozbudowywać się w układzie promienisto-pierścieniowym¹⁰. Układ promienisto-pierścieniowy jest charakterystyczny dla miast z okresu X–XVII w. Układ taki posiadała Moskwa w XVI–XVII w. oraz Nowogród Wielki (zob. ilustracja 3.1).

Ilustracja 3.1. Nowogród Wielki

Źródło: <https://istoriarusi.ru/udel/novgorodskaya-zemlya-12-13-vek.html> (dostęp: 15.03.2024).

Analizując zagadnienia dotyczące powstania i rozwoju miast staroruskich, należy wspomnieć o terminie, jakim był *posad*¹¹. W rosyjskiej literaturze przedmiotu pojęcie to rozumiane jest w szerszym znaczeniu. Tak określane są bowiem wszystkie podgrodzia, powstające wraz z grodami i stanowiące ich nieodłączną całość. *Posad* skupiał zasadniczą część rzemieślniczej i handlowej ludności miasta. W przeciwieństwie do *dietińca* nie był on umocniony.

¹⁰ Л.М. Тверской, *op. cit.*, s. 111 i nast.

¹¹ Termin ten odnaleźć można w dokumentach pochodzących z XIII w. W początkowym okresie oznaczał on osiedle pod zamkiem. Por. Н.В. Ениосова, *Гнездово как раннегородской центр эпохи формирования древнерусского государства и некоторые вопросы его интерпретации*, [w:] Н.В. Ениосова, Т.А. Пушкина (red.), *Древнейшие государства Восточной Европы: 2014 год: Древняя Русь и средневековая Европа: возникновение государств*, Русский фонд содействия образованию и науке, Москва 2016.

W najdawniejszych czasach *posad* składał się z dzielnic noszących nazwę *koncy*¹². Taki typ organizacji miejskiej jest charakterystyczny zarówno dla Nowogrodu Wielkiego, jak i dla innych miast położonych na ziemiach nowogrodzkich – Pskowa, Starej Rusy czy Koreli¹³. *Posady*, składające się z takich samodzielnych i samorządnych dzielnic, istniały nie tylko w miastach należących do księstwa nowogrodzkiego. Ich ślady odnaleźć można bowiem w wielu innych starych miastach ruskich, takich jak Kijów, Smoleńsk, Rostów Wielki, Twer, Wielki Ustiug czy Niżny Nowogród¹⁴.

Osoba zarządzająca *posadem* określana była mianem *posadnika*¹⁵. W okresie od X do XIII w. *posadnikiem* nazywano na Rusi urzędnika książęcego, który w imieniu panującego sprawował władzę administracyjną, sądowniczą, skarbową i wojskową. B.A. Rybakow podaje, iż istniały trzy rangi tego urzędu, a mianowicie grodzdierzca niewielkiego okręgu, zarządca ważnego ośrodka bądź namiestnik prowincji (np. Nowogrodu Wielkiego). *Posadnik* prowincji był wyznaczany zazwyczaj spośród możnowładztwa bądź rodziny książęcej. Urząd ten został ustanowiony w celu usprawnienia zarządzania terytorialnego, dlatego też nie funkcjonował on w ośrodkach stołecznych, w których obok księcia obowiązki swe pełnili wyżsi urzędnicy, tacy jak wojewoda albo tysięcznik, posiadający mniejsze kompetencje. W Nowogrodzie Wielkim pod koniec XI w. oprócz księcia swe obowiązki pełnił również właśnie *posadnik*. W XII w. urząd *posadnika* nowogrodzkiego stał się obieralny¹⁶.

Dzielnice jako jednostki pierwszego rzędu dzieliły się na *sotnie*, a te z kolei na ulice. Na czele *sotni* stali setnicy, zaś ulice również posiadały własnych starostów¹⁷.

Miejscem spotkań i zebrań, w których uczestniczyli mieszkańcy poszczególnych dzielnic, *sotni* i ulic, były najczęściej cerkwie patronalne. Podobnie wyglądało to w przypadku spotkań ludności gmin kupieckich.

Poszczególne dzielnice posiadały swoje pieczęcie, których nazwy pochodziły od ich cerkwi patronalnych. W Nowogrodzie Wielkim tak było w przypadku *konca* nerewskiego, na pieczęci którego widniał napis „Pieczęć Świętego Nikoły” (od klasztoru Nikolskiego) czy *konca* sławieńskiego, posiadającego pieczęć z napisem „Paweł Wyznawca” (od klasztoru św. Pawła)¹⁸.

12 Podział miast na *konce* powstał na Rusi w okresie przedfeudalnym i jest on związany z pierwotną wspólnotą wiejską. Zob. Л.А. Фадеев, *Происхождение и роль системы городских концов в развитии древнейших русских городов*, „Русский город (исследования и материалы)” 1976, Вып. 1, s. 22–23. Więcej zob. w: М.Х. Алешковский, *op. cit.*, s. 100–111.

13 Пор. В.Л. Янин, *Концы*, [w:] *Великий Новгород. История и культура XI–XVII веков: энциклопедический словарь*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2007.

14 Więcej zob. w: А.В. Арциховский, *Городские концы в древней Руси*, „Исторические записки” 1945, Вып. 16, s. 3–13.

15 М.Н. Тихомиров, *op. cit.*, s. 242.

16 В. Рыбаков, *Первые веки истории Руси*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1983, s. 180.

17 Пор. В.А. Варенцов, *Пятиконецкие старосты Новгорода*, [w:] *Великий Новгород. История и культура XI–XVII веков: энциклопедический словарь*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2007.

18 А.В. Арциховский, *op. cit.*, s. 7–8. Więcej zob. w: В.Л. Янин, П.Г. Гайдуков, *Актовые печати Древней Руси X–XV вв.*, Интрада, Москва 1998.

W okresie między XIII a XVII w. istniały w Rosji miasta o zgoła odmiennej organizacji *posadów*, które zamiast *konców* składały się ze *słobód*.

Organizacja miast oparta na *słobodach* jest instytucją feudalną, wywodzącą się z prawa własności seniora feudalnego – księcia bądź bojara – do określonej części gruntu. Chcąc ją zasiedlić, senior uwalniał od różnych powinności feudalnych osoby zamieszkujące daną ziemię, z czym wiązać należy pochodzenie tej nazwy (*słoboda* lub *swoboda*)¹⁹.

Słobody występowały zarówno na obszarach wiejskich, jak i w miastach. Wiele *słobód* handlowo-rzemieślniczych dało początek wczesnofeudalnym miastom, przekazując im swe cechy²⁰. Podobnie jak w przypadku *konców*, *słobody* miały swój samorząd i swego starostę. Ośrodkiem samorządu *słobód* był tzw. bracki dwór²¹.

W XVI i XVII w. w Rosji istniały oba rodzaje organizacji *posadów*. W tym okresie nie było już w Nowogrodzie Wielkim ani ustroju wiecowego, ani *posadnika* i tysięcy, jednakże starostowie, administrujący poszczególnymi pięcioma *koncami* i ulicami tego miasta, nadal dokonywali rozdziału posadzkich danin.

W miarę postępowania procesu centralizacji państwa ruskiego miasta stopniowo traciły swą samodzielność i podporządkowywały się nowemu systemowi rządów. W celu usprawnienia zarządzania zarówno dużymi, jak i mniejszymi ośrodkami miejskimi, utworzono w nich urząd wojewody. Kancelaria wojewody w państwie moskiewskim była ośrodkiem pracy administracyjnej i sądowniczej, a sam wojewoda stał na czele i cywilnej, i wojskowej administracji miasta.

2. Miejsca kultu i chowania zmarłych

W miastach staroruskich, a następnie rosyjskich, ważną rolę odgrywał sobór. Tu odbywały się bowiem wszystkie większe uroczystości, takie jak koronacje książąt czy ich śluby. Tu też grzebani byli zarówno sami książęta, jak i członkowie ich rodzin. W wielu soborach – np. w soborze św. Zofii w Nowogrodzie Wielkim – przechowywany był skarb miejski²².

19 М.Г. Рабинович, *Поселения*, [w:] А.В. Арциховский (red.), *Очерки русской культуры XIII–XV веков*, ч. 1, Материальная культура, Издательство МГУ, Москва 1969, s. 235.

20 П.П. Смирнов, *Посадские люди и их классовая борьба до середины XVII века*, т. 1, Издательство Академии наук СССР, Москва 1947, s. 53.

21 П.В. Сытин, *История планировки и застройки Москвы: материалы и исследования*, „Труды Музея истории города Москвы” 1950, Вып. 1–2, s. 46.

22 М.Г. Рабинович, *Софийская казна и оборона Новгородской земли*, [w:] Н.А. Казакова (red.), *Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран: сборник статей к 70-летию академика М.Н. Тихомирова*, Восточная литература РАН, Москва 1963, s. 138–140.

Kościół prawosławny w Rosji bardzo często powstawały w miejscach dawnych ośrodków kultu. Pierwsza moskiewska cerkiew zbudowana została na miejscu pogańskiego ołtarza ofiarnego²³, a kijowska cerkiew Dziesięcinna powstała w miejscu, gdzie niegdyś wznosił się budynek kultu i przyległe do niego cmentarzysko²⁴.

Po wprowadzeniu na Rusi chrześcijaństwa jako religii państwowej gród lub *dietiniec* stawały się także miejscami urzędowania duchownej głowy miasta – patriarchy, metropolity, arcybiskupa czy biskupa. W Nowogrodzie Wielkim w XII w. arcybiskup (*władyka*) stał się głową republiki feudalnej.

W miastach rosyjskich stawiano wiele cerkwi. Na targowiskach znajdowały się cerkwie noszące imiona świętych – patronów handlu, za jakich uważano Mikołaja Mirlińskiego i Paraskiewę Piatnicę²⁵. W wielkich miastach na placu targowym mieściło się dużo świątyń stawianych przez gminy kupieckie, które budowały przy targach cerkwie pod wezwaniem swego patrona. Tak samo czynili przyjezdni kupcy rosyjscy. Również kupcy przybyli z zagranicy wznosili swe świątynie przy placu targowym, czego przykładem może być niemiecki kościół katolicki w Nowogrodzie Wielkim.

Cerkwie patronalne służyły nie tylko celom religijnym, ale pełniły one też funkcję ośrodków organizacyjnych poszczególnych gmin kupieckich. Tu odbywały się różnego rodzaju spotkania i narady. W świątyniach przechowywano niejednokrotnie cenne towary, a także wagi i miary. W Nowogrodzie Wielkim w cerkwi Iwana na Opokach, będącej ośrodkiem gminy kupców trudniących się handlem woskiem, przechowywano „woskowy pud” i „iwański łokieć”. Cerkiew ta służyła również celom specjalnego sądu targowego, sprawowanego przez nowogrodzkiego tysięcznika²⁶.

W najdawniejszych czasach na Rusi istniał obrzęd pogrzebu kurhanowego. Kurhany miały różną wielkość w zależności od rangi społecznej grzebanej osoby i jej statusu materialnego²⁷.

Najstarsze nekropolie miejskie na Rusi położone były zazwyczaj poza obszarem miasta w niewielkiej odległości od jego murów. Wraz z procesem rozrastania się ośrodków miejskich cmentarzyska te stawały się ich integralną częścią. Tak też stało się z cmentarzyskami pochodzącymi z okresu X–XI w., leżącymi na miejscu późniejszego Jarosławowego Dworzyszczka w Nowogrodzie Wielkim²⁸, na kijowskim Podole²⁹ czy z cmentarzyskiem znajdującym się na krańcach Czernihowa³⁰.

23 И. Забелин, *История города Москвы*, ч. 1, Типолитография Товарищества И.Н. Кушнерев, Москва 1905, s. 62–63.

24 М.К. Каргер, *Древний Киев*, т. I, s. 54.

25 М.Н. Тихомиров, *op. cit.*, s. 251.

26 М.Г. Рабинович, *Немецкий двор в Новгороде*, [w:] В.В. Стоклицкая-Терешкович (red.), *Средневековье в эпизодах и лицах*, Издательство МГУ, Москва 1940, s. 137.

27 А.В. Арциховский, *Курганы вятичей*, РАНИОН, Москва 1930, s. 109.

28 А.В. Арциховский, *Раскопки в Восточной части Дворища в Новгороде*, „Материалы и исследования по археологии СССР” 1949, № 11, s. 158–159; А.А. Строков, *Дохристианский могильник (по данным археологических раскопок на Ярославовом дворе)*, „Новгородский исторический сборник” 1939, Вып. 6, s. 51–53.

29 Л.А. Голубева, *Киевский некрополь*, „Материалы и исследования по археологии СССР” 1949, № 11, s. 14.

30 Б.А. Рыбаков, *op. cit.*, s. 51.

W czasach przedchrześcijańskich zwyczaj umieszczania cmentarzysk poza miastem wiązał się z wiarą w konieczność oddzielenia żywych od martwych. W początkowym okresie ciała zmarłych były palone na specjalnym palenisku otoczonym kamieniami, a ich prochy grzebane na tychże cmentarzyskach. Specjalnych budowli kultowych z tamtego okresu, związanych z obrzędem chowania ciał zmarłych, archeologom nie udało się odnaleźć³¹.

Wraz z przyjęciem na Rusi chrześcijaństwa pojawiły się na jego terytorium także cmentarze prawosławne. Były one zakładane zazwyczaj w obrębie miasta. Na ich terenie znajdowała się albo cerkiew, albo kaplica cmentarna. Od samego początku praktykowano zakładanie cmentarzy przy cerkwiach, gdyż zgodnie z zasadami religii prawosławnej ciało zmarłego powinno zostać pogrzebane w poświęconej ziemi. W X–XII w. takich cerkwi było jeszcze stosunkowo niewiele, dlatego z cmentarzy miejskich korzystała też okoliczna ludność wiejska.

Najbardziej szanowanych mieszkańców miasta chowano albo w samej cerkwi, albo w jej pobliżu. Na cmentarzach prawosławnych nie były grzebane osoby, które nie zostały ochrzczone, a także samobójcy i osoby, które dopuściły się ciężkich przestępstw.

W IX i X w., kiedy to pojawiły się na Rusi pierwsze miasta, nie praktykowano jednolitego obrzędu pogrzebowego. Tak też było to czynione na wspomnianych wcześniej cmentarzach w Nowogrodzie, Kijowie i Czernihowie. Większość pogrzebów odbywała się poprzez kremację. Ciało zmarłego palono, a jego prochy składano do ziemi. Przeprowadzone badania archeologiczne dowiodły, iż w Nowogrodzie Wielkim istniało cmentarzysko, na którym prochy zakopywane były w płytkich dołkach. W Czernihowie zaś nad prochami zmarłych usypywane były kurhany. Natomiast w Kijowie w tym okresie praktykowano zarówno pochówki kurhanowe połączone z kremacją, jak i składanie ciał zmarłych w mogiłach gruntowych. Istniał także zwyczaj grzebania nieboszczyków w specjalnych grobowcach wykonanych z bierwion, w których poważani członkowie lokalnych społeczności byli grzebani niekiedy z koniem bądź z niewolnicą. Takie miejsca pochówku zostały odkryte na ziemiach Smoleńszczyzny i Jarosławszczyzny, jak również Czernihowszczyzny, gdzie archeolodzy odnaleźli wiele takich grobowców obok towarzyszących im kurhanów okazałej wielkości.

Rozpowszechnienie się zwyczaju składania ciała zmarłego do grobu wyparło obrzęd spalania zwłok³². Najpierw zwyczaj ten zaczął być praktykowany w miastach, co jest charakterystyczne dla okresu IX i X w., a następnie na wsi, co miało miejsce w XI i XII w.³³ W pewnym czasie oba te obrzędy współistniały, ale nie były praktykowane na tych samych cmentarzach. Do najstarszych kurhanów, wzniesionych przez Słowian wschodnich zaliczyć należy te, które powstały w XIV w.³⁴

31 А.А. Строков, *op. cit.*, s. 51; А.В. Арциховский, *Раскопки в Восточной части Дворища в Новгороде*, s. 159.

32 А.В. Арциховский, *Раскопки в Восточной части Дворища в Новгороде*, s. 160.

33 Л.А. Голубева, *op. cit.*, s. 112–114; Б.А. Рыбаков, *op. cit.*, s. 17–22.

34 А.В. Арциховский, *Курганы вятичей*, s. 150.

Spotykane są niekiedy pochówki kurhanowe pochodzące z późniejszego okresu, ale były one związane z tymi przypadkami, gdy zmarłego nie można było pogrzebać na cmentarzu przy cerkwi. Praktykowano również chowanie niechrzczonych dzieci w kopcach starych kurhanów. Na krótko obrzęd pochówku kurhanowego pojawił się w XVII w. wśród staroobrzędowców.

Chrześcijański obrzęd pogrzebowy szybko rozpowszechnił się w miastach. W grobach zmarłych grzebanych wedle obrządku prawosławnego archeologowie odkryli jednak wiele znalezisk świadczących o szerokim praktykowaniu rytuałów przedchrześcijańskich. Na Rusi i w Rosji długo jeszcze zachowały się wierzenia o życiu pozagrobowym, dlatego też przy grobach zmarłych stawiane było jedzenie, a nieboszczyków grzebano w najlepszych ubraniach, a niejednokrotnie też w bogatych ozdobach, czasami nawet z bronią³⁵.

W podobny sposób grzebano zmarłych w Nowogrodzie Wielkim, gdzie przeżytki dawnego obrzędu pogrzebowego były szczególnie silne. Podczas prowadzonych prac archeologicznych w klasztorze św. Jura odkryto groby *posadników* nowogrodzkich z I połowy XIII w., w których znajdowały się naczynia z resztkami pożywienia, zaś zmarli ubrani byli w kosztowne, wyszywane perłami stroje³⁶.

3. Rozwój pisma na Rusi i nowogrodzkie zapiski na korze brzozej

Najstarszy napis ruski pochodzi z II połowy X w. Został on odnaleziony podczas prac archeologicznych w jednym z kurhanów wzniesionych niedaleko Smoleńska³⁷.

Cyrylica, na bazie której w późniejszym okresie rozwinął się alfabet rosyjski, rozpowszechniła się na Rusi w X w. Była ona związana z obrządkiem bizantyjskim (ściślej mówiąc greckim), który praktykowany był przede wszystkim w dużych

35 Н.С. Шеляпина, *Археологические исследования в Успенском соборе*, Искусство, Москва 1973, s. 54–63; Д.А. Беленькая, *Археологические наблюдения в Успенском соборе в 1966 г.*, Наука, Москва 1971, s. 159–160. Więcej zob. w: Н.С. Владимирская, *Археологическое изучение северной части Соборной площади Московского Кремля*, [w:] Э.С. Смирнова (red.), *Успенский собор Московского Кремля: материалы и исследования*, Наука, Москва 1985, s. 13–18.

36 Рог. М.К. Каргер, *Раскопки и реставрационные работы в Георгиевском соборе Юрьева монастыря в Новгороде (1933–1935)*, „Советская археология” 1946, № 8, s. 206–222.

37 Рог. В.Я. Конецкий, *Новгородские сопки и проблема этносоциального развития Приильменя в VIII–X вв.*, [w:] А.С. Герд, Г.С. Лебедев (red.), *Славяне. Этногенез и этническая история*, Издательство Ленинградского университета, Ленинград 1989, s. 140–150.

miastach³⁸. Oprócz cyrylicy istniała także głągolica i inne systemy, które jednak nie rozpowszechniły się na tyle, by na ich bazie stworzono alfabet. M. Małecki tak opisuje historię powstania głągolicy i cyrylicy:

Głównym źródłem głągolicy jest odpowiednio stylizowana grecka minuskuła (małe litery) z dołączeniem niektórych liter z alfabetów wschodnich, zwłaszcza z koptyjskiego. Twórcą jej był sam filozof Konstantyn, a przez cały czas działalności braci soluńskich na Morawach i w Panonii była ona jedynym pismem słowiańskim. Dochowała się w dwu postaciach: okrągłej, zwanej też bułgarską, lepiej macedońską, oraz kanciastej, zwanej chorwacką, używanej wyłącznie u nadmorskich Chorwatów. Bardzo możliwe, że ta dwoistość form polega na jej dwojakim zastosowaniu: do rycia na kamieniu nadawała się bardziej forma czworogranna, do malowania na pergaminie – kształt okrągły.

(...) Po osiedleniu się uczniów Metodego w Macedonii i Bułgarii wytworzyły się tutaj bardzo żywe ośrodki życia religijnego i wprowadzili użycie liturgii słowiańskiej. W tym to czasie, prawdopodobnie za rządów bułgarskiego cara Symeona (lata 892–927), powstaje drugi bardziej przejrzysty alfabet nadający się zwłaszcza do pisma uncjalnego (ozdobne litery początkowe), nazwany na cześć św. Cyrylego – cyrylicą³⁹.

Rozwój pisma umożliwił zapisywanie wielu ważnych wydarzeń mających miejsce w państwie staroruskim oraz w jego poszczególnych częściach. Dzięki niemu rozwinęła się literatura i powstały fundamentalne dzieła stanowiące podstawę intelektualną ówczesnej oświeconej ludności miast ruskich.

Pierwszym świeckim pisarzem Rusi Kijowskiej był Władimir Wsiewołodowicz Monomach. Napisał on testament dla swych synów, znany pod nazwą *Pouczenie Władimira Monomacha dla dzieci*, który powstał około 1117 r. Był on wzorowany na wywodzącym się z popularnego w Bizancjum „testamencie” o treści moralizatorskiej. Monomach podjął się w nim próby ukazania ideału dobrego władcy. Do utworu tego dodana została pierwsza w literaturze staroruskiej autobiografia, zawierająca barwny opis wypraw wojennych i polowań.

Szczególnie cenne są znaleziska zapisków na korze brzozonej, odnalezione na obszarze Nowogrodu Wielkiego w toku prowadzonych prac archeologicznych⁴⁰ (zob. ilustracja 3.2). Dzięki nim możliwe stało się poznanie życia tego miasta i jego

38 Por. M.Н. Тихомиров, *Городская письменность в Древней Руси XI–XIII веков*, „Труды Отдела древнерусской литературы” 1953, т. 9, с. 51–66; С.М. Михеев, В.К. Сингх, *Глаголические и кириллические буквы на кости второй половины XI в. из Новгорода*, „Российская археология” 2016, № 1, с. 99–105.

39 M. Małecki, *Najstarszy literacki język Słowian*, Wydawnictwo Studium Słowiańskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1947, s. 36.

40 Por. Л.В. Черепнин, *Новгородские берестяные грамоты как исторический источник*, Наука, Москва 1969; В.Л. Янин, А.А. Зализняк, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1977–1983 гг.)*, Наука, Москва 1986; Л.П. Жуковская, *Новгородские берестяные грамоты*, Учпедгиз, Москва 1959; В.Л. Янин, А.А. Зализняк, А.А. Гиппиус, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 2001–2014 гг.)*, Языки славянской культуры, Москва 2015.

mieszkańców⁴¹. Wśród nich odnaleźć można zarówno umowy handlowe, protokoły sądowe, supliki do władz, testamenty, jak i listy osobiste⁴².

Ilustracja 3.2. Zapiski na korce brzoazowej, znalezione na obszarze Nowogrodu Wielkiego
Źródło: <https://historyrussia.org/sobytiya/v-mire-arkheologii/68-let-nazad-v-velikom-novgorode-byla-obnaruzhena-pervaya-berestyanaya-gramota.html> (dostęp: 17.03.2024).

Zapiski na korce brzoazowej odnaleziono w Nowogrodzie Wielkim, Starej Rusi, Pskowie, Witebsku i Smoleńsku⁴³. Pisanie na tym materiale było podyktowane przede wszystkim jego dostępnością i stanowiło alternatywę dla pergaminu będącego materiałem bardzo kosztownym.

Rozwój pisma i literatury na Rusi, a następnie w państwie rosyjskim, stanowił przedmiot badań wielu autorów. Wśród nich warto wymienić przedstawiciela szkoły kulturalnohistorycznej, jakim był N.S. Tichonrawow, specjalizujący się w problematyce historycznej wieków dawnych⁴⁴. Kontynuował on tradycje

41 Więcej zob. w: Б.Б. Кафенгауз, *Заметки о новгородских берестяных грамотах*, „История СССР” 1960, № 1, s. 168–174; В.С. Жекулин, *Географические сведения о новгородских берестяных грамотах*, „Известия Всесоюзного географического общества” 1966, т. 98, Вып. 5, s. 444–447; И.П. Шаскольский, *Берестяные грамоты как источник по внешнеполитической истории Новгорода XIV–XV веков*, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1963, s. 71–78.

42 Пор. Л.В. Черепнин, *Русская правда и новгородские берестяные грамоты*, „Вопросы истории” 1969, № 2, s. 57–72.

43 Więcej zob. w: А.А. Гиппиус, А.А. Зализняк, Е.В. Торопова, *Берестяные грамоты из раскопок 2016 г. в Великом Новгороде и Старой Руссе*, „Вопросы языкознания” 2017, № 4, s. 7–24.

44 Nikołaj Sawwicz Tichonrawow (1832–1893) – historyk literatury. W 1859 r. został profesorem uniwersytetu w Moskwie, a w 1890 r. – członkiem Rosyjskiej Akademii Nauk. Był on przedstawicielem rosyjskiej szkoły kulturalnohistorycznej, kontynuując tradycje F.I. Busłajewa. Specjalizował się w problematyce literackiej wieków dawnych. Owocem jego wieloletniej pracy było wydanie we własnych edycjach takich doniosłych dzieł, jak pięciotomowe *Kroniki literatury i starożytności rosyjskich* (1859–1863), *Pomniki rosyjskiej literatury heretyckiej* (1863 r.) i dwutomowej pracy *Rosyjskie utwory dramatyczne lat 1672–1725* (1874 r.). Zaslugą N.S. Tichonrawowa jest także wykształcenie wielu znakomitych uczniów, wśród których znaleźli się tacy wybitni znawcy literatury staroruskiej, jak A.S. Orłow, W.M. Istrin i M.N. Sperański. Zob. Е.А. Медведева, *Концепция личности Н.С. Тихонравова в биографических очерках С.О. Долгова, А.С. Архангельского, А.Н. Пыпина*, „Учёные записки Казанского университета” 2009, т. 151, кн. 3,

F.I. Busłajewa, który wiązał rozwój języka rosyjskiego z historią kultury⁴⁵. Znaczący wkład do nauki w tym zakresie wniósł także wybitny przedstawiciel szkoły kulturalnohistorycznej, literaturoznawca i etnograf – A.N. Pypin⁴⁶.

s. 21–28; А.Е. Грузинский, Н.С. Тихонравов (в его отношении к средней школе), [w:] *Памяти Николая Саввича Тихонравова*, Печатня А.И. Снегиревой, Москва 1894, s. 35–44.

45 Fiodor Iwanowicz Busłajew (1818–1897) – historyk literatury i sztuki, językoznawca i folklorysta. W 1837 r. ukończył naukę na uniwersytecie w Moskwie, gdzie w latach 1847–1881 pracował jako profesor. Jako pierwszy w Rosji F.I. Busłajew wprowadził do badań językoznawczych metodę kulturalnohistoryczną, wiążąc rozwój języka rosyjskiego z historią kultury. Do najważniejszych prac F.I. Busłajewa zaliczyć należy takie dzieła, jak *O nauczaniu języka ojczystego* (1844 r.) i *O wpływie chrześcijaństwa na język słowiański* (1848 r.). Jest on także autorem pierwszej gramatyki historycznej języka rosyjskiego, która powstała w 1858 r. W początkowym okresie swej twórczości F.I. Busłajew hołdował w swych pracach – zarówno folklorystycznym, jak i historycznoliterackich – założeniom szkoły mitologicznej J. i W. Grimmów. Bazując na zasadach tej szkoły, wywodzącej bogactwo folkloru z pierwotnych mitów religijnych, F.I. Busłajew badał powiązania między literaturą a sztuką Rusi Kijowskiej a jej folklorem. Owocem jego pracy było dzieło *Szkice historyczne o rosyjskiej literaturze ludowej i sztuce*, opublikowane w 1861 r. W późniejszym okresie swej twórczości wykorzystywał on metodę szkoły T. Benfeya, wiążąc źródła wątków folklorystycznych z kulturą indyjską i wykazując wzajemne podobieństwo między folklorem różnych narodów. Swe przemyślenia związane z tą problematyką zawarł w pracy *Opowieści przechodnie*, które ukazały się w 1871 r. Światową sławę przyniosło Busłajewowi dzieło pt. *Rosyjskie wizerunki apokaliptyczne*, opublikowane w 1884 r. Więcej zob. w: Ф.И. Буслаев, *Русская хрестоматия: памятники древнерусской литературы и народной словесности, с историческими, литературными и грамматическими объяснениями, с словарем и указателем*, Типография Грачева и К, Москва 1870; Ф.И. Буслаев, *О преподавании отечественного языка*, Просвещение, Москва 1992; Ф.И. Буслаев, *Историческая грамматика русского языка*, [w:] Ф.П. Филин (red.), *Хрестоматия по истории русского языкознания*, Высшая школа, Москва 1973, s. 147–169; Ф.М. Березин, *Значение трудов Ф.И. Буслаева для развития сравнительно-исторического языкознания*, [w:] Ф.М. Березин (red.), *История лингвистических учений*, Высшая школа, Москва 1984.

46 Aleksandr Nikołajewicz Pypin (1833–1904) – literaturoznawca, etnograf, najwybitniejszy przedstawiciel szkoły kulturalnohistorycznej. W latach 1860–1861 był profesorem na uniwersytecie w Petersburgu, gdzie wykładał literaturę powszechną. Reakcyjny zwrot w polityce oświatowej rządu rosyjskiego spowodował dymisję A.N. Pypina z uczelni. Nie zaniechał on jednak działalności naukowej, która była niezwykle płodna i wszechstronna. A.N. Pypin zajmował się historią porównawczą literatur słowiańskich. Przedstawił on swe poglądy w pracy *Przegląd historii literatur słowiańskich*, która została opublikowana w 1865 r. Interesował się on także rozwojem myśli społecznej, a owocem tych zainteresowań były dwa cenne dzieła – *Ruch społeczny w Rosji za Aleksandra I* (1871 r.) oraz *Ruch religijny za Aleksandra I* (1916 r.). Ponadto A.N. Pypin zajmował się historią języka rosyjskiego, folklorem i etnografią. Jest on autorem takich prac z tych dziedzin, jak *Charakterystyki poglądów literackich od lat 20. do 50.* (1875 r.), *Historia etnografii rosyjskiej* (1890–1892) oraz *Historia literatury rosyjskiej* (1898–1899). W 1898 r. A.N. Pypin został członkiem Rosyjskiej Akademii Nauk. Więcej zob. w: А.Н. Пыпин, *Мои заметки*, Соотечественник, Саратов 1996; А.С. Озерянский, *Александр Николаевич Пыпин*, „Вопросы истории” 2009, № 10, s. 35–59.

4. Rozwój handlu i rzemiosła w miastach staroruskich

Niezależnie od charakteru, jaki posiadało miasto na określonym etapie swego rozwoju, głównym zajęciem jej ludności był handel oraz rzemiosło.

Na Rusi rozwinięty był handel zagraniczny. Szlak dnieszczański łączył ziemie państwa staroruskiego z Bizancjum. Kupcy ruscy docierali do posiadłości kalifatu arabskiego, natomiast z Kijowa udawali się oni na Morawy, do Czech, Polski i do południowych Niemiec. Natomiast z Nowogrodu i Połocka kierowali oni swe wyprawy przez Morze Bałtyckie do Skandynawii i na tereny polskiego Pomorza, skąd dalej udawali się na zachód.

Rozwój handlu w IX w. przerwało pojawienie się w sercu Europy pod koniec tego wieku Węgrów i Pieczyngów. Obozowiska tych bitnych koczowników ciągnęły się tysiącami kilometrów na wschód. Dla całej Europy północnej nastąpiły trudne czasy, gdyż pojawienie się Węgrów i Pieczyngów znacząco utrudniało wymianę handlową. Kraje śródziemnomorskie prowadziły nadal wymianę towarową, wykorzystując drogi morskie, jednakże została ona osłabiona ze względu na zaporę stworzoną przez koczowników.

Szansę tę wykorzystała Ruś, która zaczęła w owym okresie nawiązywać kontakty z największymi ośrodkami światowego handlu. Drużyny ruskie, którym udawało przebijać się przez zaporę stworzoną przez Pieczyngów, udawały się do Bizancjum, Niemiec, Francji, a także do Bagdadu i do miast handlowych położonych na obszarze Azji Środkowej.

W okresie tym funkcjonowały dwa szlaki handlowe wiodące z Rusi. Pierwszy z nich prowadził z Kijowa przez Kraków i Pragę. Natomiast drugi, nazwany przez latopisarza drogą „od Greków do Węgrów”, wiodł przez Połock lub Smoleńsk i Nowogród Wielki nad „Morze Wareskie”, jakim w owym okresie był określane Bałtyk, a następnie na ziemie Słowian zachodnich.

W miastach staroruskich plac targowy umiejscowiony był bezpośrednio pod murami zamku, w niedalekiej odległości od przystani rzecznej⁴⁷. Duże miasta posiadały kilka placów targowych, jednakże jeden z nich pełnił funkcję głównej targowicy. Targ był najbardziej ożywionym punktem każdego miasta (zob. ilustracja 3.3). Stały tu nie tylko liczne kramy i stragany, ale także cerkwie, noszące imiona świętych – patronów handlu, za jakich na Rusi uważano Mikołaja Mirlińskiego i Paraskiewę Piatnicę. W obrębie targowicy umiejscowione były także faktorie handlowe, skupiające zarówno przyjezdnych kupców rosyjskich, jak i kupców zagranicznych przybywających tłumnie do dużych miast.

47 М.Н. Тихомиров, *Древнерусские города...*, s. 248.

Ilustracja 3.3. Nowogrodzki targ

Źródło: <https://istoriarusi.ru/udel/novgorodskaya-zemlya-12-13-vek.html> (dostęp: 16.03.2024).

W Nowogrodzie Wielkim już w XII w. powstał kantor hanzeatycki. Swój największy rozkwit miał w XIII i XIV w. Kantor ten zajmował dość dużą powierzchnię, odgradzoną od targu solidnym ogrodzeniem. Na jego terenie znajdowało się kilka piętrowych domów, w których mieszkali kupcy i subiekci. Tu także rozmieszczone były liczne spichrze i piwnice, służące do składowania różnorodnych towarów. Na jego terenie znajdował się również kościół niemiecki, młyn, browar oraz szpital⁴⁸.

„Niemiecki dwór” korzystał z immunitetu feudalnego i rządził się własnymi prawami. Miał on też swój regulamin utrzymywany przez niemiecką gminę kupiecką. Mieszkańcy Nowogrodu mogli przebywać na jego terenie jedynie w porze handlowej⁴⁹. Podobnie funkcjonował „gocki dwór”, a także „dwory” powstałe w późniejszym okresie – szwedzki, duński i angielski. Istniały też „dwory” kupców z ziem rosyjskich – pskowskiej i twerskiej, które funkcjonowały do XVI w.

W XVI i XVII w. zmienił się typ miejskich placówek handlowych stanowiących w dalszym ciągu integralną część targu miejskiego. Stały się one swoistego rodzaju zajazdami dla przyjezdnych kupców.

48 Więcej zob. w: В.Г. Смирнов, *История Великого Новгорода*, Вече, Москва 2007.

49 М.Г. Рабинович, *Немецкий двор в Новгороде*, [w:] В.В. Стоклицкая-Терешкович (red.), *Средневековье в эпизодах и лицах*, Издательство МГУ, Москва 1940, s. 137–138.

W działalności targów ogromną rolę odgrywały wagi i miary. Nadzór nad ich dokładnością należał do kompetencji miasta. Od XII w. w miastach rosyjskich nadzór ten sprawowała cerkiew. Wzorce wag, objętości i miary długości były przechowywane albo w soborach miejskich, albo w cerkwiach patronalnych gmin kupieckich⁵⁰. Z czasem nadzór nad wagami i miarami w Rosji stał się jednym z uprawnień biskupa danej diecezji, ale jeszcze w XIV i XV w. dzielił on to prawo z gildiami kupieckimi. W późniejszym okresie, w XVI i XVII w., kontrolę nad wagami i miarami w Rosji przejęło bezpośrednio państwo.

W większych miastach istniał także specjalny plac, na którym handlowano końmi. Mieścił się on najczęściej na skraju targowiska. W Nowogrodzie Wielkim plac taki znajdował się obok kantoru niemieckiego. Na początku myto od osób handlujących na placu końskim było pobierane przez carskiego koniucha, a w późniejszym okresie przez specjalnych końskich przysięgłych.

W miastach ruskich, a następnie rosyjskich, rozwinęło się wiele gałęzi rzemiosła, wśród których przodujące miejsce zajmowało tkactwo, ciesielstwo, garncarstwo, a także garbarstwo, ludwisarstwo, kuśnierstwo, złotnictwo i kamieniarstwo. Warsztaty rzemieślnicze, usytuowane w miastach, świadczyły usługi nie tylko dla ich mieszkańców, ale i dla okolicznej ludności wiejskiej. W późniejszym okresie szczególna rola w rozwoju rosyjskiego rzemiosła przypadła przedstawicielom zawodów związanych z wyrobem artykułów spożywczych. Wśród nich główną rolę odgrywali specjaliści z różnych dziedzin piekarstwa – kołacznicy wypiekający kołacze i blinnicy piekący bliny (naleśniki), a także kwasiarze wyrabiający kwas chlebowy oraz specjaliści zajmujący się syceniem miodów. W średniowieczu za rzemieślników uważani byli także rzeźnicy i rybacy.

Rzemiosło w miastach rosyjskich rozwijało się w kierunku specjalizacji, z czym wiązał się proces zmniejszania zakresu operacji, jakie wykonywane były w jednym warsztacie. Umożliwiło to z jednej strony podniesienie wydajności pracy, a z drugiej – stało się istotnym czynnikiem warunkującym przechodzenie od pracy na zamówienie do pracy na potrzeby rynku. Wzrost wydajności warsztatu prowadził zarówno do rozwoju seryjności produkcji, jak i do uproszczenia obróbki wyrobów. Wiodło to często do obniżenia ich jakości, jak i do zacierania się odmienności tych wyrobów, co powodowało także odchodzenie od tradycji ludowej w rzemiośle⁵¹. W miarę upływu czasu podział pracy doprowadził najpierw do rozwoju przemysłu manufakturowego, a następnie przemysłu fabrycznego, który w istotny sposób zmienił charakter życia mieszkańców miast, jak i ich strukturę społeczną.

Bardzo istotną rolę w rozwoju miast ruskich, a następnie rosyjskich, odegrało rybołówstwo. Ponieważ większość miast w państwie staroruskim leżało na brzegu

50 Więcej zob. w: Б.А. Рыбаков, *Русские системы мер длины XI–XV веков, „Советская этнография” 1949, № 1, s. 67–91.*

51 Б.А. Колчин, *Становление ремесла древнего Новгорода, [w:] Тезисы докладов советской делегации на III Международном конгрессе славянской археологии, Наука, Москва 1978, s. 53–55.*

rzeki, rybołówstwo stało się jednym z najbardziej rozpowszechnionych zajęć ludności miejskiej, a w późniejszym czasie także zawodem.

W XIII–XIV w. mieszkańcy miast prowadzili handel rybami, skupując je na wsiach. Świadczą o tym zapiski na korze brzozonej znalezione na terenie Nowogrodu⁵². Rzeki i jeziora położone na północnych terenach Rosji obfitowały w wiele gatunków ryb. Poławiano najczęściej łososie i sieje. W XVI–XVII w. w Nowogrodzie Wielkim handel rybami prowadzony był na dużą skalę. Przechowywano je w murowanych piwnicach, co zapobiegało ich psuciu⁵³.

Rybołówstwo w miastach położonych na północy Rosji rozwinęło się również za sprawą dzierżawienia łowisk okolicznym chłopom. Dużym ośrodkiem rybołówstwa był dzisiejszy Biełoziersk, znajdujący się w obwodzie wołogodzkiem. W połowie XVII w. powstała w tym mieście faktoria rybna, na rzecz której ludność miejscowego *posadu* i okoliczni chłopci byli zobowiązani do świadczenia określonych powinności⁵⁴.

5. Rola wiecu w państwie staroruskim i w Nowogrodzie Wielkim

Pod pojęciem wiecu rozumiane jest zgromadzenie ludowe, zwołane w celu rozpatrzenia i rozstrzygnięcia ważnych spraw, wspólnych dla pewnej społeczności⁵⁵.

Problematyka dotycząca wiecu staroruskiego została dość szeroko opisana w rosyjskiej literaturze przedmiotu. Za najbardziej wyczerpujące opracowanie na ten temat uznawane jest obszerne studium W.I. Siergiejewicza⁵⁶. Autor ten podkreśla, iż wiec funkcjonował w ciągu całego okresu istnienia państwa staroruskiego aż do najazdu mongolskiego. Uznaje on wiec za zjawisko prawa zwyczajowego, istniejące na Rusi od niepamiętnych czasów⁵⁷. W pełni potwierdzają to zapisy ujęte w latopisie Ławrentiewskim pod 1176 r.⁵⁸

52 Л.В. Черепнин, *op. cit.*, s. 273 i nast.

53 М.Г. Рабинович, *Русское жилище в XIII–XVII вв.*, [w:] М.Г. Рабинович (red.), *Древнее жилище народов Восточной Европы*, Наука, Москва 1975, s. 196–197.

54 Я.И. Беренников, М.А. Коркунов, *Дополнение к историческим актам, собранным и опубликованным Археологической комиссией*, т. III, № 89, Типолиитография II-го Отделения Собственной е. и. в. Канцелярии, Санкт-Петербург 1846, s. 327–328.

55 Рог. Л.А. Жукова, Л.В. Машанова, И.П. Плаксин, *История государственного управления в России (IX–XVII вв.)*, Издательство ГАУ, Москва 1996.

56 В.И. Сергеевич, *Русские юридические древности*, Типография Н.А. Лебедева, Санкт-Петербург 1890.

57 *Ibidem*, т. II, s. 33.

58 Kronika pod 1176 r. zawiera następujący zapis: „Nowogrodzianie wszak od początku i Smoleńszczanie, i Kijowianie, i Połocczanie, i wszystkie ziemie na radę na wiece się zbiegają”.

M.F. Władimirski-Budanow dzieli historię wiecu na Rusi na kilka epok⁵⁹. Pierwsza z nich trwała od VI do IX w. i charakteryzowała się istnieniem zebrań plemiennych. Druga epoka, trwająca od IX do X w., cechowała się przejściem od zebrania plemiennego do grodzkiego. W okresie tym do głównego grodu w celu rozstrzygnięcia ważnych spraw schodzili się najbardziej szanowani ludzie, zamieszkujący określoną ziemię. W obecności obywateli tegoż grodu omawiali oni sprawy swej ziemi i podejmowali wspólne decyzje. Natomiast w trzecim okresie, trwającym od XI do XIII w., ostatecznie wyodrębniła się ta forma władzy i przynależne jej prawa. To także czas ukształtowania się władzy w największych grodach na Rusi⁶⁰. Można zatem stwierdzić, że zgromadzenia ludności na Rusi w ciągu wieków zmieniały swój charakter ze względu na zmiany warunków politycznych, społecznych i gospodarczych.

W okresie wczesnofeudalnego państwa staroruskiego w IX w. władza należała do księcia kijowskiego, rozporządzającego podwładnymi mu książętami i bojarami. Przy księciu istniała rada starszych. W okresie tym wiece zbierały się w nadzwyczajnych wypadkach. Należy jednak podkreślić, iż ani w X w., ani w I połowie XI w. w Kijowie nie wykształciły się jakiegokolwiek warunki, które sprzyjałyby rozwojowi ustroju wiecowego. Władza księcia kijowskiego była bowiem zbyt silna, a gród zbyt słaby politycznie, by obok władzy książęcej mógł rozwijać się wiec grodzki. Kroniki zawierają tylko dwa opisy o zgromadzeniach wiecowych, jakie miały miejsce w X w. Dotyczą one dwóch oblężeń grodów ruskich przez Pieczyngów – Kijowa w 968 r. i Białogrodu w 997 r., które miały miejsce podczas nieobecności książąt i ich drużyn w tych miastach.

Oblężenie Kijowa przez Pieczyngów w 968 r. odbyło się w czasie, gdy Światosław ze swym wojskiem przebywał w Bułgarii nadwołżańskiej, z którą prowadził wojnę. Z zapisu zawartego w kronice wynika, iż oblężeni znaleźli się w położeniu bez wyjścia. Mamy tu więc do czynienia z radą ludową zwołaną z powodu nadzwyczajnej sytuacji, mającej na celu zanalizowanie położenia grodu i znalezienia sposobu ocalenia.

Wiadomość o oblężeniu Białogrodu przez Pieczyngów w 997 r. ma charakter legendarny. W przekazie tym zawarta jest informacja o wiecu, co pozwala dostrzec niektóre rysy ustroju grodowego z końca X w. W opowiadaniu tym mowa jest bowiem o starszyźnie grodowej i mieszkańcach grodu. Podkreślona została w nim kierownicza rola starszyzny na wiecu grodowym.

Wzrost znaczenia zebrań wiecowych na Rusi przypada na II połowę XI w. oraz na XII w. (zob. tabela 3.1). Wiąże się to z procesem prowadzącym do rozdrobnienia państwa staroruskiego na dzielnice.

59 М.Ф. Владимирский-Буданов, *Обзор истории русского права*, Издательство Н.Я. Оглоблин, Киев 1915, s. 52–53.

60 *Ibidem*, s. 53.

Tabela 3.1. Wzmianki o zgromadzeniach wiecowych w okresie od X do XII w., ujęte w kronikach

Miasto	Rok, w którym odbyło się zgromadzenie wiecowe
Białogród	997 r.
Nowogród Wielki	1016, 1136, 1137 r.
Kijów	1068, 1113, 1146, 1147, 1150 r.
Włodzimierz Wołyński	1097 r.
Zwienigorod	1147 r.
Włodzimierz nad Kłazmą	1157, 1175, 1176 r.
Suzdał	1157, 1175 r.
Rostów	1157, 1175 r.
Połock	1159, 1185 r.
Perejaśław	1175 r.
Riazań	1177 r.
Smoleńsk	1185 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1950; В.И. Сергеевич, *Русские юридические древности*, Типография Н.А. Лебедева, Санкт-Петербург 1890; М.Ф. Владимирский-Буданов, *Обзор истории русского права*, Издательство Н.Я. Оглоблин, Киев 1915.

Kijów, jednoczący uprzednio znaczne obszary państwa staroruskiego, tracił stopniowo swe znaczenie jako ośrodek polityczny dawnej Rusi. W miarę umacniania się poszczególnych części państwa rosło znaczenie polityczne wielkich miast położonych na ich obszarach. Dzięki wzrostowi ich siły możliwe stało się uzyskanie niezależności od roszczeń Kijowa. Dlatego też na ten okres przypada wzrost znaczenia zgromadzeń wiecowych. Niezależne odtąd dzielnice nie tylko zaczęły uważać pomoc księcia kijowskiego za zbędną, ale także widzieć swój interes w odłączeniu się od dawnej „macierzy grodów ruskich”. W każdej z większych części względnie jednolitego uprzednio państwa staroruskiego powstały własne interesy, stojące w sprzeczności z niedawnym ustrojem politycznym na Rusi. Zarówno Nowogród Wielki, Smoleńsk, Połock, jak i inne miasta miały bowiem w tym czasie ogrom własnych problemów i ich uczestnictwa w zawikłanych sprawach Kijowa w ogóle nie brano już pod uwagę. Co więcej, miasta te nie zamierzały już dłużej płacić daniny byłej „macierzy grodów ruskich” ani angażować w sprawy wojskowe Kijowa swych zastępów, gdyż zarówno pieniądze, jak i wojsko były potrzebne bojarom nowogrodzkim, smoleńskim i połockim w celu urzeczywistnienia ich własnych zadań. Z zadaniami tymi mogli oni już dać sobie radę sami, bez pomocy Kijowa.

Podsumowując, można stwierdzić, że organizacja wiecowa charakterystyczna jest dla starych miast ruskich, natomiast wiele miast – zwłaszcza tych, które powstały po X w. – w ogóle nie znało wiecu⁶¹. Dotyczy to szczególnie małych ośrodków miejskich. Natomiast duże miasta staroruskie miały dobrze rozwiniętą organizację wiecową, która często rezydowała w specjalnie dla jej celów stworzonym pomieszczeniu, zwanym *gridnicą*. Organizacja wiecowa była kierowana przez księcia bądź namiestnika *posadnika*, a czasem przez arcybiskupa czy tysięcznika. Posiadała ona własną kancelarię i referentów, których zaczęto określać *diakami*. W wiecach uczestniczyły szerokie rzesze ludności miasta, dlatego też zbierał się on albo na terenie *dietińca*, albo na *posadzie*.

Największą rolę odgrywał wiec w Nowogrodzie Wielkim oraz w innych miastach położonych na ziemi nowogrodzkiej, w tym przede wszystkim w Pskowie.

Opanowanie ziem północnych i czerpanie korzyści z ich niezmiernych bogactw sprzyjało rozrostowi potęgi wyższych warstw społeczeństwa nowogrodzkiego. Dlatego też bojarowie i kupcy nowogrodzcy w znacznym stopniu ograniczali władzę księcia. Wiec w Nowogrodzie Wielkim miał większe znaczenie niż w innych miastach, lecz gospodarzami na wiecu byli bojarzy. W I ćwierćwieczu XII w. wiec w tym mieście, kierowany przez bojarów, wymógł na ludności Nowogrodu Wielkiego, że na wszystkie najważniejsze urzędy wybierani byli tylko bojarzy nowogrodzcy, a do takich ważnych ustępstw Nowogrodzianie zmusili książąt siłą.

W 1136 r., w okresie panowania Wsiewołoda, syna Mścisława – wnuka Włodzimierza Monomacha – wybuchło powstanie. Przeciwko księciu wytoczonych zostało wiele oskarżeń, z których najważniejszymi były te, że na wojnie pierwszy uciekł z pola walki i że nie dołożył należytych starań do poprawy sytuacji chłopów w Nowogrodzie. Nowogrodzianie osadzili księcia wraz z całą rodziną pod strażą i wypuścili dopiero po upływie dwóch miesięcy. Został on wówczas zmuszony do opuszczenia miasta. Od tej pory władza bojarów w Nowogrodzie Wielkim znacznie wzrosła. Mieszkańcy tego miasta nie mogli się jednak obyć bez księcia, który wraz z drużyną stanowił siłę zbrojną, niezbędną do walki z wrogami zewnętrznymi. Każdy jednak sprzeciw księcia przeciwko woli Nowogrodzian powodował wypędzenie go z miasta i powołanie nowego księcia, któremu powierzano obowiązki, realizacji których oczekiwano bez sprzeciwu.

Wielcy książęta włodzimierscy niejednokrotnie próbowali podporządkować Nowogród Wielki swej władzy, jednakże mieszkańcy tego miasta zdołali zachować swoją niezależność. Jarosław, syn wielkiego księcia Wsiewołoda Jurjewicza, panujący w Nowogrodzie na początku XIII w., jawnie naruszał prawa bojarów

61 Por. Д.А. Казанцев, *Влияние веча на публично-властную деятельность князя в Киевской Руси*, „Труды Института государства и права Российской академии наук” 2013, № 5, s. 188–195; К.Е. Размахов, *Вече в механизме Древнерусского государства X – начала XIII в.*, „Труды Академии управления МВД России” 2019, № 4 (52), s. 124–129; Е.В. Коврякова, *Вече как форма народовластия у славян: история и современность*, „Актуальные проблемы российского права” 2014, № 12, s. 2690–2694; P. Boroń, *Słowiańskie wiece plemienne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1999.

nowogrodzkich, czym ściągnął na siebie ich gniew i w związku z tym został zmuszony do opuszczenia miasta. Tego też roku wczesne nadejście mrozu zniweczyło plony na ziemi nowogrodzkiej. Jarosław Wsiewołodowicz obsadził strażą drogę wiodącą z ziemi suzdalskiej do Nowogrodu i nie przepuszczał do miasta żadnego wozu ze zbożem. W Nowogrodzie rozpoczął się głód, co zmusiło mieszkańców miasta do sformowania wojska. Siły zbrojne pod dowództwem księcia toropeckiego Mściśława Udałego stanęły do walki z oddziałami księcia Jarosława, który połączył się ze swym bratem, wielkim księciem włodzimierskim Jurem, i wycofał się na ziemię suzdalską.

Do decydującej bitwy doszło w 1216 r. nad rzeką Lipicą. Nowogrodzianom udało się odeprzeć oddziały suzdalskie. W decydującej chwili do boju ze swą drużyną wstąpił książę Mściśław, który trzykrotnie przedarł się przez linie nieprzyjaciela i zmusił wojsko suzdalskie do ucieczki, a wraz z nim książąt Jura i Jarosława.

Wygrana bitwa lipicka umożliwiła mieszkańcom Nowogrodu Wielkiego umocnienie ich niezależności. Od tej chwili każdy nowo powołany książę był zobowiązany do zawierania z Nowogrodzianami kontraktu, na mocy postanowień którego zobowiązywał się on do poszanowania ustroju panującego w mieście. Książę nie miał prawa obciążania mieszkańców Nowogrodu nowymi podatkami ani nabywania ziemi na obszarze zarówno samego miasta, jak i terenów do niego przynależących.

Wiec wybierał spośród bojarów nowogrodzkich namiestnika miejskiego (*posadnika*), bez którego książę nie miał prawa decydowania w ważnych sprawach. Do pomocy *posadnikowi* wybierany był tysięcznik, który nie tylko dowodził wojskiem nowogrodzkim, ale także sprawował władzę sądowniczą w sprawach handlowych. Można zatem stwierdzić, iż faktyczne rządy w Nowogrodzie Wielkim znalazły się w rękach tysięcznika i *posadnika*, gdyż nawet godność biskupa w tym mieście była wybieralna.

Ilustracja 3.4. Most na rzece Wołchow

Źródło: <https://istoriarusi.ru/udel/novgorodskaya-zemlya-12-13-vek.html> (dostęp: 17.03.2024).

Niekiedy w Nowogrodzie odbywały się dwa wiece – jeden po stronie sofijskiej, a drugi w części targowej. Bywały sytuacje, gdy podczas ich obrad uchwalane były sprzeczne zarządzenia, co powodowało starcia mieszkańców obu stron miasta, rozgrywające się najczęściej na moście wołchowskim (zob. ilustracja 3.4).

W literaturze przedmiotu podkreśla się fakt, iż przyczyny upadku zgromadzeń wiecowych na Rusi nie były jednakowe. Jedną z najważniejszych przyczyn upadku wiecu na Rusi wschodniej stanowił najazd mongolski. Zupełnie odmiennie proces upadku zgromadzeń wiecowych wyglądał w północno-wschodniej Rusi. Tu warunki życia ludności były zgoła odmiennie od tych, jakie panowały w innych częściach państwa ruskiego. Ruś północno-wschodnia była bowiem Rusią rolniczą, żyjącą w zupełnie inny sposób aniżeli mieszkańcy ziemi naddnieprzańskiej i włochońskiej, którzy ze względu na rozwój handlu na tych obszarach byli ludnością niezwykle ruchliwą. Mieszkańcom wsi trudno było reagować na zjawiska życia politycznego na Rusi, głównie ze względu na fakt braku kontaktu z Rusią moskiewską⁶².

Wśród bylin – dawnych legend ludowych – odnaleźć można podanie o dzwonie zwołującym lud na wiece w Nowogrodzie Wielkim⁶³. Według słów tego podania, kiedy car Iwan III zdobył Nowogród, strach padł na mieszkańców tego miasta. Tragiczny los spotkał także nowogrodzki dzwon – symbol niezależności i chwały Nowogrodu. Z rozkazu cara dzwon wiecowy został zdjęty i położony na saniach, którymi miał być przewieziony do Moskwy. Za saniami szedł głuchy dzwonnik, który miał strzec dzwonu w drodze do stolicy. Jednakże sanie nie ujechały daleko od Nowogrodu, gdyż po drodze dzwon stoczył się do wąwozu wałdajskiego, rozbił się i rozpadł na tysiące dzwoneczków, które rozniosły sławę Nowogrodu Wielkiego po całej ziemi ruskiej.

62 Por. М.Н. Тихомиров, *Древнерусские города...*, s. 218.

63 Byliny to rosyjskie ludowe pieśni epickie, zachowane w tradycji ustnej narodu rosyjskiego. To dzieje opowiedziane przez sam lud, który doświadczył wielu ciężkich, ale i też radosnych chwil. Wydarzenia te, przekazane pamięci następnych pokoleń, są świadkiem wszystkich ważnych wydarzeń, w których uczestniczyli bezpośrednio członkowie wspólnot zamieszkujących różne obszary państwa ruskiego. Powstawały one przede wszystkim od XI do XVI w. Rozpowszechniano je ustnie do połowy XX w. Byliny te można podzielić na dwa zasadnicze cykle – kijowski i nowogrodzki. Największy cykl – kijowski – koncentruje swą tematykę wokół dworu Włodzimierza. W cyklu tym dominuje tematyka bohatera, a najpopularniejszą postacią, występującą w wielu bylinach, jest Ilia Muromiec. Towarzyszą mu często takie postaci, jak Dobrynia Nikiticz i Alosza Popowicz. Do cyklu kijowskiego zaliczyć należy także bylinę o Suchmanie, sławionym za bohaterską śmierć. Natomiast byliny cyklu nowogrodzkiego mają odmienny charakter – ukazują one bowiem świat kupieckiego bogactwa. Inni są też bohaterowie tych bylin, w których zamiast rycerzy występują pieśniarze, siłacze czy buntownicy. Więcej zob. w: А.М. Астахова, *Народные сказки о богатырях русского эпоса*, Издательство Академии Наук СССР, Москва–Ленинград 1962; А.М. Астахова, В.В. Митрофанова, *Былины и их пересказы в рукописях и изданиях XVII–XVIII веков*, Издательство Академии Наук СССР, Москва–Ленинград 1960.

Rozdział 4

Początki zasiedlenia ziemi nowogrodzkiej

1. Ukształtowanie powierzchni północnej części Rosji

Ukształtowanie powierzchni północnych obszarów europejskiej części Rosji wyróżnia się zarówno swym charakterem, jak i genezą. Na północy głównym czynnikiem rzeźbotwórczym była działalność lodowców czwartorzędowych¹. Większość wzniesień umiejscowionych na tym obszarze ma charakter wałów składających się z szeregu wzgórz ciągnących się przeważnie w kierunku północno-wschodnim, zgodnie z kierunkiem lodowca nasuwającego się ze Skandynawii. Są to zasadniczo albo wały moren czołowych, albo pagórki moreny dennej².

Na północnych europejskich obszarach Rosji największe i najlepiej zachowane moreny czołowe znajdują się na północnym zachodzie tego terytorium, gdzie

1 Н.С. Чеботарева, М.А. Фаустова, *Структура и динамика последнего Европейского ледникового покрова*, [w:] И.П. Герасимов, А.А. Величко (red.), *Палеогеография Европы за последние сто тысяч лет (атлас-монография)*, Наука, Москва 1982, s. 36–47; А.А. Величко, М.А. Фаустова, *Проблемы обоснования максимальной границы позднеплейстоценового оледенения на Севере Евразии*, [w:] *Развитие природы территории СССР в позднем плейстоцене и голоцене*, Наука, Москва 1982, s. 7–16; А.А. Величко, М.А. Фаустова, *Реконструкция последнего позднеплейстоценового оледенения Северного полушария (18–20 тыс. лет назад)*, „Доклады Академии наук СССР” 1989, т. 309, № 6, s. 1465–1468; В.Г. Ходаков, *Построение модели европейского покровного ледника, основанной на актуалистическом подходе*, [w:] *Палеогеография Европы в позднем плейстоцене. Реконструкция и модели. Опытный макет атласа-монографии*, ВИНТИ, Москва 1973, s. 79–112.

2 Więcej zob. w: Е.В. Рухина, *Литология ледниковых отложений*, Недра, Ленинград 1973; Л.Б. Рухин, *Основы литологии*, Недра, Ленинград 1969.

ciągną się one kilkoma równoległymi pasmami³. Pasma te wyznaczają stadia maksymalnego zasięgu i cofania się ostatniego zlodowacenia⁴.

Podczas ostatniego zlodowacenia wzdłuż krawędzi czaszy lodowej tworzyły się wielkie wysunięte jezory, których moreny czołowe mają kształt łuków. W późniejszym okresie zagłębienia po jeziorach lodowcowych przekształciły się w jeziora albo zostały zalane przez morza. W taki sposób powstała Zatoka Ryska oraz zapadliska z jeziorami Czudzkim (Pejpus) i Ilmeń⁵.

Największym jeziorem europejskiej części Rosji jest Ładoga. Jego powierzchnia wynosi 17 700 km². Jest ono także najgłębszym z północnych jezior umiejscowionych w europejskiej części Federacji Rosyjskiej – jego maksymalna głębokość wynosi bowiem 228 m (zob. tabela 4.1).

Tabela 4.1. Największe jeziora północno-wschodniej części Rosji

Jezioro	Rzeka (basen)	Powierzchnia (km ²)		Głębokość maksymalna (m)	Objętość (m ³)	Wysokość n.p.m.	Podmiot Federacji Rosyjskiej
		lustra	zlewni				
1	2	3	4	5	6	7	8
Ładoga	Newa	17 700	276 000	228	838	4	Republika Karelii, obwód leningradzki
Onega	Swir – Newa	9 720	62 800	120	292	32	Republika Karelii, obwód leningradzki, obwód wołogodzki
Czudzko-Pskowskie	Narwa	3 555	1 990	47 800/ 27 917	15,3/ 25,07	30	obwód pskowski
Białe	Szeksna	1 290	14 000	20	5,2	113	obwód wołogodzki

3 Por. A.A. Величко, М.А. Фаустова, В.В. Писарева, Н.В. Карпухина, *История Скандинавского ледникового покрова и окружающих ландшафтов в валдайскую ледниковую эпоху и начале голоцена*, „Лед и Снег” 2017, т. 57, № 3, s. 391–416; Ю.А. Лаврушин, *Особенности строения рыхлых отложений конечных морен*, „Доклады Академии наук СССР” 1980, т. 254, № 1, s. 180–182.

4 А.А. Величко, М.А. Фаустова, Ю.М. Кононов, *Геохронология, распространение и объём оледенения Земли в последний ледниковый максимум в свете новых данных*, „Стратиграфия. Геологическая корреляция” 2000, т. 8, № 1, s. 3–16; Ю.А. Лаврушин, *Гляциальный шельф: строение, осадконакопление, палеогеография*, [w:] *Генезис осадков и фундаментальные проблемы литологии*, Наука. Москва 1989, s. 91–109.

5 Por. В.Б. Сологуб, *Литосфера Центральной и Восточной Европы*, Научная думка, Киев 1987; В.Б. Сологуб, А.В. Чекунов, Р.Г. Гарецкий, *Литосфера Центральной и Восточной Европы: Восточно-Европейская платформа*, Научная думка, Киев 1989.

1	2	3	4	5	6	7	8
Ilmeń	Wołchow–Newa	1 100	67 200	4,25	2,85	18	obwód nowogrodzki
Topoziero	Kowda	986	3 570	56	14,9	110	Republika Karelii

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Государственный доклад „О состоянии и использовании водных ресурсов Российской Федерации в 2018 году”*, Министерство природных ресурсов и экологии Российской Федерации, НИА-Природа, Москва 2019.

Nowogród Wielki położony jest na Nizinie Nadilmeńskiej, w krajobrazie której dominują rozległe płaskie lub lekko pagórkowate równiny⁶. Nizina ta pokryta jest siecią rzek i rzeczek, jezior i mokradeł. W najniższej jej części położone jest jezioro Ilmeń.

Wpływają do niego takie rzeki, jak Szelonia, Łować, Msta, Poliśc, Wiszera i inne. Natomiast z jeziora tego bierze swój początek tylko jedna rzeka – Wołchow, uchodząca do jeziora Ładoga⁷ (zob. ilustracja 4.1).

Ilustracja 4.1. Rzeka Wołchow – widok na nowogrodzki kreml

Źródło: <https://www.novgorod.ru/read/information/sightseen/novgorod/detinec> (dostęp: 17.03.2024).

6 Z.A. Brzozowska, M.J. Leszka, *Nowogród Wielki. Historyczno-kulturowy przewodnik po średnio-wiecznej republice*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2019, s. 17.

7 *Ibidem*.

Ziemia nowogrodzka rozpościerała się do Onegi i Ładogi oraz do wybrzeży Zatok Fińskiej. Nie należała ona do urodzajnych. Korzystne było natomiast położenie Nowogrodu pod względem handlowym, gdyż łączył się on za sprawą szlaków wodnych zarówno z Morzem Bałtyckim, jak i z ważniejszymi miastami ruskimi. Dlatego też w Nowogrodzie gościli często kupcy niemieccy i szwedzcy. Przywozili oni na Ruś sukno i inne tkaniny oraz wyroby metalowe, zaś wywozili futra, len i konopie. Do Nowogrodu cudzoziemcy przybywali regularnie dwa razy do roku – latem drogą wodną przez Nowę, zaś zimą saniami przez Inflanty.

2. Zasiedlanie ziem Rusi północno-wschodniej

Początki historii ziemi nowogrodzkiej sięgają odległych czasów słowiańskiej kolonizacji ziem północno-wschodniej Rusi⁸, kiedy to plemiona rolnicze stopniowo opanowywały całą strefę lasów liściastych Europy Wschodniej. Osadnictwo Słowian wschodnich długo nie przekraczało granicy tych rozległych ziem sięgających do Jeziora Czudzkiego, Ilmenia i kostromskiego Powoźża⁹. Dalej na północ znajdowała się słabo zaludniona strefa iglastej tajgi, w której bytowała ludność niesłowiańska, trudniąca się głównie myślistwem i rybołówstwem¹⁰.

Na pograniczu tych dwóch obszarów zetknęły się plemiona słowiańskie i ugrofińskie – przodkowie Karelów, Estów, Komi, Udmurtów i Wepsów. Powstał tu łańcuch starych grodów, który okalał najbardziej na północ wysunięte ziemie, zasiedlone przez Słowian. W pobliżu Jeziora Czudzkiego powstały Psków i Izborsk,

8 Terminem „północno-wschodnia Ruś”, funkcjonującym w piśmiennictwie rosyjskojęzycznym, określany jest obszar międzyrzecza Wołgi i Oki, choć niekiedy rozciąga się granice tego terytorium aż po Nowogród Wielki i Psków. Nazwa ta weszła do języka rosyjskiego dopiero po najeździe mongolskim. W tym samym czasie obszar państwa ruskiego rozszerzył się daleko poza granice tego międzyrzecza. Dlatego też pod pojęciem „Ruś północno-wschodnia” należy rozumieć tereny przynależące do jednej dynastii staroruskiej – linii Jerzego Dołgorukiego. Więcej zob. w: В.А. Кучкин, *Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X–XIV вв.*, Наука, Москва 1984, s. 3; А.Н. Насонов, *Монголы и Русь (история татарской политики на Руси)*, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1940, s. 100; Л.В. Черепнин, *Образование Русского централизованного государства в XIV–XV веках*, Издательство социально-экономической литературы, Москва 1960, s. 710; М.К. Любавский, *Образование основной государственной территории великорусской народности: заселение и объединение*, Издательство Академии наук СССР, Ленинград 1929, s. 32; А.Е. Пресняков, *Образование Великорусского государства: очерки по истории XIII–XV столетий*, Девятая государственная типография, Петроград 1920, s. 352.

9 В. Rybakow, *Pierwsze wieki historii Rusi*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1983, s. 117.

10 Więcej zob. w: П.Н. Третьяков, *Восточнославянские племена*, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1948.

a nad Ilmeniem – Nowogród, którego początki sięgają IX w. Na ziemiach północnych powstały także takie miasta, jak Rostów i Bieloozero.

Na podstawie wyników prac archeologicznych stwierdzono, iż ludność słowiańska przybyła na tereny położone nad Ilmeniem, Wołchowem, Łowacją i Mstą w VII w. Te plemiona, które osiadły nad Ilmeniem, zaczęły nazywać siebie Słowienami¹¹.

O historii obszarów położonych na terenie dzisiejszego Nowogrodu Wielkiego dowiadujemy się z kart latopisu nowogrodzkiego, na których zapisano, iż ludność zamieszkująca dzisiejsze miasto o tej nazwie zwana była Słowienami, Krywiczami i Mari¹². Kronika ta tak oto opisała te plemiona, jakie zajmowały terytorium Nowogrodu i jego najbliższych okolic oraz ich losy:

Nowogrodzcy ludzie zwani byli Słowienami, Krywiczami i Mari. Słowieni mieli swoją ziemię, a Krywicze swoją i Mari swoją; każde [plemię] rządziło się swoim rodem, a Czudź swoim rodem, i daninę dawali Waregom od męża po bielu i po wiewiórce; a ci, co byli u nich, ucisk czynili Słowienom, Krywiczom i Mari, i Czudzi. I powstał Słowienie i Krywicze, i Mari, i Czudź przeciwko Waregom i wygnali ich za morze, i poczęli rządzić się sami, a grody stawiać; i powstał sam przeciw sobie wzajem, i była między nimi bitwa wielka i waśnie, i powstał gród przeciw grodowi i nie było sprawiedliwości między nimi¹³.

Latopis nowogrodzki po przekazaniu nam informacji o tym, jak to Słowienie, Krywicze, Merianie i Czudowie zmuszeni byli przez pewien czas płacić daninę Waregom, podaje, iż plemiona te wyгнаły ich i zaczęły samodzielnie rządzić. W trakcie umacniania swych granic powstały między nimi waśnie wewnętrzne. Dlatego też kronika wspomina o wezwaniu przez Nowogrodzian na ich ziemie trzech braci – Ruryka, Sineusa i Truwora. Wczesna śmierć dwóch braci uczyniła Ruryka jedynym przedstawicielem władzy w Nowogrodzie¹⁴.

O Ruryku w kronikach staroruskich znajduje się niewiele wiadomości. Dlatego też w rosyjskiej literaturze przedmiotu dowodzi się, iż istnieją wszelkie podstawy, by powątpiewać w jego istnienie. Jak twierdzi B.D. Grekow, wezwanie przez Nowogrodzian trzech braci należy uznać niewątpliwie za zwykłą legendę, bardzo popularną w XI–XII w.¹⁵ Co więcej, metropolita Hilary, wyliczając przodków księcia Włodzimierza, o Ruryku nawet nie wspominał. Z książąt ruskich wymienia on bowiem tylko Światosława i Igora.

11 Z.A. Brzozowska, M.J. Leszka, *op. cit.*, s. 21.

12 W Nowogrodzie zaczęto zbierać i zapisywać wiadomości – tak jak w Kijowie – już w XI w. Prace dokumentujące historię tego miasta i jego mieszkańców były prowadzone do XVII w., a nawet jeszcze w XVIII w. Zob. L. Bazyłow, *Historia Rosji*, t. I, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1983, s. 15.

13 *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1950, s. 106.

14 Więcej zob. w: М.И. Жих, *О соотношении „Новгородской” и „Ладожской” версий сказания о призвании варягов в начальном русском летописании*, „Вестник Альянс-Архео” 2018, Вып. 24, s. 3–44.

15 Б.Д. Греков, *О роли варягов в истории Руси*, „Новое время” 1947, № 30, s. 12.

Nie ulega natomiast wątpliwości fakt najmu drużyn wareskich przez księcia Olega. Oddziały wareskie były także najmowane w okresie panowania Włodzimierza, dzięki pomocy których opanował on Kijów, jak i w czasie rządów księcia Jarosława.

Ludność słowiańska, która jako pierwsza dotarła na północ przyszłego państwa staroruskiego, osiadła na obszarach basenu Ilmenia i Jeziora Czudzkiego. Zajęła ona tereny położone przede wszystkim nad rzekami i rzeczkami w okolicach tych jezior¹⁶. Ogromne znaczenie w rozwoju plemion zajmujących ziemie północnej części przyszłego państwa staroruskiego miała puszcza. Zapewniała ona bowiem mieszkańcom ziem położonych nad Ilmeniem żywność i schronienie. Plemię Słowienów, osiadłe nad tym jeziorem, wykorzystywało rudy błotne i darniowe, wytwarzając z nich żelazo, z którego następnie wytwarzali oni broń¹⁷.

W latopisie odnaleźć można obszerny spis różnych plemion i ludów płacących daniny Rusi od najdawniejszych czasów. Co najmniej połowa z nich była związana z Nowogrodem bądź wchodziła w skład jego posiadłości w późniejszym okresie. Były nimi Czudź, Jam, Jugra, Perm, Peczora, Noroma i Czudź Zawołocka¹⁸. O plemionach tych opowiedział latopisarzowi pod koniec XI w. bojar Giurianta Rogowicz¹⁹.

3. Założenie Nowogrodu Wielkiego i opanowanie sąsiednich ziem

Nowogród Wielki powstał nad Wołchowem, niedaleko od miejsca, w którym rzeka ta wypływa z jeziora Ilmeń. Początkowo gród usytuowany był na lewym brzegu Wołchowa – w miejscu, gdzie wznosi się kreml (zob. ilustracja 4.2). Część Nowogrodu, leżąca na lewym brzegu Wołchowa, była prawdopodobnie zasiedlona przez przybyszy z Kijowa, którzy stanowili załogę nadgranicznej twierdzy²⁰.

Od XI w. Nowogrodzianie zaczęli stopniowo opanowywać tereny położone na północ od ziem do nich przynależących. Od zamieszkujących te terytoria plemion – Karelów, Permiaków (Komi) i Samojedów (Nieńców) zaczęli oni ściągać daniny, płacone prawie wyłącznie w futrach²¹.

16 Z.A. Brzozowska, M.J. Leszka, *op. cit.*, s. 21.

17 *Ibidem*, s. 22.

18 B. Rybakow, *op. cit.*, s. 118.

19 *Ibidem*.

20 *Ibidem*, s. 121.

21 L. Bazyłow, *op. cit.*, s. 111.

Ilustracja 4.2. Nowogrodzki kreml z lotu ptaka

Źródło: <https://www.novgorod.ru/read/information/sightseen/novgorod/detinec>
(dostęp: 17.03.2024).

Nowogrodzianie pokonywali znaczne odległości, żeglując łodziami (*uszkujami*) po rzekach i morzach²². W latopisie istnieje zapis o żegludze „dookoła świata”, tj. wokół Europy z Kijowa przez Nowogród Wielki, kanał La Manche i Gibraltarc. Odcinek bałtycko-atlantyczny został nazwany przez latopisarza drogą „od Waregów do Greków”²³.

Na szlakach, którymi Nowogrodzianie podążali na ziemię północno-wschodnie, utworzone zostały liczne *pogosty*²⁴. Były one zakładane w celu ściągania danin z mieszkańców tych ziem. Spis tych *pogostów* został sporządzony w 1137 r. Znajdowały się one nad Dwiną i jej dopływem Wagą, a także nad Wyczegdą w pobliżu rzeki Iżmy. W spisie tym widnieją takie *pogosty* założone nad Dwiną, jak Rakun, Ust’-Umec, Ust’-Waga i Tojma, nad Wagą – Wel i Pujte oraz *pogosty* założone jeszcze dalej na wschodzie – Pinega i Pomozdin. Najdalej wysuniętym rejonem, opartym przez Nowogrodzian, była ziemia wiacka²⁵.

22 B. Rybakow, *op. cit.*, s. 119.

23 *Ibidem*, s. 120.

24 Termin ten prawdopodobnie pochodzi od wyrazu *gost’ba*, oznaczającego handel. Zob. H. Łowmiański, *Stan badań nad położeniem gospodarczym i społecznym genezy państwa ruskiego*, „Przegląd Historyczny” 1952, nr 43/1, s. 43.

25 B. Rybakow, *op. cit.*, s. 119.

Ilustracja 4.3. Granice osiedlenia się Słowian nowogrodzkich w XII w.

Źródło: http://www.conflicts.rem33.com/images/Russia/Priqnnikov_Novgorod_1.htm (dostęp: 19.03.2024).

Na ziemiach północnych, na które przybyli mieszkańcy Nowogrodu, rozwinęło się rolnictwo. W późniejszym czasie na obszarach tych – przede wszystkim nad

Dwiną i Wagą – powstało wiele *wotczin* bojarskich oraz klasztorów. Kolonizacja chłopska posuwała się zarówno z ziemi nowogrodzkiej, jak i rostowskiej²⁶.

Z pochodzącego z 1137 r. Statutu księcia nowogrodzkiego Światosława Olegowicza wynika, iż w owym czasie obszar zamieszkały przez Słowian nowogrodzkich sięgał na północnym wschodzie tylko do Pinegi, gdzie ludność słowiańska była nieliczna. W Statucie zostało wymienionych tylko 26 miejscowości, w których zdążyli do tego czasu osiedlić się Nowogrodzianie, zajmując rozległe przestrzenie od jeziora Onegi do Morza Białego, do Pinegi, Wagi i Suchony (zob. ilustracja 4.3). Jak dowodzi zatem N.P. Barsow, koniec XI w. należy uznać za początkowy okres osiedlania się Słowian nowogrodzkich nad Onegą i w dorzeczu Dwiny²⁷.

Badacze przypuszczają, iż w owym okresie mogły być zasiedlone i inne ziemie należące do Nowogrodzian, położone na południu (nawet w pobliżu rejonów Tichwina) i na wschodzie, nad rzeką Wytegrą i jeziorem Łacza. Bardzo prawdopodobne, iż ziemie te zostały opanowane przez ludność, która weszła w skład uzbrojonych drużyn możnowładców nowogrodzkich, przy czym ich przynależność etniczna była odmienna od Słowian nowogrodzkich. Kronika wspomina bowiem o takiej ludności, jak Tudorzy, Wołduci czy Sfirkowicie, którzy przybyli na te tereny z sąsiednich ziem skuszeni bogactwem tych obszarów obfitujących w futra i inne cenne rzeczy. O ich przebywaniu na ziemi nowogrodzkiej świadczą nazwy *pogostów*, takich jak Tudor, Wołduta, Spirk, Wichtuj, Wałdit, Czudin, Liguj i inne.

W latopisie Ławrentiewskim pod datą 1096 r. zawarto zapis o wyprawie Nowogrodzian nad Peczorę i do Jugry²⁸. Plemię Jugrów – przodkowie ludności samojedzkiej (nienieckiej) – zamieszkiwało po obydwu stronach północnego odgałęzienia Uralu. Zostało ono wasalem Nowogrodu Wielkiego w XI w.²⁹ Również w kronice nowogrodzkiej zawarto kilka wzmianek o podróżach mieszkańców Nowogrodu do Jugry. Jedna z nich odbyła się w 1193 r. pod wodzą wojewody nowogrodzkiego Jadrieja³⁰. O ówczesnych relacjach tych dwóch odmiennych kulturowo i etnicznie światów tak wypowiedzieli się A.A. Azatjan, M.I. Bielów, N.A. Gwozdziecki, L.G. Kamanin, E.M. Murzajew i R.L. Jugaj:

Na kartach kronik znajdujemy sporo wiadomości o owej bardzo wczesnej epoce przenikania Słowian do Jugrów. Odbywało się to nie bez ofiar, bowiem miejscowi książętałożywszy raz danię, drugi raz uporczywie sprzeciwiali się oddawaniu jej przybyzsom. Wyjaśnić można to tym, że wyprawy Nowogrodzian mimo wszystko były sporadyczne i nie towarzyszyło im opanowanie terytoriów, a jedynie miały na celu zdobycie jak największej ilości futer. Przy tym nie zawsze interesy Nowogrodu Wielkiego jako państwa pokrywały się z interesami kupców i myśliwych. Każdy

26 *Ibidem*.

27 Н.П. Барсов, *Очерки русской исторической географии: география начальной (Несторовой) летописи*, Типография К. Ковалевского, Варшава 1885, s. 202–203.

28 А.А. Азатян, М.И. Белов, Н.А. Гвоздичек, Л.Г. Каманин, Е.М. Мурзаев, Р.Л. Югай, *История познания радзичекской Азии*, Паństwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1979, s. 306–307.

29 *Ibidem*, s. 476–477.

30 *Ibidem*, s. 477.

z nich starał się zdobyć jak najwięcej futer dla siebie. Były wypadki, jak na przykład w 1193 r., kiedy Jugrowie i kupcy nowogrodzcy łączyli się przeciwko swoim braciom – Nowogrodzianom wysłanym do Jugrów po daninę na rzecz oficjalnych władz Nowogrodu Wielkiego³¹.

Wyprawy, które zrealizowano w okresie od XI do XV w., były skierowane najczęściej na północ Syberii Zachodniej. Spośród nich do jednej z bardziej spektakularnych zaliczyć należy ekspedycję wojska nowogrodzkiego, dowodzonego przez Aleksandra Abakumowicza, który w latach 1363–1364 prowadził działania zbrojne na terenach położonych nad rzeką Ob. Natomiast ostatnia wyprawa Nowogrodzian do Jugry miała miejsce w 1445 r.³²

4. Badania archeologiczne Nowogrodu Wielkiego i ziem z nim sąsiadujących

Systematyczne prace archeologiczne na obszarze Nowogrodu Wielkiego rozpoczęto w 1929 r. z inicjatywy A.W. Arcichowskiego³³. Do ich przeprowadzenia zaangażowano pracowników Akademii Nauk ZSRR, Moskiewskiego Muzeum Historycznego, Muzeum Nowogrodzkiego, a także inne instytucje.

Badania archeologiczne Nowogrodu Wielkiego zaczęto od rozkopania kurhanów znajdujących się w pobliżu miasta oraz od prac na grodzisku.

O przeszłości plemion zamieszkujących obszary dzisiejszego Nowogrodu i Wyżyny Wałdajskiej mówią wielkie kurhany, dochodzące do 3–4 m wysokości. Położone są one wzdłuż brzegów rzeki Msty wpadającej do jeziora Ilmeń oraz nad Wołchowem, niosącym wody Ilmeniu do jeziora Ładogi. Można je odnaleźć także na licznych wzniesieniach ziemi nowogrodzkiej. Kurhany te występują zazwyczaj pojedynczo bądź po dwa–trzy razem. U ich podstaw leżą niekiedy duże głazy. Są to konstrukcje grobowe plemion Słowienów nowogrodzkich.

31 *Ibidem*, s. 311.

32 *Ibidem*, s. 477.

33 Prof. Artemij W. Arcichowski był inicjatorem badań archeologicznych realizowanych na terenie Nowogrodu Wielkiego oraz jego najbliższych okolic. Pod jego kierunkiem pracowała ekspedycja, której zadaniem było zbadanie kurhanów nowogrodzkich oraz przeprowadzenie szeroko zakrojonych prac wykopaliskowych na terenie starożytnego grodziska. W latach 1932–1937 A.W. Arcichowski kierował ekspedycją archeologiczną prowadzącą badania w dzielnicy sławieńskiej, a w latach 1938–1939 – na terenie Jarosławowego Dworzyszczu. Więcej zob. w: Б.А. Рыбаков, В.Л. Янин, *Памяти Артемия Владимировича Арциховского*, „Советская археология” 1978, № 3, s. 5–8; П.Г. Гайдуков, *Артемий Владимирович Арциховский и Борис Александрович Колчин*, „Российская Археология” 2003, № 4, s. 147–155; А.В. Арциховский, Б.А. Рыбаков, *Раскопки на Славне в Новгороде Великом*, „Советская археология” 1937, № 3, s. 179–193.

Prace archeologiczne mające na celu poznanie zawartości tych kurhanów ujawniły, iż posiadały one podstawę wyłożoną kamieniami. Znalezione pozostałości drewnianych konstrukcji w postaci niewielkich zrębów i pomostów. Ułożone zostały na nich szczątki przepalonych kości i pozostałości ubioru. Do szczególnie cennych znalezisk pochodzących z kurhanów Słowienów nowogrodzkich zaliczyć należy różnego rodzaju zapinki, sprzączki, blachy do pasów, zausznice, a także noże i groty oszczepów.

Badanie przedmiotów pozyskanych z wykopalisk archeologicznych, prowadzonych na północnych obszarach zajmowanych przez Słowienów nowogrodzkich, pozwoliło ustalić czas usypania tych kurhanów na IV–X w. W każdym kurhanie archeologowie odnaleźli pozostałości od pięciu do dziesięciu spalonych ciał mieszkańców tych okolic. Pozwoliło to archeologom sformułować wniosek, iż były to zbiorowe pochówki rodzinne. Pod koniec I tysiąclecia te zbiorowe kurhany ustąpiły miejsca niewielkim kurhanom, w których chowano szczątki jednej osoby, niekiedy dwóch.

Na podstawie rozmieszczenia kurhanów archeologowie ustalili granice osiedlenia się Słowienów nowogrodzkich. Plemiona te zamieszkiwały zarówno brzegi Wołchowa i ziemie położone wzdłuż Łowaci wpadającej do Ilmenia od strony południowej, jak i rozległe tereny leżące w dorzeczu Msty oraz górnego i środkowego brzegu Mołogi – dopływu Wołgi.

Na ziemi zajmowanej przez Słowienów nowogrodzkich znajdowało się kilka grodzisk i osiedli rolniczych, wśród nich grodzisko Stara Ładoga oraz gród, na miejscu którego powstał później Psków.

Grodzisko Stara Ładoga, położone podobnie jak Nowogród Wielki nad Wołchowem, było zamieszkane już w VII–VIII w. Stanowiło jedno z ważniejszych punktów wymiany na szlaku handlowym, łączącym kraje basenu Morza Bałtyckiego z Rusią Kijowską, Bułgarią nadwołżańską, Chazarią, Bizancjum i krajami arabskimi³⁴.

Szeroko zakrojone prace archeologiczne na terenie grodziska Stara Ładoga prowadzili W.I. Rawdonikas i G.P. Grozdilow³⁵. Na podstawie przeprowadzonych przez nich prac wykopaliskowych udało się ustalić, iż ludność zamieszkująca ten gród w VII–VIII w. żyła w dużych grupach rodzin patriarchalnych. Świadczą o tym znaleziska pozostałości dużych domów mieszkalnych, które były ciosane z bierwion. Mieszkańcy tego grodu trudnili się rolnictwem i hodowlą bydła. Do uprawy roli wykorzystywali oni sochę z żelaznymi sosznikami. Archeologom udało się ustalić, iż mieszkańcy Starej Ładogi mieli umiejętność kucia żelaza, które wydobywali z rud darniowych. Opanowali oni mistrzowsko także technikę obróbki drewna. Dzięki tej umiejętności potrafili wznosić duże domostwa

34 W. Łosiński, *Stara Ładoga w świetle ostatnich badań archeologicznych*, „Przegląd Archeologiczny” 1980, t. 28, s. 225.

35 Por. В.И. Равдоникас, *Старая Ладога*, „Советская Археология” 1949, № XI, s. 9–12; Г.П. Гроздилов, *Раскопки в Старой Ладоге в 1948 г.*, „Советская Археология” 1950, № XIV, s. 139–169.

oraz wytwarzać różnorodne naczynia. W IX–X w. zmienił się zasadniczo charakter domostw w Starej Ładodze. Obszerne domy mieszkalne ustąpiły wówczas miejsca niewielkim chatom ciosanym z bierwion.

Z plemionami Słowienów nowogrodzkich sąsiadowały plemiona Krywiczów i Wiatyczów. Ziemia zamieszkała przez plemię Krywiczów leżała w dorzeczu Jeziora Czudzkiego. Na tym terenie powstało grodzisko, które dało później początek miastu Psków.

Na ziemiach zasiedlonych przez plemię Krywiczów przeprowadzone zostały szeroko zakrojone prace archeologiczne. Na podstawie pozyskanych znalezisk z pierwszych wieków naszej ery udało się ustalić, iż zarówno na obszarze dzisiejszego Pskowa, jak i pomniejszych grodów, takich jak chociażby Kamno, była dobrze rozwinięta produkcja hutnicza. Odnalezione zostały pozostałości pieców, w których wytapiano żelazo sposobem dymarskim. Z żelaza tego kowale należący do plemienia Krywiczów wykuwali różnorodne przedmioty, które do dziś odnaleźć można zarówno na stanowiskach archeologicznych w okolicach samego Pskowa, jak i w dorzeczu Jeziora Pskowskiego.

Niezwykle cennych informacji o powstaniu pierwotnych osiedli, które dały początek Nowogrodowi Wielkiemu, dostarczyły prace wykopaliskowe prowadzone na obszarze dwóch jego dzielnic – sławieńskiej i nerewskiej³⁶. Ich nazwy związane są z nazwami dawnych plemion osiadłych na brzegach Wołchowa³⁷. Dzielnice te położone są w miejscach mających warunki najbardziej sprzyjające pierwotnemu osadnictwu. W okresie, gdy powstawały te osiedla, niezwykle ważnym czynnikiem było bowiem takie ukształtowanie terenu, które sprzyjało skutecznej obronie ich mieszkańców bez konieczności wznoszenia potężnych umocnień. Obecna dzielnica sławieńska założona została na wzgórzu, zajmując cypel uformowany przez Wołchow i strumień Tarasowiec, tworzące naturalną osłonę z dwóch stron. Podobnie położona jest dzielnica nerewska, chroniona z jednej strony przez wody Wołchowa, a z drugiej – przez rzekę Gzeń.

O pracach archeologicznych, realizowanych na terenie Nowogrodu Wielkiego, tak piszą Z.A. Brzozowska i M.J. Leszka:

Badania archeologiczne wskazują, że pierwsze ślady związane z procesem powstawania Nowogrodu Wielkiego widoczne są już w warstwie z pierwszej połowy wieku X. Wówczas to istniały na terenie przyszłego miasta trzy osady, oddzielone od siebie niezamieszkałymi terenami. Z nich

36 А.В. Арциховский, *Раскопки в Новгороде*, „Краткие сообщения института истории материальной культуры” 1950, Вып. XXXIII, s. 3–16; А.В. Арциховский, *Новгородская экспедиция*, „Краткие сообщения Института истории материальной культуры” 1949, Вып. XXVII, s. 113–127; Е.А. Рыбина, Н.В. Хвошинская, *Ещё раз о скандинавских находках из раскопок Новгорода*, [w:] *Диалог культур и народов средневековой Европы: к 60-летию со дня рождения Е.Н. Носова*, Дмитрий Буланин, Санкт-Петербург 2010, s. 66–78.

37 Е.В. Торопова, *Археологическое изучение Новгородской земли в начале XX в.: указатель памятников археологии И.С. Романцева*, „Вестник Новгородского государственного университета им. Ярослава Мудрого” 2006, № 38, s. 24–27.

wyłoniły się tzw. końce: sławieński, nerewski i ludyński, które stały się z czasem jednym ze szczebli administracyjnego podziału Nowogrodu Wielkiego. Połączenie wzmiankowanych osad w jeden organizm miejski nastąpiło ok. połowy X w. Rozpoczęto wówczas moszczenie ulic poprzecznie układanymi bierwionami, wzdłuż których wznoszono zarówno domostwa, jak i inne obiekty. Wiadomo, że najstarsza tego typu nawierzchnia ulicy końca nerewskiego powstała w 953 r. (ul. Wielka), sławieńskiego – w 974 r. (ul. Michajłowa), w połowie X w. rozwinęła się sieć moszczonych ulic w końcu ludyńskim. Jego główna arteria została jednakże wyłożona bierwionami wcześniej niż w pozostałych dzielnicach, bo w latach trzydziestych X w., co tłumaczy się tym, że była ona fragmentem prowadzącej na południe tzw. Ruskiej Drogi. Prawdopodobnie z połowy X w. pochodzi kreml, stanowiący centrum miasta, a także targ, znajdujący się na prawym brzegu Wołchowa. Nie jest wykluczone, że również w tym czasie istniał już poprzednik wybudowanego w XII w. Wielkiego Mostu, łączący dwie części grodu³⁸.

Wykopaliska w dzielnicy sławieńskiej umożliwiły odsłonięcie pozostałości trzech warsztatów rzemieślniczych – garncarskiego, szewskiego i zabawkarskiego oraz olejarnię. Na stanowiskach tych odkryto szczątki wyposażenia tych warsztatów, co pozwoliło archeologom na poznanie warunków produkcji i jej przebiegu³⁹. Ponadto zbadano duży odcinek pozostałości muru warowni, pochodzącego z 1335 r.⁴⁰

W 1936 r. rozpoczęte zostały prace wykopaliskowe na kremle. Umożliwiły one zbadanie ruin Cerkwi Borysa i Gleba, wzniesionej w XII w. Ponadto przeprowadzono badania na stanowiskach, gdzie znajdowały się pozostałości warsztatów rzemieślniczych – kowalskiego, szewskiego, obróbki kości oraz tkackiego. Archeologowie badali także konstrukcje i zawartość pomieszczeń mieszkalnych mieszkańców Nowogrodu Wielkiego.

W latach 1937–1940 badania archeologiczne prowadzone były na terenie Jarosławowego Dworzyszczka. Badania realizowano na peryferiach placu wiecowego i książęcego zamku. W ich trakcie odkryto system konstrukcji odwadniających, z których najwcześniejsza pochodziła z XI w.

W 1937 r. podczas prac archeologicznych prowadzonych we wschodniej części Jarosławowego Dworzyszczka pracownicy muzeum nowogrodzkiego natrafili na system drewnianych ścieków, wykonanych z przepołowionych pni drzewnych, które zostały wyżłobione na całej swej długości⁴¹. W latach 1947–1948 system ten został odsłonięty na dużym obszarze w warstwach pochodzących z XII i XIII w.

38 Z.A. Brzozowska, M.J. Leszka, *op. cit.*, s. 29–30.

39 A.B. Арциховский, М.К. Каргер, *Раскопки 1932 г. в Новгороде Великом*, „Проблемы истории материальной культуры” 1933, № 1/2, s. 60–64. Por. П.Г. Гайдуков, А.А. Кудрявцев, *Первые планомерные археологические исследования в Новгороде (раскопки на Славне в 1930-х гг.)*, „Новгородский исторический сборник” 2020, Вып. 19 (29), s. 90–100.

40 Więcej zob. w: A.B. Арциховский, *Раскопки в Новгороде Великом летом 1934 г.*, „Историк-марксист” 1935, № 1, s. 116–118.

41 Por. А.А. Строков, *Отчет о раскопках древнего русского водопровода*, „Новгородский исторический сборник” 1939, Вып. 6, s. 16–21.

Odkryta przez archeologów konstrukcja stanowiła system drewnianych rur odwadniających. Takich urządzeń miejskich nie znaleziono do tej pory w żadnym z północnych miast Europy Zachodniej. Przeznaczeniem tego systemu było zbieranie i odprowadzanie do Wołchowa wód pochodzących ze źródła, które płynęło w tym miejscu⁴². W tej części miasta stwierdzono dużą ilość takich źródeł i gdyby nie system rur odwadniających, cała okolica ulegałaby zabagnieniu i nie nadawałaby się do zamieszkania⁴³.

Odsłonięty przez archeologów system odwadniający nie był – jak się okazało w trakcie prowadzonych prac wykopaliskowych – jedynym w Nowogrodzie. Takie same grube drewniane rury odkryte zostały również na kremlu oraz na ulicy Czudincowej⁴⁴.

Wybuch Wielkiej Wojny Ojczyźnianej uniemożliwił prowadzenie dalszych prac na obszarze Nowogrodu. Po jej zakończeniu dopiero w 1947 r. Akademia Nauk ZSRR zorganizowała wielką ekspedycję archeologiczną pod kierunkiem wspomnianego wcześniej A.W. Arcichowskiego.

Na prawym brzegu rzeki Wołchow położone jest wzgórze, nazywane Rurykowym Gorodiszczem (zob. ilustracja 4.4). W czasach domniemanego przybycia Ruryka na te tereny stanowiło ono wyspę, otoczoną przez Wołchow oraz jego odnogi – Wołchowiec i Żyłotug⁴⁵. Czyniło to z Rurykowego Gorodiszcza miejsce trudne do zdobycia. Stąd też można było kontrolować statki i łodzie, wpływające z rzeki Wołchow na jezioro Ilmeń⁴⁶.

42 Рог. А.Ф. Медведев, *Водоотводные сооружения и их значение в благоустройстве Новгорода*, „Материалы и исследования по археологии СССР” 1956, № 55, s. 208–227.

43 Więcej zob. w: Л.А. Филиппова, *Ярославово дворище*, [w:] *Архитектурное наследие Великого Новгорода и Новгородской области. Каталог*, Фонд содействия реставрации памятников истории и культуры „Спас”, Информационно-издательская фирма „Лики России”, Санкт-Петербург 2014, s. 191–192; А.А. Строков, В.А. Богусевич, Б.К. Мантейфель, *Раскопки на Ярославовом дворище*, „Новгородский исторический сборник” 1938, Вып. III–IV, s. 183–210; А.А. Строков, *Раскопки на Ярославовом дворе в 1940 г.*, „Новгородский исторический сборник” 1940, Вып. 8, s. 3–17.

44 Podobne urządzenia odwadniające zostało odkryte także w Moskwie podczas prowadzonych prac archeologicznych na terenie dzielnicy Zariadje. System ten został stworzony samodzielnie przez ruskich rzemieślników. Podobne konstrukcje nie zostały odnalezione ani w Europie Zachodniej, ani na terytorium Bizancjum. Nie odkryto ich również w innych krajach z okresu średniowiecza. Więcej zob. w: А.Л. Баталов, Л.А. Беляев, *Зарядье до конца XVII века: историческая топография, археология, архитектура*, Зарядье, Москва 2018, s. 171–181; М.Г. Рабинович, *Археологические работы в Москве в Китай-городе*, „Краткие сообщения Института истории материальной культуры” 1951, Вып. 28, s. 48–61; М.В. Фехнер, *Москва и ее ближайшие окрестности в XV и начале XVI века*, „Материалы и исследования по археологии СССР” 1949, № 12, s. 106–124.

45 Z.A. Brzozowska, M.J. Leszka, *op. cit.*, s. 28.

46 *Ibidem*.

Ilustracja 4.4. Rurikowe Gorodiszcze

Źródło: <https://yahostel.ru/blog/71-ryurikovo-gorodische-v-velikom-novgorode.html> (dostęp: 18.03.2024).

Z.A. Brzozowska i M.J. Leszka tak opisali historię Rurikowego Gorodiszcza oraz cenne znaleziska, jakie odkryli archeolodzy na jego terenie:

Szacuje się, że początkowo zasiedlony obszar Grodiszcza zajmował 1 do 1,2 ha, a w XII w. sięgnąć miał 4–7 ha. Obwarowania miały ok. 8 m szerokości i 5 m wysokości. Centralna część tak umocnionego terenu, obejmująca 4 ha, dysponowała dodatkowo własnym systemem obronnym, składającym się z fosy (o głębokości ok. 4,5 m) i wału. Tu zamieszkiwali Rusowie, stanowiący społeczną elitę. Na pozostałą część Grodiszcza składały się: osada, zasiedlona przez rzemieślników, oraz zagrody dla zwierząt gospodarskich. W trakcie badań archeologicznych, przeprowadzonych na interesującym nas tu obszarze, znaleziono m.in. monety pochodzenia arabskiego i bizantyjskiego [miedziany follis cesarza Teofila (829–842) i srebrny milarezjan Bazylego I (867–886)], a także przedmioty identyfikowane jako importy skandynawskie: ozdoby kobiece i męskie, broń, fragmenty uprzęży czy wreszcie amulety⁴⁷.

Nowogród Wielki nie wyrósł jednak z Rurikowego Gorodiszcza, a powstał on w późniejszym okresie na terenach położonych po obu stronach Wołchowa, około 6 km od jeziora Ilmeń⁴⁸.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 28–29.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 29.

5. Wyprawy Nowogrodzian na Syberię

Najwcześniejsze wiadomości o ziemiach uralskich i zauralskich dotarły na Ruś w XI w.⁴⁹ Spośród Słowian wschodnich to właśnie Nowogrodzianie jako najbliżsi sąsiedzi Przedurala i Zaurala pierwsi nawiązali bezpośrednie kontakty z plemionami, które zamieszkiwały północno-zachodnią część Syberii. Nowogród był szczególnie zainteresowany możliwością sprowadzenia z północy dużych partii futer, które w owym czasie osiągały wysokie ceny w Europie Zachodniej⁵⁰.

Pierwsze wyprawy Nowogrodzian na Syberię tak opisali A.A. Azatjan, M.I. Bielów, N.A. Gwozdziecki, L.G. Kamanin, E.M. Murzajew i R.L. Jugaj:

Pierwsze próby dotarcia do Syberii miały miejsce w drugim ćwierćwieczu XI w. W jednej z najstarszych kronik nowogrodzkich pod datą 1032 r., znajduje się relacja o wyprawie morskiej od ujścia Dwiny do Żelaznych Wrot, nowogrodzkiego namiestnika Uleba. Nie ustalono, jaki obiekt geograficzny kronikarz nazwał „Żelaznymi Wrotami”: w owych czasach wydawało mu się to na tyle jasne, że nie wymagało objaśnienia. Na Pomorzu znajdowały się trzy obiekty geograficzne noszące tę nazwę. Większość uczonych uważa, że Nowogrodzianin Uleb popłynął do cieśniny Karskie Wrota, oddzielając Nową Ziemię od wyspy Wajgacz, którą w starożytności nazywano Żelaznymi Wrotami. Jeśli kronika zawiera wiarygodne informacje, to Uleba należy uważać za pierwszego żeglarza, odkrywcę drogi morskiej na Syberię.

Zachowane do naszych czasów dokumenty Wielkiego Nowogrodu świadczą jednak o tym, że droga morska odkryta przez Uleba nie była głównym szlakiem na wschód. Pierwszeństwo nadal oddawano szlakom lądowym. Nowogrodzianie wyróżniali się dużym mistrzostwem w budowie statków rzecznych i żegludze rzekami do Morza Bałtyckiego, ale jeszcze nie nauczyli się budowy okrętów zdolnych do walki z lodami – główną przeszkodą na wodach arktycznych. Takie statki pojawiły się na Pomorzu dopiero w XV w. Były to tzw. kocze⁵¹ – duże statki pokładowe zabierające do 30–40 t ładunku i posiadające wręgi przeciwlodowe oraz specjalna osłonę kadłuba⁵².

Ruskim podróżnikom i myśliwym znane były dwa szlaki lądowe wiodące na Syberię. Pierwszy z nich – północny – miał swój początek w dolnym biegu Dźwiny. Następnie wiodł on rzekami, takimi jak Pinega, Kułoj i Mezeń oraz prawym dopływem Peczory – rzeką Cylmą. Od Peczory prowadził on rzeką Usą do podnóża Uralu. Na jego przeciwnych zboczach droga na Syberię wiodła rzeką Charuta, łączącą się z rzeką Siń – lewym dopływem Obu⁵³.

49 A.A. Azatjan, M.I. Bielów, N.A. Gwozdziecki, L.G. Kamanin, E.M. Murzajew, R.L. Jugaj, *op. cit.*, s. 475.

50 *Ibidem*, s. 309.

51 Słowo „kocz”, „koca” jest pochodzenia nowogrodzkiego, północnego. Oznacza ono odzież ochronną, szubę „lodową”.

52 A.A. Azatjan, M.I. Bielów, N.A. Gwozdziecki, L.G. Kamanin, E.M. Murzajew, R.L. Jugaj, *op. cit.*, s. 475–476.

53 *Ibidem*, s. 476.

Drugi szlak na Syberię przebiegał bardziej na południe i zaczynał się w Wielkim Ustiugu. Wiódł on Wyczegdą, Wymem, Uchtą, Iźmą i Peczorą. Stąd podróżnicy udawali się do miasteczka Rogowe, wybudowanego jako zimowisko na zachodnim stoku Uralu. Po przebyciu gór rzeką Sob docierano do Bieriezowa.

Wieści o bajecznej obfitości obszarów północnych przyciągały na Syberię przedsiębiorczych myśliwych nowogrodzkich. Do najbardziej udanych i spektakularnych z nich należała wyprawa Giuriaty Rogowicza, która została uwieczniona na kartach kroniki.

Wyprawa Giuriaty Rogowicza nie była jednak pierwszą spektakularną ekspedycją na te tereny, o czym świadczą zapiski gockiego historyka Jordanesa, który dowodzi, iż już w VI w. plemiona słowiańskie prowadziły wymianę z ludami zamieszkującymi po obydwu stronach Uralu, a także z innymi mieszkańcami, zamieszkującymi obszary europejskiej i azjatyckiej Północy.

Opanowanie północnych terytoriów przyszłego państwa ruskiego wymagało umocnienia się na tych obszarach, dlatego też konieczne stało się wybudowanie stałych osiedli będących zarazem punktami obronnymi. Powstały liczne stаницe i gródki położone na wschód od Dźwiny, nad Pinegą, rzeką Wym (Ust'-Wym, dopływem Wyczegdy) oraz nad Peczorą i jej licznymi dopływami.

Głównym punktem obronnym na drodze wiodącej do Uralu i na tereny Zaurala uczyniono gród Wielki Ustiug, który został założony w XII w. Jak podają A.A. Azajtjan, M.I. Bielów, N.A. Gwozdiecki, L.G. Kamanin, E.M. Murzajew i R.L. Jugaj:

Stąd można było udać się albo na wschód rzekami Wyczegdą i Wym' z przewłoką w dorzecze Iźmy, lewego dopływu Peczory, albo Dźwiną w dół do niziny, skąd płynąc z kolei w górę rzeki Pinega prawym dopływem Dźwiny – przewłoką przedostać się do rzeki Kułoj. Rzeką Kułoj osiągnano wybrzeże Morza Białego (Zatoka Mezeńska), a stąd wpływno na rzekę Mezeń aż do ujścia Pezy. Pezę dopływno do miejsca jej zblżenia z dopływem Peczory – rzeką Cylmą. Nieco dalej na wschód obie drogi peczorskie (południowa wyczegdo-iżymska i północna pinezsko-kułojско-cylmeńska) łączyły się ze sobą przy ujściu Iźmy wpadającej do Peczory. Wzdłuż Peczory, Usy, Sobi Peczorskiej i jej niewielkiego dopływu można było przejść Ural i po pokonaniu niewielkiej przewłoki osiągnąć Sobię Obską.

Oprócz tych dwóch głównych szlaków były też inne. Jednak głównie wykorzystywano szlak północny; był on bardziej znany. Częściej spotykano tutaj stаницe i dlatego był bardziej uczęszczany: „Tutaj można było podróżować między ludźmi, a nie pustymi miejscami” i w razie potrzeby szukać pomocy, a nawet obrony u tych ludzi. Przedostając się przez Kamienną Przewłokę do Sobi wpływali oni na szerokie wody Obu niedaleko Obdorska (dzisiejszego Salechardu). Od tego miejsca można było płynąć albo w górę Obu w głąb Syberii albo w dół aż do Zatoki Obskiej, a stąd przez Zatokę Tazowską do Mangazei odgrywającej dużą rolę w XVII w.⁵⁴

W czasie wypraw na Syberię ekspedycje nowogrodzkie były zmuszone początkowo do korzystania ze szlaków najbardziej wysuniętych na północ, gdyż do X–XI w.

54 *Ibidem*, s. 311–312.

szlaki południowe, wiodące wzdłuż Kamy i jej dopływów, znajdowały się we władaniu Bułgarów wołańskich. Również i w późniejszym okresie dostęp Nowogrodzian do tych terenów był ograniczony ze względu na to, iż od połowy XIII w. Syberia Zachodnia i dojścia do niej wiodące wzdłuż Kamy zostały całkowicie opanowane przez Tatarów.

6. Pradawne obrzędy na Rusi i w Nowogrodzie

Ludność zamieszkująca terytorium dawnej Rusi odprawiała w różnych porach roku wiele różnorodnych obrzędów. Wśród nich dominowały te, praktykowane których miało zapewnić dobre plony. B.A. Rybakow wyróżnił dwa zasadnicze cykle tych obrzędów – letni (*siemik* i św. Iwana) oraz zimowy (adwent, Boże Narodzenie i święto Jordanu)⁵⁵.

Obrzędy rolnicze zajmowały ważne miejsce w życiu mieszkańców na dawnej Rusi. Przetrwały one do naszych czasów, w zmienionej co prawda formie. Po wprowadzeniu chrześcijaństwa Cerkiew Prawosławna podjęła bowiem udane próby włączenia tych dawnych obrzędów do własnego cyklu obrzędowego, wiążąc je z najważniejszymi świętami chrześcijańskimi, takimi jak Pascha (Wielkanoc), Boże Narodzenie i Dzień Św. Trójcy. Bogactwo pradawnych ruskich obrzędów przejawiało się także w wierze w rusalki, skrzaty, leśne licha, wilkołaki czy też boga bydła i boga ognia.

Włodzimierz Światosławowicz przeprowadził swego rodzaju reformę religijną, ustanawiając nowy kult pogański sześciu bogów, na czele z bogiem burzy i wojny – Perunem. Jego posąg ze srebrną głową i złotymi wąsami stanął na wzgórzu kijowskim, podobnie jak pozostałych bogów – Chorsa, Dadźboga, Strzyboga, Siemargła i Mokszy⁵⁶. A. Gieysztor tak wzmiankuje o decyzji nowego władcy:

Latopis opowiada o Włodzimierzowej próbie uporządkowania pocztu bóstw ruskich w pobliżu siedziby władcy: „I począł Włodzimierz panować w Kijowie sam jeden. I wystawił posągi poza dziedzińcem dworskim [poza grodem książęcym] Peruna drewnianego, a głowa jego srebrna, a wąs złoty; i Chorsa, i Daźboga, i Striboga, i Siemargła, i Mokosz. I ofiarowywali im, zowiąc ich bogami, i przywołali syny swoje i córki, i ofiarowywali biesom, i splamili ziemię ofiarami swymi, i splamiła się ziemia ruska, i to wzgórze⁵⁷.”

55 B.A. Рыбаков, *Русалии и бог Симаргл-Переплут*, „Советская археология” 1967, № 2, s. 97–99.

56 B. Rybakow, *op. cit.*, s. 40.

57 A. Gieysztor, *Mitologia Słowian*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2006, s. 92.

Kult Peruna został wprowadzony również w Nowogrodzie Wielkim. W kronice zapisano, iż w 980 r. książę Włodzimierz posłał do Nowogrodu Dobrynię, który – według słów latopisu – „postawił bożka pogańskiego nad rzeką Wołchow”⁵⁸. O znaczeniu Peruna w dawnych obrzędach Słowian tak wypowiedział się A. Gieysztor:

Przyjrzenie się obecności Peruna w różnych krajach słowiańskich odbiera znamię wyjątku relacjom staroruskim, które – obok folkloru – pozostają źródłem najobfitszych naszych informacji o tym bóstwie, wydajnym jeszcze w późnym średniowieczu. Słowo Girigorija, jedno z pouczeń kierowanych do ludu, narzeka nań w XIV wieku: „I ninie po ustroniach modlą się do tego przekłętego boga Peruna”. Perun, wzywany w X wieku przy zaprzysięganiu traktatów międzynarodowych, zajmował pierwsze miejsce w panteonie urządzonym przez Włodzimierza na wzgórzu koło dworu książęcego w Kijowie, dopóki książę wraz ze swym ludem nie przyjął chrztu w roku 988. Najstarszy latopis, spisany w końcu XI wieku i przeredagowany w kilkadziesiąt lat później, korzystał w interesującym nas ustępie z zapisów wcześniejszych, ze źródła pochodzącego z pierwszej połowy XI wieku⁵⁹.

Nowogrodzka świątynia Peruna znajdowała się daleko za miastem – w Peryni – w miejscu, gdzie rzeka Wołchow wypływa z jeziora Ilmeń⁶⁰. Peryń był osiedlem, które powstało dużo wcześniej niż Nowogród Wielki. Stanowił on bowiem ważny ośrodek wierzeń pogańskich z X w.⁶¹

Drewniany posąg Peruna stał na malowniczym wzgórzu, niemal nad samym jeziorem. Według podania, wokół Peruna płonął wieczny ogień. Istotnie, badania archeologiczne dowiodły, że obok bóstwa zachowały się ślady ośmiu ognisk. Podstawę posągu stanowił gruby słup, umieszczony w środku budowli, stanowiącej regularne koło otoczone ze wszystkich stron rowem. Średnica tego koła wraz z rowem wynosiła 3 m, zaś sam rów był szeroki na 6 m i głęboki na ponad 1 m (zob. ilustracja 4.5).

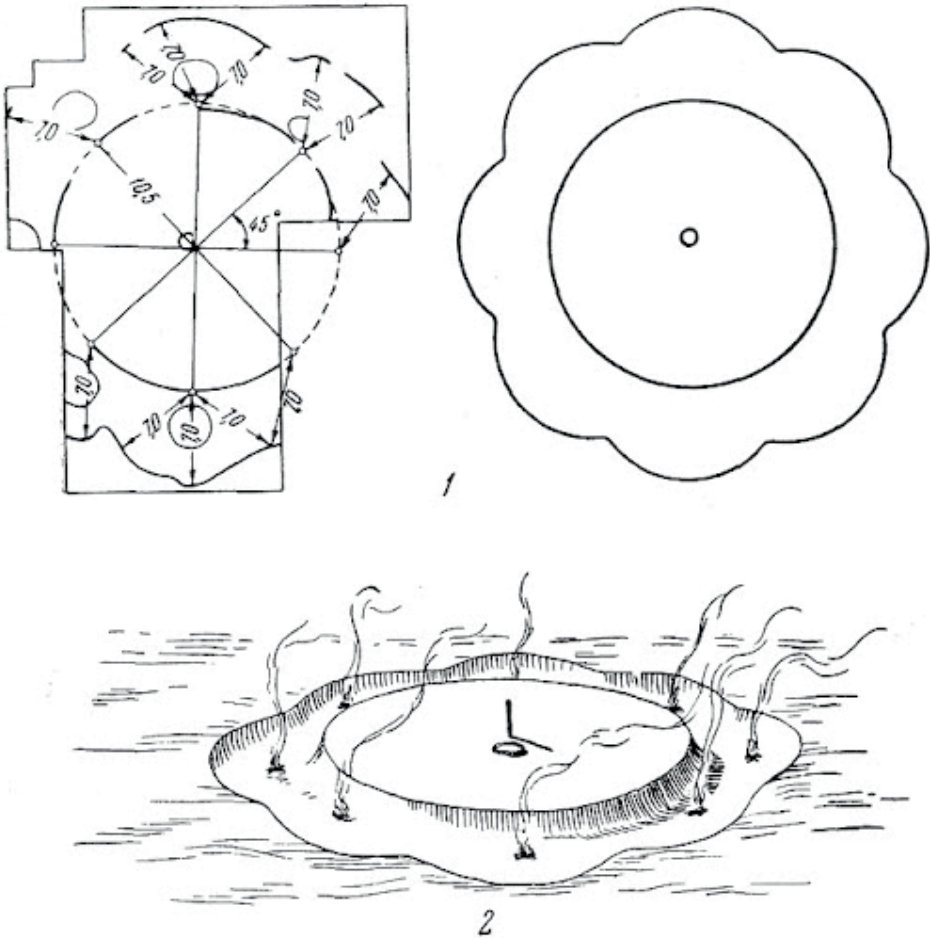
W kronice nowogrodzkiej zapisano, iż posąg Peruna został porąbany w 988 r. i puszczony wodami w dół Wołchowa. Wiązało się to z wprowadzeniem chrześcijaństwa na Rusi. Religia chrześcijańska została wprowadzona w Nowogrodzie Wielkim za sprawą Dobryni i Putiaty, co odnotowują Z.A. Brzozowska i M.J. Leszka:

58 O Dobryni wspominają byliny, iż na dworze książęcym pełnił on funkcję koniucha i odźwierznięgo, a następnie został dworzaninem, pełniąc swe zadania na dworze przez okres dziewięciu lat. Zob. B. Rybakow, *op. cit.*, s. 36.

59 A. Gieysztor, *op. cit.*, s. 92.

60 В.В. Седов, *Древнерусское языческое святилище в Перины*, „Краткие сообщения Института истории материальной культуры” 1953, Вып. 50, s. 92.

61 *Ibidem*.

Ilustracja 4.5. Rekonstrukcja świątyni Peruna pod Nowogrodem Wielkim

Źródło: В.В. Седов, *Древнерусское языческое святилище в Перыни*, „Краткие сообщения Института истории материальной культуры” 1953, Вып. 50, s. 100.

Według jednego z przekazów, który do pewnego stopnia znajduje potwierdzenie w badaniach archeologicznych, chrzest Nowogrodzian przeprowadzili Dobrynia, wuj Włodzimierza I Wielkiego, i niejaki Putiata. Obalenie posągu Peruna miało spowodować sprzeciw części Nowogrodzian, którego konsekwencją było spustoszenie – w wyniku pożaru – nadbrzeżnych terenów końców newerskiego i ludyńskiego. W trakcie prac archeologicznych, przeprowadzonych w powyższych częściach miasta, znaleziono pochodzące ze schyłku X w. ślady zniszczeń spowodowanych ogniem⁶².

⁶² Z.A. Brzozowska, M.J. Leszka, *op. cit.*, s. 31.

Długo jeszcze jednak mieszkańcy tych ziem kłaniali się pogańskim bożkom, a w ich pamięci z pewnością pozostały wspomnienia malowniczego wzgórza, na szczycie którego wznosił się posąg ich wszechmogącego boga. Minęło sporo czasu, zanim ludność zamieszkująca Nowogród Wielki zaczęła w świadomy sposób praktykować obrzędy chrześcijańskie i uczestniczyć w wydarzeniach religijnych tego miasta.

Rozdział 5

Rozwój Nowogrodu Wielkiego

1. Przekształcenie się warownego grodu w miasto

Według W.L. Janina nazwa „Nowogród” oznaczała początkowo warowny gród, położony po obu stronach rzeki Wołchow, które to określenie rozszerzyło się następnie na całe terytorium powstałego w późniejszym czasie miasta¹.

Nowogród Wielki powstał w wyniku połączenia się trzech osad – w jednej z nich żyli Słowianie nadilmeńscy, w drugiej – Krywicze, zaś w trzeciej – ludność fińskojęzyczna². Określenie „Wielki” odróżniało go od Niżnego Nowogrodu, położonego nad Wołgą przy ujściu Oki. Terminem „Niż” mieszkańcy Nowogrodu Wielkiego nazywali ziemie ruskie, leżące na południe od republiki. Były to zatem tereny położone w dolnym biegu Oki i w środkowym biegu Wołgi. Natomiast nazwę „Wierch” Nowogrodzianie stosowali, określając obszary leżące w górnym biegu Oki i u źródeł Wołgi. Granicę pomiędzy terytorium nowogrodzkim i Niżem stanowiła Wołga. W XIV i XV w. Niżem dokumenty nowogrodzkie nazywały dziedziny książąt twerskich, a w następnym stuleciu zakres tego terminu uległ ograniczeniu do ziem pozostających we władaniu Wielkiego Księstwa Moskiewskiego³.

1 В.Л. Янин, *Новгород*, [w:] В.Л. Янин (red.), *Великий Новгород. История и культура XI–XVII веков: энциклопедический словарь*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2007, s. 353. Por. В.Г. Тулупов, *Русь Новгородская*, Эксмо-Алгоритм, Москва 2009.

2 М.В. Седова, *Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.)*, „Материалы и исследования по археологии СССР” 1959, № 65, s. 224–225. Por. Д.С. Лихачев, *Древний Новгород как столица – предшественник Петербурга*, [w:] В.А. Кошелев (red.), *Новгород в культуре древней Руси: материалы Чтений по древнерусской литературе. Новгород, 16–19 мая 1995 г.*, Новгородский государственный университет им. Ярослава Мудрого, Новгород 1995, s. 4–5.

3 Н.П. Барсов, *Материалы для историко-географического словаря России*, Типография А. Сыркина, Вильна 1865, s. 29, 135–136. Por. С.Н. Валк, *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, № 3, s. 13; № 10, s. 21; № 15, s. 29, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1949.

Źródła pisane wymieniają miasto zwane Nowogrodem już w XII w. Po raz pierwszy miasto to pod nazwą Nowogród Wielki jest wspomniane w latopisie Ławrentiewskim w narracji na temat wydarzeń z 1169 r.⁴ B.A. Rybakow tak opisał ten ważny ośrodek miejski:

Nowogród XI–XIII w. był wielkim i dobrze zorganizowanym miastem. Jego kreml otoczony był kamiennym murem, wewnątrz którego znajdował się również sobór Św. Zofii (będący także miejscem przechowywania dokumentów państwowych) i dwór biskupi. W południowej części kremla bohater bylin nowogrodzkich – bogaty kupiec Sadko Sytinicz ufundował wielką cerkiew Świętych Borysa i Gleba. Naprzeciw kremla znajdowały się Targ, plac wieców, dwór Jarosława, dwory kupców cudzoziemskich i cerkwie korporacji kupieckich (...). W przystaniach na brzegach Wołchowa gęsto stały statki i łodzie z różnych krajów i miast⁵.

Szybki rozwój miasta sprawił, iż oba brzegi Wołchowa zostały gęsto zasiedlone. Łączył je most, który odegrał istotną rolę w dziejach Nowogrodu Wielkiego. Tu właśnie spotykały się zwaśnione strony po burzliwym wiecu, tu też wykonywane były wyroki śmierci poprzez wrzucenie skazanych w odmętę tej rzeki.

Miasto zostało założone w bardzo korzystnym miejscu – zarówno z gospodarczego, jak i strategicznego punktu widzenia. Nowogród Wielki powstał bowiem na skrzyżowaniu ważnych szlaków handlowych mających znaczenie nie tylko dla całej Rusi Kijowskiej, ale i dla obszarów północnej Europy⁶.

Rozpoczynając podróż z Nowogrodu wodami rzeki Wołchow przez jezioro Ładoga i Newę, można było dostać się zarówno na ziemie Słowian nadbałtyckich, jak i na terytorium Szwecji i Gotlandii. Wyruszając z Nowogrodu przez Ilmeń i Mstę, docierano do Wołgi, skąd następnie można było udać się do Bułgarii Kamskiej, Chazarii i dalekich ziem Wschodu. Natomiast trzeci ważny szlak handlowy biegł z Bizancjum przez Kijów, a stąd w górę Dniepru przez przewłoki, by następnie przywieść podróżników Łowacją do Ilmenia i Nowogrodu⁷ (zob. ilustracja 5.1).

To korzystne położenie Nowogrodu Wielkiego dawało mu wiele możliwości. Przede wszystkim stanowił on ważne miejsce międzynarodowej wymiany handlowej, co gwarantowało mieszkańcom tego miasta dostatnią przyszłość i stabilne dochody. Dlatego też książęta kijowscy w okresie, gdy Kijów odgrywał rolę „macierzy miast ruskich”, czujnie pilnowali tego grodu, posyłając do Nowogrodu

4 Z.A. Brzozowska, M.J. Leszka, *Nowogród Wielki. Historyczno-kulturowy przewodnik po średniowiecznej republice*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2019, s. 29. Więcej zob. w: В.Л. Янин, *У истоков новгородской государственности*, Издательско-полиграфический центр НовГУ, Новгород 2001; Т.В. Гимон, *Новгородское летописание XI – середины XIV в. как социокультурное явление: диссертация на соискание степени доктора исторических наук*, Институт Всеобщей истории РАН, Москва 2014.

5 В. Rybakow, *Pierwsze wieki historii Rusi*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1983, s. 121.

6 Рог. Г.М. Лаппо, *География городов*, Владос, Москва 1997; Г.М. Лаппо, *Города России. Взгляд географа*, Новый хронограф, Москва 2012.

7 В. Rybakow, *op. cit.*, s. 120.

Ilustracja 5.1. Nowogród Wielki na międzynarodowych szlakach handlowych
Źródło: <https://vonok.livejournal.com/374309.html> (dostęp: 18.03.2024).

swych synów w charakterze namiestników⁸. Wskazać także należy na to, iż Nowogród Wielki posiadał rozległe terytoria będące w jego władaniu. Bogactwo własnej ziemi umożliwiło temu niewielkiemu początkowo gródkowi umocnienie się, a następnie intensywny rozwój. Korzystne dla Nowogrodu było również to, iż leżał on

⁸ *Ibidem*.

w dość dużej odległości od Kijowa oraz miał szeroko rozwinięte kontakty z wieloma bogatymi i wpływowymi krajami, z którymi liczyły się inne państwa – zarówno europejskie, jak i azjatyckie. Dało to Nowogrodowi możliwość umocnienia się i uzyskania niezależności⁹.

Nowogród Wielki w okresie od XII do XV w. stanowił centrum republiki nowogrodzkiej. W jej skład wchodziły również *wołosti* – tereny bardziej oddalone od Nowogrodu, takie jak Perm, Peczora, Jugra czy Jem oraz tzw. *prigorody*, takie jak Stara Ładoga, Orzeszek, Stara Russa, Koporie, a także Psków¹⁰. Ich rozwój gospodarczy i społeczny cechował się dużym podobieństwem procesów ekonomicznych, jakie miały w tym czasie miejsce w Nowogrodzie Wielkim.

2. Rozbudowa miasta

W okresie między XI a XIII w. Nowogród Wielki był wielkim miastem, dobrze zorganizowanym i umocnionym. Jego kreml został otoczony kamiennym murem, wewnątrz którego znajdowały się sobór św. Sofii i dwór biskupi¹¹ (zob. ilustracja 5.2). W południowej części nowogrodzkiego kremla wznosiła się wielka cerkiew świętych Borysa i Gleba, ufundowana przez bogatego kupca Sadko Sytincza. Naprzeciw kremla znajdowały się: dwór Jarosława, plac wieców, dwory zagranicznych kupców i cerkwie korporacji kupieckich¹². Obszar Nowogrodu Wielkiego w granicach jego umocnień wynosił ponad 400 ha¹³.

W Nowogrodzie Wielkim kreml przez długi czas władał arcybiskup (*władyka*). W późniejszym czasie pojawiły się w nim najpierw dwory namiestnika carskiego, a następnie wojewody¹⁴. Umiejscowiono je w południowej części kremla, północna zaś część – wraz z soborem św. Sofii i starym dworem arcybiskupa – pozostała w rękach *władyki*.

9 Por. А.М. Доронин, *К вопросу о политическом строе Новгородской республики*, [w:] А.М. Доронин, Д.М. Терехов (red.), *Проблемы развития правовой системы России: история и современность: материалы всероссийской научно-практической конференции*, Издательство Тульского государственного университета, Тула 2021, s. 23–29.

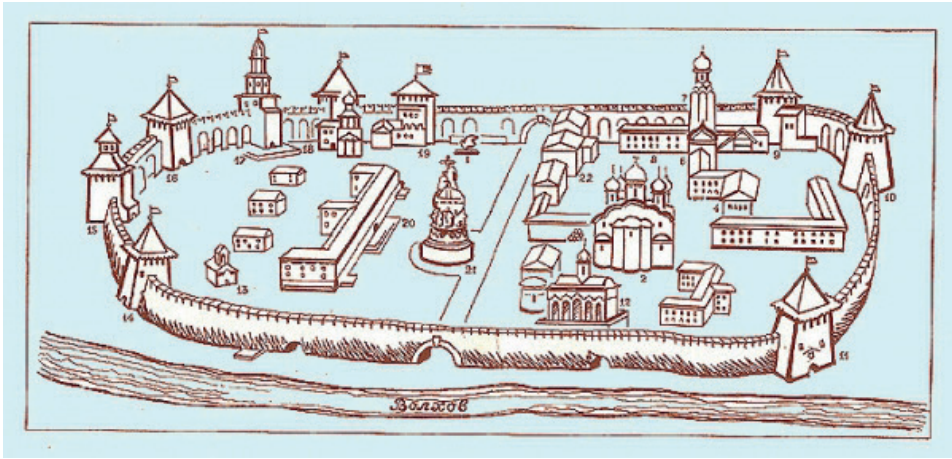
10 Z.A. Brzozowska, M.J. Leszka, *op. cit.*, s. 43.

11 Por. С.В. Трояновский, *Крепостные сооружения Великого Новгорода*, „Охраняется государством” 2019, № 2, s. 4–11.

12 Więcej zob. w: Н.Н. Кузьмина, *Крепостные сооружения Новгорода Великого*, Дмитрий Буланин, Санкт-Петербург 1997.

13 Z.A. Brzozowska, M.J. Leszka, *op. cit.*, s. 42.

14 Początkowo dwór wojewody w Nowogrodzie Wielkim był drewniany. Powstanie, jakie wybuchło w tym mieście w 1650 r., wymogło wybudowanie dla wojewody murowanego budynku, a także budynku wojewodzińskiego umiejscowionego na północ od dworu wojewody.

Ilustracja 5.2. Kreml w Nowogrodzie Wielkim – rekonstrukcja

Źródło: <https://dostoyanieplaneti.ru/4571-ovgorodskij-kreml-okazalsya-na-300-let-starshe> (dostęp: 18.03.2024).

Kreml nowogrodzki w obecnej postaci istnieje od końca XV w., lecz prawdopodobnie już w XII w. osiągnął swe ostateczne granice. Północna jego część była nie tylko zamieszkała, ale i ufortyfikowana w znacznie wcześniejszym okresie – około IX w. Najstarszy nowogrodzki kreml został zniszczony w trakcie pożarów, które miały miejsce w 1097 i 1113 r.¹⁵ Jego odbudowę zlecił w 1116 r. książę Mściwój II Wielki. W linii obwarowań z początku XII w. znajdowało się pięć bram prowadzących ku najważniejszym drogom komunikacyjnym Sofijskiej części miasta¹⁶.

Ostatnia rekonstrukcja nowogrodzkiego kremla miała miejsce w XVIII w. w okresie panowania Katarzyny II. W czasie trwania Wielkiej Wojny Ojczyźnianej ten wyjątkowy kompleks architektoniczny znacząco ucierpiał¹⁷, dlatego też w latach 50. XX w. podjęte zostały szeroko zakrojone prace konserwatorskie, mające na celu przywrócenie nowogrodzkiemu kremlowi postać, jaką posiadał on w XV i XVI w.

W XI w. książę nowogrodzki przeniósł swój dwór na drugą stronę Wołchowa, która w późniejszym czasie została nazwana Jarosławowym Dworzyszczem. Natomiast w XII w. książę zmuszony był opuścić miasto „na odległość strzały z łuku” i zasiadł na Rurykowym Gorodiszczu¹⁸.

Jarosławowe Dworzyszcze mieści się w dzielnicy sławieńskiej. Położone jest ono na brzegu Wołchowa, naprzeciwko kremla. Nazwa tego miejsca pochodzi

15 Z.A. Brzozowska, M.J. Leszka, *op. cit.*, s. 68.

16 *Ibidem*.

17 W czasie Wielkiej Wojny Ojczyźnianej Nowogród Wielki znajdował się przez długi czas w czołowej linii obrony.

18 Б.Д. Греков, *Революция в Новгороде Великом в XII в.*, [w:] Б.Д. Греков (red.), *Избранные труды*, Издательство Академии наук СССР, Москва 1960, s. 80.

od znajdującego się tam zamku książęcego, wybudowanego w XI w. przez Jarosława Mądrygo. Na Jarosławowym Dworzyszczu znajdował się słynny nowogrodzki dzwon zwoływający na wiece (zob. ilustracja 5.3).

Ilustracja 5.3. Nowogrodzki dzwon wiecowy

Źródło: <https://proza.ru/2009/07/22/862> (dostęp: 18.03.2024).

Na prawym brzegu Wołchowa znajduje się wzgórze, które już w dawnych czasach nazywane było Rurykowym Gorodiszczem. Tu właśnie po burzliwych wydarzeniach, jakie miały miejsce w latach 30. XII w., mieszkali wysiedleni z Nowogrodu Wielkiego książęta¹⁹. Na Rurykowym Gorodiszczu podczas oblężenia miasta, mającego miejsce w latach 1477–1478, stacjonował ze swym wojskiem wielki książę moskiewski Iwan III Srogi²⁰.

W latach 30. XII w., gdy w wyniku powstania ludowego w Nowogrodzie Wielkim książęta zostali wysiedleni z miasta, na terenie zamczyska odbywały się wiece²¹. Plac wiecowy na miejscu książęcego zamku zachował się aż do XV w. – do chwili,

19 Por. С.С. Зенин, *Народовластие в Древней Руси: опыт осмысления демократических традиций в Средневековой Европе*, „Вестник общественной научноисследовательской лаборатории Взаимодействие уголовно-исполнительной системы с институтами гражданского общества” 2019, № 17, s. 96–105.

20 Z.A. Brzozowska, M.J. Leszka, *op. cit.*, s. 39.

21 Por. Ю.А. Дмитриев, *Законодательные органы России от Новгородского веча до Федерального собрания*, Манускрипт, Москва 1994; И.Д. Беляев, *Судьба земщины и выборного начала на Руси*, АНО „Редакция журнала Москва”, Москва 2008; П.Ю. Барболина, *Новгородское вече: высший орган власти в боярской республике*, „Про пипс. Современные политические процессы” 2012, № 1 (11), s. 104–110; П.В. Лукин, „300 золотых поясов” и вече. *Немецкий документ 1331 г. о политическом строе Великого Новгорода*, „Средние века” 2010, т. 71, № 3–4, s. 266–291.

gdy car Iwan III zajął Nowogród i kazał zdjąć dzwon wiecowy, zakazując od tej pory jakichkolwiek zgromadzeń ludowych w tym mieście²².

Przypuszcza się, że nowogrodzki wiec mógł zbierać się w czterech miejscach, jakimi były dziedziniec świątyni Mądrości Bożej, okolice soboru św. Mikołaja na Targu i cerkwi Czterdziestu Męczenników oraz plac znajdujący się przed świątynią św. Borysa i Gleba²³. Najważniejsze dla mieszkańców Nowogrodu Wielkiego zgromadzenia rozpoczynały się zazwyczaj na Jarosławowym Dworzyszczu, a następnie ich uczestnicy przemieszczali się w rejon soboru św. Sofii. Materiały źródłowe wskazują także na to, że w Nowogrodzie mogły niekiedy obradować równoległe dwa wiece – jeden na placu przed świątynią Mądrości Bożej, w którym brali udział mieszkańcy sofijskiej strony miasta, a drugi na Jarosławowym Dworzyszczu, który skupiał mieszkańców strony targowej²⁴.

Ulice Nowogrodu Wielkiego były moszczone bierwionami. Moszczenie ulic w tym mieście było obowiązkowe i skrupulatnie przestrzegane. Potwierdzają to wyniki przeprowadzonych prac archeologicznych, które dowodzą, iż moszczono wszystkie nowogrodzkie ulice, na których zostały dokonane wykopaliska. Szerokość nawierzchni ulic w Nowogrodzie Wielkim – według szacunków archeologów – wynosiła przeciętnie od 3 do 4 m. Nawierzchnia budowana była z grubych łupanych bali, które kładziono na długich cienkich bierwionach²⁵.

Ludność Nowogrodu Wielkiego umiała prowadzić czynną obronę swego miasta, o czym niejednokrotnie wspomina się na kartach kroniki. Latopisarz wspomina także o używanych w wojsku nowogrodzkim tzw. porokach. Tak w dawnej Rusi nazywano maszyny do rozbijania murów i wyrzucania pocisków. W Nowogrodzie Wielkim powstało wiele takich machin. Na przykład w 1268 r., szykując się do wyprawy na Inflanty, ludność tego miasta budowała takie urządzenia na Władycznym dworze. O wysokim poziomie sztuki wojennej w Nowogrodzie Wielkim świadczą też liczne znaleziska przedmiotów uzbrojenia²⁶.

Z zapisów nowogrodzkich latopisarzy dowiadujemy się, że Nowogrodu nie omijały klęski żywiołowe. Zachowały się wzmianki o olbrzymich powodziach spowodowanych wezbraniem wód Wołchowa i wielokrotnym zatapianiem tego

22 Więcej zob. w: В.Г. Балковская, *История отечественного государства и права*, РИО Владивостокского филиала Российской таможенной академии, Владивосток 2005; И.В. Евдошенко, Т.П. Евсеенко, *Феодальное государство и право Новгород и Пскова*, Jus est, Ижевск 2010.

23 Z.A. Brzozowska, M.J. Leszka, *op. cit.*, s. 60.

24 *Ibidem*. Por. В.А. Абраменко, *Оценки новгородского веча в исследованиях XIX века: уничтоженная демократия или исторический миф*, „Известия высших учебных заведений. Северо-Кавказский регион” 2013, № 4 (176), s. 15–19; Н.А. Багрова, *Вечевой строй Новгородской республики: традиции российского самоуправления*, „Труды Ростовского государственного университета путей сообщения” 2013, № 3, s. 14–18.

25 Warto podkreślić, iż w Nowogrodzie Wielkim moszczone ulice pojawiły się o wiele wcześniej niż w wielu krajach Europy Zachodniej. W Paryżu takie ulice pojawiły się w XII w., w Norymberdze – w XIV w., zaś w Londynie – w XV w.

26 Por. А.Ф. Медведев, *Оружие Новгорода Великого*, „Труды Новгородской археологической экспедиции” 1959, т. II, s. 121–191.

miasta, a także o latach posuchy i nieurodzaju, kiedy konieczne było kupowanie żyta w ziemi suzdalskiej. Nowogrodu Wielkiego nie ominęły też liczne pożary, które nie raz doszczętnie trawiły dobytek jego mieszkańców.

3. Podział administracyjny i świątynie

Rzeka Wołchow dzieli Nowogród Wielki na dwie części: zachodnią – sofijską i wschodnią – targową. W części sofijskiej znajdują się trzy dzielnice. Na północy położona jest dzielnica nerewska, na południu – ludyńska, a na zachodzie – zagorodzka. Natomiast w części targowej leżą dwie dzielnice: na północy – płotnicka, a na południu – sławieńska²⁷ (zob. ilustracja 5.4).

Pierwsze osiedla na terenie Nowogrodu Wielkiego powstały na obszarze dzisiejszych dzielnic sławieńskiej i nerewskiej²⁸. Obie te dzielnice położone są w miejscach mających dogodne warunki do osadnictwa. Umieszczenie pierwotnych osad na ich terenie gwarantowało skuteczność obrony przed nieprzyjacielem bez konieczności wznoszenia potężnych umocnień²⁹.

Dzielnice w Nowogrodzie Wielkim miały całkowitą samodzielność. Były one administrowane przez wybieralnych starostów. Dzielnice te posiadały własne wiece i własne niewielkie wojsko³⁰. Z każdą dzielnicą Nowogrodu Wielkiego była związana określona część księstwa nowogrodzkiego³¹.

27 Więcej zob. w: В.П. Ласковский, *Путеводитель по Новгороду. Софийская сторона. Пособие при обозрении города и его ближайших окрестностей, его святынь и древностей. Адаптированное и иллюстрированное издание на основе книги Новгородского общества любителей древности 1910 года*, Алаборг, Санкт-Петербург 2007; В.П. Ласковский, *Путеводитель по Новгороду. Торговая сторона. Пособие при обозрении города и его ближайших окрестностей, его святынь и древностей. Адаптированное и иллюстрированное издание на основе книги Новгородского общества любителей древности 1910 года*, Алаборг, Санкт-Петербург 2008.

28 Z.A. Brzozowska, M.J. Leszka, *op. cit.*, s. 24.

29 *Ibidem*. Por. В.Л. Янин, Е.А. Рыбина, Л.В. Покровская, А.Н. Сорокин, А.М. Степанов, В.К. Сингх, *Археологические исследования Людина конца в Новгороде в 2001–2010 гг.*, „Вестник Российского гуманитарного научного фонда” 2010, № 4, s. 115–128; В.Л. Янин, Е.А. Рыбина, Л.В. Покровская, В.К. Сингх, А.М. Степанов, Е.А. Тянина, *Работы в Людином конце Великого Новгорода в 2014 г. (Троицкие раскопы: XIII-Г, Г1 и XV)*, „Новгород и Новгородская земля. История и археология” 2015, Вып. 29, s. 51–65; В.Л. Янин, Е.А. Рыбина, Л.В. Покровская, В.К. Сингх, А.М. Степанов, Е.А. Тянина, *Работы в Людином конце Великого Новгорода в 2017 г.*, „Новгород и Новгородская земля. История и археология” 2019, Вып. 32, s. 17–27.

30 Por. A.B. Арциховский, *Городские концы в древней Руси*, „Исторические записки” 1945, Вып. 16, s. 3–6. Więcej zob. w: М.Г. Рабинович, *Военная организация городских концов в Новгороде Великом в XI–XV вв.*, „Краткие сообщения института истории материальной культуры” 1949, Вып. XXX, s. 54–61.

31 Por. Е.Н. Куренкова, *Самоуправление Новгородской республики в Древней Руси*, [w:] Е.Н. Куренкова, Л.В. Сокольская (red.), *Институты местного самоуправления в системе*

Иллюстрация 5.4. Подział Nowogrodu Wielkiego na dzielnice

Źródło: http://www.conflicts.rem33.com/images/Russia/Priqnnikov_Novgorod_1.htm (dostęp: 19.03.2024).

Kształtowanie się podziału administracyjnego Nowogrodu Wielkiego tak opisałi Z.A. Brzozowska i M.J. Leszka:

Struktura administracyjna Nowogrodu Wielkiego była kilkustopniowa. Jak już nadmieniono, ze względu na położenie wzdłuż biegu Wołchowa miasto dzieliło się na dwie tzw. strony, a mianowicie Sofijską (leżącą na lewym brzegu rzeki) i targową (znajdującą się na jej brzegu prawym). Nazwa pierwszej z nich wywodziła się od świątyni dedykowanej Sofii-Mądrości Bożej, drugiej zaś – od funkcjonującego tu miejskiego rynku (Targu). Strony dzieliły się z kolei na tzw. końce. W obrębie targowej części miasta znajdowała się początkowo jedynie dzielnica sławieńska, a w XII w. doszło do wyodrębnienia się z niej końca płotnickiego. Od tego czasu rejon sławieński stanowił południową część strony targowej, płotnicki zaś – północną. Stronę Sofijską początkowo tworzyły dwa końce: nerewski i ludyński. Ten pierwszy znajdował się w północnej jej części, drugi zaś leżał na południe i południowy zachód od kremla. W XIII w. z obszaru, usytuowanego na pograniczu

публичной власти: материалы всероссийской научно-практической конференции, Государственный гуманитарно-технологический университет, Орехово-Зуево 2016, с. 149–155.

dzielnicy nerewskiej i ludyńskiej, wyodrębniono koniec zagorodski. Każdy z końców nowogrodzkich dzielił się na dwie sotnie, a te z kolei – na ulice. Na czele sotni i ulic stali starostowie³².

Niezwykle bogatą historią może poszczycić się dzielnica nerewska. W niej zamieszkiwała największa liczba rzemieślników reprezentujących wszystkie zawody obecne wówczas w Nowogrodzie. Dzielnica ta stanowiła także znaczący ośrodek życia politycznego średniowiecznego Nowogrodu. Tu bowiem – w I połowie XIV w. – na czele republiki nowogrodzkiej stanął duchowny Grzegorz Kalika, który w późniejszym czasie pełnił funkcję arcybiskupa, nosząc imię Wasyl. Popularność *władyki* Wasyla była tak wielka, iż jego postać weszła do eposu ludowego w formie opowiadania o „Starcu-pielgrzymie”, troszczącym się o lud z *posadu* nowogrodzkiego. Był on bowiem – w odróżnieniu od swych poprzedników i następców – wyrazicielem interesów „czarnego ludu”, dbając o interesy najbardziej ciemionych mieszkańców *posadu*.

W czasach największej świetności Nowogrodu Wielkiego na terytorium tego miasta znajdowało się ponad 160 działających świątyń³³.

Najstarszą i najważniejszą świątynią Nowogrodu Wielkiego jest katedralny sobór Sofii-Mądrości Bożej³⁴ (zob. ilustracja 5.5). Jest to zarazem jedna z najważniejszych świątyń Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej.

Ilustracja 5.5. Sobór św. Sofii w Nowogrodzie Wielkim

Źródło: <https://www.worldhistory.org/trans/pl/1-16603/rus-kijowska> (dostęp: 17.03.2024).

32 Z.A. Brzozowska, M.J. Leszka, *op. cit.*, s. 41.

33 *Ibidem*, s. 15.

34 *Ibidem*, s. 76.

Pierwsza dębowa cerkiew dedykowana Sofii powstała w Nowogrodzie w 998 r. z inicjatywy bizantyjskiego duchownego Joachima Korsunianina³⁵. Uznawany jest on za pierwszego biskupa nowogrodzkiego³⁶.

Nowogrodzka świątynia św. Sofii od początku jej zbudowania była utrzymywana z funduszków dworu książęcego³⁷. Światosław Olegowicz zastał zatem w Nowogrodzie dobrze funkcjonujący system finansowania tej świątyni. Nie zadowolili go jednak istniejący stan rzeczy i postanowił przeprowadzić reformę polegającą na tym, iż zamiast nieokreślonej kwoty z głów szczyzny książęcej i innych kar zarządził wydatkowanie na ten cel sumę 100 grzywien nowych kun³⁸, które to środki pochodziły z dochodów z ziemi oneskiej, zarządzanej przez jego pełnomocnika. W sytuacji, gdyby środki te były niewystarczające do regulowania wspomnianej wyżej kwoty, książę zobowiązał się wypłacać 20 grzywien z własnego skarbcza.

W samym Nowogrodzie Wielkim wznosiło się kilka cerkwi korporacji kupieckich, takich jak cerkiew św. Iwana na Opokach, Bogurodzicy na Targu czy Świątynia Wareska³⁹. W sąsiedztwie miasta usytuowane były klasztory. Od strony południowego wjazdu do miasta wznosił się Monaster Juriewski, zaś na północy – Monaster Antoniewski.

4. Handel i rzemiosło

Bardzo ważną rolę w rozwoju gospodarczym Nowogrodu Wielkiego odgrywał handel zagraniczny. Miasto to miało ścisłe związki z Bizancjum, z Bułgarią Kamską i krajami położonymi na wybrzeżu Morza Kaspijskiego, a także z Gotlandią i południowym wybrzeżem Morza Bałtyckiego. W Nowogrodzie znajdowały się domy handlowe kupców zagranicznych – Niemiecki Dwór i Gocki Dwór, natomiast Nowogrodzki Dwór funkcjonował prężnie w Kijowie⁴⁰.

35 *Ibidem*.

36 *Ibidem*.

37 M.F. Władimirskij-Budanow podaje, iż Statut zezwalał biskupom pobierać dziesięcinę od danin, *wir* i kar, a także od innych wpływów dworu książęcego. Zob. М.Ф. Владимирский-Буданов, *Хрестоматия по истории русского права*, Типография С.В. Кульженко, Киев–Санкт-Петербург 1887, s. 255.

38 Kuna w średniowiecznej Rusi stanowiła jednostkę obrachunkową, której materialnego odpowiednika nie udało się dokładnie ustalić. Mogła być ona liczona w futerkach bądź w srebrze. Natomiast na Rusi grzywna była zarówno jednostką pieniężną, jak i wagową. Składała się ona z 25 lub 50 kun. Jej waga w różnych okresach i na różnych obszarach państwa ruskiego wynosiła od 50 do 200 g. Zob. B. Rybakow, *op. cit.*, s. 57.

39 *Ibidem*, s. 121.

40 *Ibidem*, s. 123.

W Nowogrodzie Wielkim handlem zagranicznym zajmowali się nie tylko kupcy, ale również bojarzy i instytucje kościelne. Dalekie wyprawy handlowe, wymagające odpowiedniego wyposażenia statków i licznej zbrojnej ochrony, były czynnikiem spajającym kręgi kupców i bojarów, a także umożliwiającym zaangażowanie środków i wpływów finansowych duchowieństwa⁴¹. Te ekspedycje zostały wierne oddane w nowogrodzkich eposach bylinnych, z których najbardziej znana jest bylina o bogatym kupcu Sadko Sytinczu. Przedstawiono w niej zarówno codzienne życie samego Nowogrodu Wielkiego w XII w., jak i handlową wyprawę morską.

W XII i XIII w. wśród mieszkańców Nowogrodu Wielkiego najwięcej było rzemieślników reprezentujących najbardziej popularne w owym czasie specjalności. Spośród nich najliczniej reprezentowane były takie profesje, jak garncarze, kowale, cieśle i złotnicy.

W początkowym okresie wyroby rzemieślników nowogrodzkich wytwarzano wyłącznie na zamówienie, jednak już w XII w. rzemiosło w Nowogrodzie Wielkim zaczęło wiązać się z potrzebami rozrastającego się rynku, a towary te sprzedawano na głównym targu nowogrodzkim⁴².

Nowogrodzki targ był miejscem, gdzie handlowano zarówno wyrobami miejscowych rzemieślników, jak i produktami przywiezionymi przez chłopów z okolicznych wsi. Na targu w Nowogrodzie nie brakowało też towarów przywiezionych z innych księstw ruskich, a także różnorodnych wyrobów z Europy Zachodniej, Bizancjum i krajów Wschodu.

Choć większość mieszkańców Nowogrodu Wielkiego stanowiła ludność rzemieślniczo-handlowa, to jednak rzeczywista władza w mieście i na ziemi nowogrodzkiej spoczywała w rękach właścicieli ziemskich – bojarów, których *wotcziny* znajdowały się w obrębie nowogrodzkich *sotni*. Obejmowały one też tereny położone w odległych koloniach nowogrodzkich na Zawołoczju, nad Dwiną i Wagą⁴³.

Do początku XIII w. Nowogród Wielki nie zmagał się z zagrożeniem zewnętrznym, dlatego zbrojne oddziały bojarskie mogły być wykorzystywane do ochrony szlaków handlowych i poruszających się po nich karawan, a także faktorii położonych w odległych zakątkach leżących na ziemiach północnych *pogostów*. Bezpośredni udział bojarów nowogrodzkich w handlu zagranicznym umocnił ich siłę ekonomiczną i wzmocnił jedność tego stanu, co umożliwiło zdecydowane przeciwstawienie się panowaniu książęcego w Nowogrodzie Wielkim.

Arystokracja bojarska dawała na kredyt bogatym kupcom nowogrodzkim liczne produkty myślistwa, rybołówstwa i rolnictwa, ci zaś sprzedawali je za granicę. Drobnymi kupcy byli zależni od bogatego kupiectwa i mimo tego, że w Nowogrodzie było rozwinięte rzemiosło, wpadali oni także w jarzmo niewoli

41 Пор. А.Л. Хорошкевич, *Торговля Великого Новгорода с Прибалтикой и Западной Европой*, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1963; Е.А. Рыбина, *Археологические очерки истории новгородской торговли*, Издательство Московского Университета, Москва 1978.

42 B. Rybakow, *op. cit.*, s. 123.

43 *Ibidem*.

bojarskiej. Natomiast biedota nowogrodzka najmowała się do pracy na statkach jako tragarze i wioslarze.

Z lat 1135–1136 pochodzą dwa bardzo ważne dokumenty regulujące funkcjonowanie korporacji kupieckich w Nowogrodzie Wielkim. W 1135 r. – w okresie, gdy w mieście sprawował swe funkcje *posadnik* Mirosław – książę Wsiewołod wystawił „cyrograf” dotyczący ludności i przywilejów bractwa kupieckiego przy cerkwi św. Iwana na Opokach. Cerkiew tę budowano w latach 1127–1130, wznosząc ją pośrodku nowogrodzkiego targu. Dokument ten umocnił prawa bogatego kupiectwa w Nowogrodzie Wielkim. Przy cerkwi została stworzona rada, składająca się z trzech starostów – dwóch wybieranych przez kupców i jednego bojara – tysięcznika, wyznaczonego z urzędu.

Bractwo przy cerkwi św. Iwana na Opokach umocniło swą pozycję na ziemi nowogrodzkiej dzięki temu, iż utworzono w jego strukturze instytucje niezależne od *posadnika*, ustanawiając odrębny samorząd i sąd do spraw handlowych⁴⁴. Bractwo to dysponowało wielką siłą finansową, gdyż na jego rzecz szły opłaty celne od wosku, przywożonego do Nowogrodu Wielkiego ze wszystkich krańców państwa ruskiego. Jego członkiem mógł być bogaty kupiec bądź jego syn, który stawał się członkiem gildii po wniesieniu dużego – jak na owe czasy – wkładu, wynoszącego 50 grzywien⁴⁵.

Święto bractwa przy cerkwi św. Iwana na Opokach było obchodzone 11 września. Wówczas to zapraszano do odprawiania w niej mszy samego arcybiskupa (*władykę*). Święto to trwało trzy dni i było wielkim wydarzeniem w życiu mieszkańców Nowogrodu Wielkiego.

Książę Wsiewołod, wydając dokument gwarantujący wolność i przywileje dla bractwa Iwanowskiego, liczył na uzyskanie poparcia kupiectwa. Musiał on jednak liczyć się jeszcze z nowogrodzkim bojarstwem, których niezadowolenie z rządów księcia wzrastało wraz z umocnieniem się ich pozycji w Nowogrodzie Wielkim, a także z instytucją kościelną, która stanowiła w tym mieście znaczącą siłę polityczną i gospodarczą.

Tej ostatniej instytucji poświęcono drugi dokument, wystawiony przez Wsiewołoda Mścisławowicza, jaką była ustawa o sądach kościelnych i o probierzach handlowych. W ustawie tej został określony krąg osób, które podlegały Kościołowi, oraz wykaz przestępstw będących w kompetencji sądu kościelnego, takich jak rozwody, spory między krewnymi, zabijanie nieślubnych dzieci, porwania, czary, obrzędy pogańskie czy wróżbiarstwo⁴⁶.

W ustawie określono, komu książę Wsiewołod Mścisławowicz powierza sądy i probierze handlowe. Na pierwszym miejscu wymieniona została cerkiew Najświętszej Bogurodzicy na Targu⁴⁷, następnie sobór św. Sofii i biskup, a na trzecim

44 *Ibidem*, s. 127.

45 *Ibidem*.

46 *Ibidem*, s. 128.

47 Cerkiew Najświętszej Bogurodzicy na Targu została ufundowana w 1135 r. przez księcia Wsiewołoda i biskupa Nifonta. Miała ona upamiętniać bohaterskich Nowogrodzian, poległych

dopiero miejscu – starosta iwanowski. Nowa ustawa wzmocniała więzi księcia Wsiewołoda z Cerkwią i jego wpływowym zwierzchnikiem – biskupem, jednakże wywołała ona ogromne niezadowolenie nowogrodzkiego kupiectwa, którego cerkiew św. Iwana na Opokach została postawiona na drugi plan⁴⁸. Można zatem stwierdzić, iż ustawa o sądach kościelnych i o probierzach handlowych ukróciła w dużym stopniu przywileje dopiero co nadane przez księcia kupiectwu.

5. Przekształcanie się Nowogrodu w republikę feudalną

Walka z władzą książęcą w Nowogrodzie Wielkim została niejednokrotnie opisana na kartach kronik. W XI w. bojarstwo nowogrodzkie wielokrotnie dowiodło swej siły, okazując swą wolę w stosunku do wielkich książąt i książąt-namiestników przysłanych do Nowogrodu z Kijowa⁴⁹.

W owym czasie urząd *posadnika* w Nowogrodzie Wielkim nabrał nowego znaczenia. Wcześniej *posadnik* był zaufanym człowiekiem wielkiego księcia, przysłanym z Kijowa. Natomiast w XII w. ludność Nowogrodu sama już wybierała *posadnika* z kręgu najznakomitszych bojarów.

O sile nowogrodzkiego bojarstwa w XII w. świadczyć mogą dwa ważne wydarzenia, które w istotny sposób wpłynęły na losy Nowogrodu Wielkiego i jego mieszkańców. W 1102 r. Światopełk kijowski próbował zastąpić własnym synem Mścisława Władimirowicza – syna Monomacha, który od 12. roku życia panował w Nowogrodzie, czemu zdecydowanie sprzeciwiło się poselstwo nowogrodzkie. Książę Mścisław nie tylko pozostał w tym mieście, ale i wszedł w związki rodzinne z bojarstwem nowogrodzkim, żeniąc się po raz drugi z córką *posadnika*. Ostatnia próba złamania bojarskiego ładu, ustanowionego w Nowogrodzie Wielkim w XII w., miała miejsce w 1118 r. Wydarzenia te tak opisał B.A. Rybakow:

Za Włodzimierza Monomacha podjęta została ostatnia próba ostrego potraktowania nowogrodzkiego bojarstwa. Gdy Mścisław został przez ojca odwołany na południe, a w Nowogrodzie pozostał jego syn Wsiewołod, bojarstwo zaczęło się zachowywać zbyt niezależnie. Włodzimierz i Mścisław wezwali wspólnie w 1118 r. do Kijowa wszystkich nowogrodzkich bojarów, zmusili ich do złożenia przysięgi wierności, a kilku, którzy dopuścili się jakichś bezprawnych konfiskat, zatrzymali w stolicy i uwięzili.

w bitwie z wojskami suzdalskimi Jerzego Dołgorukiego pod Żdanią Górą. Zob. Z.A. Brzozowska, M.J. Leszka, *op. cit.*, s. 135.

48 B. Rybakow, *op. cit.*, s. 128.

49 *Ibidem*, s. 123.

Jednakże rozprawa z bojarstwem nowogrodzkim, dokonana dla podtrzymania prestiżu młodego księcia Wsiewołoda Mścislawowicza, nie powstrzymała separatystycznych dążeń Nowogrodu. Wsiewołod był ostatnim księciem, za panowania którego Kijów mieszał się w wewnętrzne sprawy Nowogrodu⁵⁰.

Wsiewołod Mścislawowicz był związany z Nowogrodem Wielkim aż do lat 30. XII w. Po śmierci Mścislawa książę Wsiewołod podjął próbę pozyskania wielkiej dzielnicy na południu. Wyruszył on konno do Perejasławia, jednak pozostał w nim zaledwie kilka godzin. Wypędził go bowiem z miasta jego stryj – Jerzy Dołgoruki.

Wsiewołod Mścislawowicz, licząc prawdopodobnie na poparcie *posadnika* Petryły Mikulczicza i arcybiskupa Nifonta, powrócił do Nowogrodu. Wówczas to zarówno w samym mieście, jak i w całej ziemi nowogrodzkiej, panowało ogromne wrzenie. Powrót księcia Wsiewołoda wywołał oburzenie mieszkańców Nowogrodu, Pskowa i Ładogi, którzy zebrali się razem, by przypomnieć mu jego obietnicę, że nie opuści miasta do samej śmierci⁵¹. Aby ukarać księcia za lekkomyślną podróż do Perejasławia, wygnali oni Wsiewołoda Mścislawowicza z Nowogrodu, jednak zawrócono go z połowy drogi.

Dwa lata później miał miejsce kolejny konflikt, kiedy to książę Wsiewołod ponownie próbował włączyć się w sprawy południowych ziem ruskich. Na wiecu stanęła sprawa ewentualnej wyprawy na Suzdał. Jak donosi kronika, spory Nowogrodzian przybrały tak ostry charakter, iż wielu z nich zostało strąconych z mostu w odmętach Wołchowa.

Do wyprawy na Suzdał istotnie doszło. W czasie jej trwania nastąpiła jednak zmiana *posadnika* w Nowogrodzie i stronnik księcia Wsiewołoda Mścislawowicza – Petryła – został usunięty. Niezadowolenie z jego rządów zaogniła klęska, jaką ponieśli Nowogrodzianie w styczniu 1135 r. w bitwie pod Żdanią Górą. Coraz częściej zaczęły podnosić się głosy krytykujące księcia Wsiewołoda za wciągnięcie Nowogrodu w niepomyślną wojnę z Suzdałem.

Proces przekształcania się Nowogrodu Wielkiego w republikę feudalną zakończyło powstanie, jakie miało miejsce w tym mieście w 1136 r.

28 maja 1136 r. na mocy postanowienia wiecu, w którym uczestniczyli także mieszkańcy Pskowa i Ładogi, książę wraz z rodziną został aresztowany i osadzony w rezydencji biskupa⁵². Wydarzenie to uznawane jest niekiedy za początek nowogrodzkiej republiki⁵³. L. Bazyłow tak scharakteryzował ówczesny stan relacji w Nowogrodzie Wielkim:

50 *Ibidem*, s. 125–126.

51 Aby nie doświadczyć na sobie raz jeszcze ciężkiej ręki Monomacha, tak jak miało to miejsce w 1118 r., w drugim roku panowania młodego księcia Wsiewołoda bojarstwo zawarło z nim układ o dożywotnim panowaniu. Zob. B. Rybakow, *op. cit.*, s. 126.

52 *Ibidem*, s. 128.

53 Z.A. Brzozowska, M.J. Leszka, *op. cit.*, s. 47.

Bogactwa dawały pewność siebie i poczucie siły. W tym rozumieniu bojarzy i kupcy nowogrodzcy po prostu nie potrzebowali nad sobą władzy książęcej, może ścisłej: silnej władzy książęcej, jednostkowej. Wybitna i sprężysta jednostka stawała się potrzebna tylko wtedy, gdy zagrażało niebezpieczeństwo, i wtedy rzeczywiście się o to starano. Nigdy jednak żaden książę nie miał w Nowogrodzie możliwości sprawowania władzy długo, nigdy też ziemia nowogrodzka nie stała się księstwem. Republika feudalna to najlepsze określenie zarówno dla Nowogrodu, jak i – od XIII w. – Pskowa, który wtedy całkowicie się wyodrębnił, zachowując podobną strukturę społeczno-polityczną. W takich warunkach musiała ta struktura odznaczać się wyjątkową specyfiką, znacznie odbiegającą od innych ziem ruskich⁵⁴.

W lipcu 1136 r. Wsiewołod Mściśławowicz został wypędzony z miasta, a Nowogród Wielki stał się ostatecznie bojarstką republiką feudalną⁵⁵. Znalazł on schronienie w Pskowie. Po wygnaniu Wsiewołoda zaproszono do Nowogrodu Światosława Olegowicza z Czernihowa.

Wydarzenia mające miejsce w Nowogrodzie Wielkim, które doprowadziły do powstania republiki feudalnej, tak podsumował L. Bazyłow:

Rok 1136 przyniósł przełom – od tego czasu datuje się całkowitą właściwie samodzielność ziemi nowogrodzkiej. Panujący w latach 1117–1136, książę nowogrodzki, wnuk Monomacha Wsiewołod Mściśławowicz, prowadził politykę wewnętrzną całkowicie zgodną z interesami tych, w których rękę znajdowały się wielkie posiadłości ziemskie: bojarstwa i cerkwi; musiała to oczywiście być polityka idąca w kierunku dalszego uzależnienia ludności chłopskiej (smerdów). Odpowiedzią było w 1132 r. powstanie chłopów i dołów plebejskich Nowogrodu. Książę musiał uciekać, ale zdołał wrócić i rządzić dalej, do 1136 r., gdy wybuchło drugie, o wiele silniejsze powstanie; uwięziony wraz z żoną i dziećmi, odzyskał wolność po dwóch miesiącach, ale Nowogród musiał opuścić. Mimo to instytucja książąt egzystowała jeszcze dość długo, jednakże jako formalnie podporządkowana wewnętrznym prawom. Najwyższym organem władzy w republice był wiec ludności miejskiej i wolnej chłopskiej. Wiece wybierały posadnika i tysięcznika. Nazwy „posadnik” używano przedtem w odniesieniu do książąt-namiestników, po wypędzeniu Wsiewołoda oznaczała ona pierwszy urząd państwowy. Tysięcznik dowodził wojskiem, ustępując księciu w tej roli, gdy zagrażało jakieś większe niebezpieczeństwo. Sądy mógł książę sprawować tylko wspólnie z posadnikiem. Szczególne znaczenie w oligarchii feudalnej Nowogrodu miał też arcybiskup, od roku 1156 wybierany, a więc niezależny od Kijowa⁵⁶.

Jak dowodzą Z.A. Brzozowska i M.J. Leszka, po wypędzeniu z miasta Wsiewołoda Mściśławowicza polityka Nowogrodzian wobec książąt zmieniła się w sposób radykalny⁵⁷. Przejawy tej nowej polityki opisali oni w sposób następujący:

54 L. Bazyłow, *Historia Rosji*, t. I, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1983, s. 111.

55 B. Rybakow, *op. cit.*, s. 128.

56 L. Bazyłow, *op. cit.*, s. 112.

57 Z.A. Brzozowska, M.J. Leszka, *op. cit.*, s. 47.

Zrezygnowali oni z prób zbudowania własnej, odrębnej, książęcej dynastii. Odtąd będą zwracać się do najsilniejszego władcy na Rusi z prośbą o przysłanie im księcia (w myśl zasady „wolności w książęstwach”). Zostawał nim najczęściej brat lub syn adresata takiej prośby. Po jakimś czasie Nowogrodzianie usuwali zazwyczaj tak pozyskanego księcia i szukali sobie następnego. Ograniczyli też jego rolę do pełnienia funkcji militarnych. Władza znalazła się w rękach wiecu, na którym karty rozdawali jednak bojarzy, a także – powoływanych przez niego urzędników. W końcu XII w. ważnym elementem kształtowania się republikańskiego ustroju było umocnienie urzędu tysięcznika⁵⁸.

Powstanie z 1136 r. było jednym z wielu wystąpień ludowych, które miały miejsce także w późniejszym okresie. W 1209 r. mieszkańcy Nowogrodu Wielkiego powstali przeciwko *posadnikowi* Dymitrowi Miroszkinczowi, a w 1228 r. – przeciw arcybiskupowi Arsenijowi i tysięcznikowi Wiaczesławowi⁵⁹.

6. Dalsza ekspansja na ziemie północne i opanowanie Syberii

Nieńcy (Samojedzi) koczowali w tundrze przylegającej do Morza Arktycznego. Ich głównym zajęciem była hodowla reniferów. Zajmowali się oni także myślistwem, polując na lisy polarne i inne zwierzęta. Na południe od obszarów zamieszkałych przez Nieńców bytowały plemiona Permiaków (Komi), również zajmujące się myślistwem. Natomiast na zboczach północnego Uralu żyły plemiona nazywane przez Nowogrodzian Jugrami. Należeli do nich dzisiejsi Wołowie i Ostiacy. Zajmowane przez nich terytoria słynęły z niezwyklej obfitości zwierząt futerkowych.

Bojarowie nowogrodzcy werbowali oddziały z biedoty miejskiej, w skład których wchodził także ich chłopów niewolni. Uzbierając ich na własny koszt, bojarowie odprawiali swe oddziały na grabieżcze ekspedycje w kraje północne. Oddziały te przeprowadzały się przez rzeki na łódkach zwanych „uszkujkami”, dlatego też uczestników tych wypraw nazywano „uszkujnikami”. Ze swych ekspedycji przywozili oni futra oraz porwane kobiety i dzieci, które sprzedawali do niewoli.

Książęta moskiewscy, rozpoczynając proces jednoczenia ziem ruskich wokół Moskwy, odebrali Nowogrodowi takie ważne miasta, położone w obrębie władanych przez niego ziem, jak Ustiug Wielki i Wołogda. Miasta te miały dla Nowogrodu ogromne znaczenie strategiczne, gdyż umożliwiały one dojście do Peczory i Jugrów. Książęta Wielkiego Ustiuga, korzystający ze wsparcia Moskwy, odbierali

⁵⁸ *Ibidem*, s. 47–48.

⁵⁹ B. Rybakow, *op. cit.*, s. 130.

Nowogrodzianom zarówno zebraną od ludów Północy daninę, jak i cenne futra. O zdarzeniach tych tak piszą A.A. Azatjan, M.I. Bielów, N.A. Gwozdziecki, L.G. Kamanin, E.M. Murzajew i R.L. Jugaj:

Poczynając od XIV w. książęta Wielkiego Ustiuga, mając zapewnioną pomoc Moskwy, niejednokrotnie przecinali Nowogrodzianom drogę na Syberię, szczególnie w czasie, kiedy wracali oni z daniną oraz zakupionymi i zrabowanymi futrami szlakiem wiodącym na zachód od Ustiuga Wielkiego rzeką Suchona, do Nowogrodu Wielkiego. Po raz pierwszy wspominają o tym kronikarze nowogrodzcy w 1323 r., kiedy drużyny nowogrodzkie dostały się do niewoli, a zebrana przez nie danina została przesłana na dwór wielkiego księcia moskiewskiego. Od tego czasu aż do połowy XV w. odbywa się między nimi nieprzerwana walka. Niekiedy drużynom nowogrodzkim udaje się przebić przez Ustiug Wielki, czasem biorą górę Ustiużanie. W latach 1393, 1398, 1417 i 1423 Ustiug Wielki ulegał szczególnie straszliwym pogromom⁶⁰.

Po upadku republiki nowogrodzkiej wyprawy nad Peczorę przybrały zorganizowany charakter, gdyż Moskwa usilnie zabiegała o umocnienie swego władania na tych terenach. W celu zapewnienia pozycji państwa moskiewskiego na terenach zamieszkałych przez Permiaków (Komi), obejmujących dorzecze Wyczegdy i Peczory, została ustanowiona eparchia permska. Było to niewielkie państwo kościelne podlegające księciu moskiewskiemu, działalność którego była ukierunkowana na utrwalenie wpływów Moskwy wśród nawróconej na chrześcijaństwo ludności zamieszkującej te tereny. Biskupi permscy nie tylko mieli za zadanie ochronę ludności tubylczej przed Wogułami i Ostiakami, ale także odgrywali rolę pośredników między Moskwą a książętami zauralskimi. Działania te miały na celu utworzenie drogi dla pokojowego przyłączenia terenów Zaurala do państwa moskiewskiego⁶¹.

W 1465 r. na te tereny podjęta została wyprawa dowodzona przez Wasyla Skriabę, zaś w 1472 r. zorganizowano jeszcze większą ekspedycję pod wodzą kniazia Fiodora Pstrego. Wyprawy te miały ogromne znaczenie dla zawojowania terenów północnych przez Moskwę. O ich roli i znaczeniu w kształtowaniu integralności terytorialnej państwa moskiewskiego tak piszą A.A. Azatjan, M.I. Bielów, N.A. Gwozdziecki, L.G. Kamanin, E.M. Murzajew i R.L. Jugaj:

W rezultacie tych wypraw rzeki: Kołwa, Czarna i górny bieg Wiszery wraz z pozostałą częścią „Wielkiej Permi” zostały ostatecznie włączone w granice państwa moskiewskiego. W ten sposób, obok starych szlaków nowogrodzkich otwarto nowy, bardziej wygodny szlak południowy, który pozwalał rzekami Moskwą, Oką, Wołgą i Kamą oraz jej dopływami stosunkowo szybko i łatwo przedostać się na Syberię⁶².

60 A.A. Azatjan, M.I. Bielów, N.A. Gwozdziecki, L.G. Kamanin, E.M. Murzajew, R.L. Jugaj, *Historia poznania radzieckiej Azji*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1979, s. 313.

61 Пор. Г.В. Алферова, *Русские города XVI–XVII веков*, Стройиздат, Москва 1989.

62 A.A. Azatjan, M.I. Bielów, N.A. Gwozdziecki, L.G. Kamanin, E.M. Murzajew, R.L. Jugaj, *op. cit.*, s. 314.

Latem 1483 r. Iwan III zorganizował kolejną wyprawę na Syberię, dowodzoną tym razem przez kniazia S.F. Kurbskiego. Jej uczestnicy dotarli do Irtysza i przybyli do gródka Isker, położonego na wschód od Tobolska. Stąd ruszono w dół Irtysza do doliny Obu, wkraczając na tereny zamieszkałe przez Jugrów. W tym miejscu, poczynając od X–XI w., kończyły się wyprawy Nowogrodzian przybywających na te terytoria północną drogą peczorską.

Kolejna ekspedycja pod wodzą trzech wojewodów – S.F. Kurbskiego, P.F. Uszatego i W.I. Gawriłowa-Zabołockiego – przybyła ponownie na ziemie Jugrów. U ujścia rzeki Usy została zbudowana forteca, która została nazwana Ustasz⁶³. Jak podają A.A. Azajtjan, M.I. Biełow, N.A. Gwozdziecki, L.G. Kamanin, E.M. Murzajew i R.L. Jugaj:

Prawdopodobnie działania Rusinów objęły znaczne obszary na wschodnich zboczach Urału. W dokumentach znajduje się informacja o leżącym bardziej na południe od Sobi, w górnym biegu Północnej Sośwy, gródku Lapin, który Rusini musieli wziąć szturmem. Oprócz tego wojewodowie S. Kurbski i P. Uszaty „zajęli” jeszcze „33 miasta i wzięli 1009 lepszych ludzi i 50 kniaziów przyprowadzili. Tak Wasyl Braźnik (drugiego nazwiska W.I. Gawriłow-Zabołocki) zdobył 50 miast... i powrócili do Moskwy na Paschę do Cara w zdrowiu dzięki Bogu”, innymi słowy, wyprawa zakończyła się pomyślnie. W ten sposób wyprawy ojca i syna Kurbskich pozwoliły połączyć nowy szlak ze starym tradycyjnym północnym szlakiem peczorskim i przebyć go na całej długości od Tawdy i Tobołu na południu, wzdłuż Irtysza i Obu do ujścia Sobi oraz do Obdorska na północy, a nawet bardziej na północ, być może do Zatoki Tazowskiej⁶⁴.

Po opanowaniu tych terenów władza państwa moskiewskiego rozciągała się teraz na całe terytorium, położone między Uralem na zachodzie a dolnymi biegami rzek Obu, Irtysza i Tobołu na wschodzie⁶⁵. Dalsza ekspansja Moskwy na tereny Syberii została jednak zahamowana ze względu na sytuację polityczną⁶⁶. Powodem tego było powstanie niepodległego chanatu, którego terytorium obejmowało dorzecza Kamy i Wiatki wraz z ich dopływami. Dlatego też dolina Kamy, wzdłuż której prowadziła najkrótsza droga z Moskwy za Ural, stała się niedostępna dla Rosjan. Dopiero w okresie panowania Iwana Groźnego i po upadku chanatu kazańskiego w 1552 r. droga wiodąca wzdłuż Kamy stała się głównym szlakiem, dzięki któremu możliwe stało się podtrzymywanie stosunków z uzależnionymi od Moskwy terenami położonymi na lewym brzegu Obu. Dzięki niej udało się w szybkim czasie znacznie rozszerzyć obszar wpływów państwa moskiewskiego. Droga ta umożliwiła także rozwój i powstanie wielu miast rosyjskich w późniejszym czasie⁶⁷.

63 *Ibidem*.

64 *Ibidem*, s. 315.

65 *Ibidem*, s. 316.

66 Więcej zob. w: В.И. Кочедамов, *Первые русские города Сибири*, Стройиздат, Москва 1978; Е.Г. Анимца, *Города Среднего Урала*, Средне-Уральское книжное издательство, Свердловск 1975.

67 Рог. А.И. Куприянов, *Русский город в первой половине XIX века*, АКРО, Москва 1995; Р.Г. Буканова, *Города-крепости юго-востока России в XVIII в. История становления*

Północny peczorski szlak wiodący przez Ural był wykorzystywany jeszcze przez cały XVI w. Korzystano z niego również w XVII w.

O ile w czasie, gdy Nowogród Wielki cieszył się swoją niezależnością, handel na ziemiach północnych kwitł za sprawą myśliwych i kupców, o tyle w okresie panowania Moskwy skupiał się on w rękach przedsiębiorców i przemysłowców, jakimi była rodzina Stroganowych. Zajęli oni terytoria położone nad Kamą, Syłwą i Czusową, a w 1574 r. byli oni już żywo zainteresowani ziemiami nad Tagczeją, Tobołem, Obem i innymi rzekami.

W celu obrony przed miejscową ludnością Stroganowie rozpoczęli budowę linii zasieków, składającej się z dobrze umocnionych gródków. Były one zaopatrzone w różnorodną broń, w tym także w artylerię. Zagroziły one nie tylko dostęp do Syberii wzdłuż Kamy, ale stały się również znaczącą zaporą militarną, przez którą nie mogły przedostać się plemiona syberyjskie w głąb państwa moskiewskiego.

городов на территории Башкирии, Китап, Уфа 1997; Г.Х. Самигулов, Тюркские волости Верхотурского уезда XVII в., „Научный диалог” 2017, № 1, s. 183–203.

Rozdział 6

Republika nowogrodzka, jej kultura i relacje z Moskwą

1. Aleksander Newski – książę nowogrodzki

W 1236 r. księciem nowogrodzkim został ponownie Aleksander Newski¹ (zob. ilustracja 6.1). Był on jedną z najwybitniejszych osobowości XIII w.² Do jego największych zasług zaliczyć należy pokonanie Szwedów w bitwie nad Newą w 1240 r. oraz rozbicie wojsk Zakonu Kawalerów Mieczowych w 1242 r.³ W. Jakubowski i R. Łużny tak scharakteryzowali jego postać:

Aleksander Newski (1220–1263), książę nowogrodzki, czasowo także książę pieriejaślawski, wielki książę włodzimierski, kijowski, syn Jarosława Wsiewołodowicza, uznany w roku 1380 przez kościół ruski za świętego, stał się tytułowym bohaterem utworu, określonego w odpisach jako *Żywot, Powieść lub Słowo*⁴. Wybitny dowódca wojskowy oraz mądry polityk, Aleksander potrafił,

- 1 Z.A. Brzozowska, M.J. Leszka, *Nowogród Wielki. Historyczno-kulturowy przewodnik po średnio-wiecznej republice*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2019, s. 48.
- 2 Por. А.П. Богданов, *Александр Невский*, Вече, Москва 2009; М.И. Хитров, *Великий князь Александр Невский*, Лениздат, Ленинград 1992; В.Т. Пашуто, *Александр Невский*, Молодая гвардия, Москва 1995; Н.М. Пронина, *Великий Александр Невский. „Стоять будет Русская Земля!”*, ЭКСМО, Москва 2014.
- 3 Zakon rycerski Kawalerów Mieczowych został założony w 1202 r. W jego skład weszli niemal wyłącznie rycerze niemieccy. W 1234 r. Kawalerowie Mieczowi ponieśli klęskę w bitwie z wojskami księcia Jarosława, a w 1236 r. zostali rozgromieni w bitwie pod Szawlami. W 1237 r. resztki Zakonu Kawalerów Mieczowych przyłączyły się do Krzyżaków, co umożliwiło szybką regenerację sił niemieckich działających w Inflantach. Zob. L. Bazyłow, *Historia Rosji*, t. I, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1983, s. 131–132.
- 4 *Żywot Aleksandra Newskiego* – utwór staroruski, pochodzący z czasów rozdrobnienia feudalnego po upadku Rusi Kijowskiej. Zob. А.С. Демин, *Житие Александра Невского» и летописание XII века*, [w:] О.В. Гладкова (red.), *Древнерусская литература: тема Запада в XIII–XV вв. и повествовательное творчество*, Институт мировой литературы им. А.М. Горького РАН, Москва 2002, s. 26–31; *Житие Александра Невского. Повесть о житии и о храбрости*

utrzymując pokojowe stosunki z Tatarami, przeciwstawić się zagrażającej ziemiom północno-zachodnim Rusi ekspansji Szwedów, zakonu inflanckiego oraz Litwy, w walkach, z którymi odniósł znaczne sukcesy. W r. 1240 nad Newą (stąd przydomek) pokonał Szwedów, w dwa lata później zadał klęskę Kawalerom Mieczowym w zimowej bitwie na jeziorze Czudzkiem (Pejpus) (...). Aleksander walczył następnie z Litwinami, potrafił przeciwstawić się Batu-chanowi, panował jako wielki książę w Suzdalu, który odbudował po najeździe tatarskim, odprawił z niczym posłów papieża rzymskiego, wreszcie przed śmiercią „starając się o rzeczy wieczne” zrzekł się „władzy ziemskiej” i myśląc o „królestwie niebieskim” przyjął święcenia zakonne; zmarł 14 listopada 1263 roku⁵.

Ilustracja 6.1. Aleksander Newski

Źródło: <https://rus-lad.ru/news/velikiy-knyaz-aleksandr-yaroslavich-nevskiy> (dostęp: 19.03.2024).

Od połowy XII w. tereny nadbałtyckie położone nad Zatoką Ryską i Fińską próbowali opanować zarówno Szwedzi, Duńczycy, jak i Niemcy⁶. Terytoria te, obejm

благочестивого и великого князя Александра, „Первое сентября” 2000, № 43, s. 14–16. Więcej zob. Aneks, cz. 2.

5 W. Jakubowski, R. Łużny, *Literatura staroruska. Antologia*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1971, s. 93, 98.

6 L. Bazylow, *op. cit.*, s. 131.

mujące obszar Inflant i Estonii, stanowiły obszar ważny nie tylko ze strategicznego punktu widzenia, ale także ze względów handlowych⁷.

Feudałowie niemieccy zagarnęli ziemie Słowian połabskich, a następnie zaczęli podbijać inne plemiona nadbałtyckie – Liwów, Estów, Łotyszów, Prusów i Litwinów. Podbojowi Liwów i Estów, tak samo jak podbojowi Słowian połabskich, towarzyszyły straszliwe okrucieństwa. Celem ujarznienia Liwów i Estów rycerstwo niemieckie utworzyło specjalny związek rycerski – wspomniany wcześniej Zakon Kawalerów Mieczowych. W podbitych przez siebie miejscowościach budowali oni swe zamki warowne.

Po umocnieniu się w krajach nadbałtyckich rycerze niemieccy rozpoczęli dalszy marsz na wschód. Niejednokrotnie próbowali oni wdrzeć się na ziemie pskowskie i nowogrodzkie, jednakże napotkali tam zdecydowany opór.

Zakon Kawalerów Mieczowych połączył się z Zakonem Krzyżackim w Prusach i przyjął nazwę Zakonu Inflanckiego. Rycerze inflanccy zawarli porozumienie z Danią i Szwecją i wspólnie rozpoczęli wyprawę krzyżową. Wyprawę na Nowogród papież zlecił władcy szwedzkiemu Birgerowi, zaś rycerze niemieccy mieli uderzyć na Psków. Nad Rusią znów zawisło poważne niebezpieczeństwo. Wojsko szwedzkie, którym dowodził Birger, cieszyło się sławą niezwycięzonego. W skład jego armii wchodził Finowie, Norwegowie i rycerze niemieccy. Posiadali oni pierwszorzędne – jak na owe czasy – uzbrojenie i byli pewni swego zwycięstwa⁸.

Latem 1240 r. Birger poprowadził swe wojska do ujścia Newy. W tym czasie księciem w Nowogrodzie był Aleksander. Z racji swego młodego wieku – a miał on wówczas 20 lat – został oceniony jako niedoświadczony i słaby przeciwnik. Wydarzenia, które nastąpiły rankiem 15 lipca tegoż roku, potwierdziły zdolności bojowe Aleksandra, jego męstwo i zdolność dowodzenia swymi wojskami⁹. Wówczas to jego drużyna gwałtownie uderzyła w sam środek obozu Szwedów, niespodziewających się natarcia. Szwedzi zostali rozgromieni, a ich klęska była całkowita. Na pamiątkę odniesionego zwycięstwa książę Aleksander otrzymał przydomek Newski¹⁰.

W tym czasie rycerze niemieccy oblegali Psków. Przekonali się oni jednak, iż ruskich wojowników trudno zwyciężyć w otwartym boju, dlatego też postanowili oni przekupić niektórych przedstawicieli pskowskiego możnowładztwa. Jeden z nich otworzył bramy Pskowa. Miasto zostało zdobyte. Następnie wojska Zakonu wtargnęły na ziemię nowogrodzką. Księcia Aleksandra nie było wówczas w mieście, przebywał on bowiem w swym księstwie perejaśławskim, gdyż w Nowogrodzie spotkał się z oporem ze strony bojarów przeciw swej władzy. Gdy nad

7 Por. Л.Н. Гумилёв, *От Руси до России*, АСТ, Москва 2008; А.Д. Нечволодов, *Сказания о русской земле*, Белый город, Москва 2009.

8 Por. А. Парпара, *Державные строители России: беседы о русской истории*, „Наш современник” 2014, № 1, s. 217–230; С.В. Андрюшина, *Солнце земли русской. Великий князь Александр Невский*, „Мир библиографии” 2011, № 2, s. 56–58.

9 В.В. Филиппов, *100 главных битв Древней Руси*, Яуза, Москва 2016, s. 110–111.

10 Więcej zob. w: М.Б. Елисеев, *Три битвы Александра Невского*, Вече, Москва 2017; В.П. Терехов, *Александр Невский*, Книга, Москва 1990; Г.Н. Караев, А.С. Потресов, *Путём Александра Невского*, Молодая гвардия, Москва 1970.

Nowogrodem zawisło niebezpieczeństwo, jego mieszkańcy zwrócili się do księcia Aleksandra o pomoc w odparciu wrogów. Zaczął on gromadzić siły do obrony ziemi ojczyściej, rozsyłając po całej Rusi członków swej drużyny, którzy wzywali ludzi do przyłączenia się do walki.

Aleksander postanowił udaremnić natarcie napastników i uderzyć na nich pierwszy. W tym celu wybrał on dogodnie dla swego wojska stanowisko na zachodnim brzegu Jeziora Czudzkiego. Wiosenny lód, pokrywający wody tego jeziora, był dostatecznie mocny, aby utrzymać wojowników ruskich uzbrojonych tylko w kopie, miecze i topory. Natomiast ciężkie zbroje rycerzy Zakonu uniemożliwiały utrzymanie się na lodzie. Do rozstrzygającej bitwy z wojskami niemieckimi doszło 5 kwietnia 1242 r. (zob. ilustracja 6.2). Bitwa ta zakończyła się pełnym zwycięstwem wojsk ruskich¹¹.

Ilustracja 6.2. Rozгромienie rycerzy niemieckich przez Aleksandra Newskiego nad Jeziorem Czudzkim

Źródło: <https://historyrussia.org> (dostęp: 19.03.2024).

Wojska ruskie ścigały wroga jeszcze na przestrzeni siedmiu wiorst i wzięły ogromną liczbę jeńców. Zwycięstwo nad Jeziorem Czudzkim wywarło znaczący wpływ na dalszy rozwój wydarzeń historycznych¹². Agresja niemieckich feudałów na Wschód została powstrzymana¹³.

11 Więcej zob. w: А.Р. Артемьев, *Ледовое побоище и битвы XIV – начала XV в. на Северо-Западе Руси*, „Вопросы истории” 1999, № 2, s. 148–152; Д. Баловнев, *Треск от копий, звон от мечей: Ледовое побоище*, „Родина” 2002, № 3, s. 38–39.

12 Por. Г.Н. Караев, А.С. Потресов, *Загадка Чудского озера*, Молодая гвардия, Москва 1976; М.Б. Елисеев, *Русь против Золотой Орды*, Вече, Москва 2017; А.Н. Кирпичников, *Александр Невский: между Западом и Востоком*, „Вопросы истории” 1996, № 11/12, s. 115–118.

13 Więcej zob. w: В.Т. Пашуто, *Александр Невский и борьба русского народа за независимость в XIII веке*, Учпедгиз, Москва 1951; В.Е. Ларионов, *Александр Невский и Даниил Галицкий. Рождение Третьего Рима*, Вече, Москва 2015.

Rozbicie wojsk Zakonu Kawalerów Mieczowych i zdobycie Pskowa zapobiegło ekspansji niemieckiej na ziemie państwa ruskiego¹⁴. Było ono dowodem niezłomnego charakteru Aleksandra Newskiego oraz jego wyjątkowych zdolności taktycznych i organizacyjnych. O tym wybitnym strategu i zdolnym władcy tak wypowiedział się L. Bazylow:

Działalność Aleksandra Newskiego jako wielkiego księcia (1252–1263) świadczyła o wielkich talentach dyplomatycznych i organizatorskich, a że zdolności wojskowych dowiódł już na długo przedtem, można go oceniać jako jednostkę naprawdę wybitną. Władał bezpośrednio Włodzimierzem, Perejasławiem i Twerem, utrzymywał też w zależności Nowogród, gdzie osadzał swoich synów jako namiestników i usuwał ich, gdy dawali powody do niezadowolenia. Książęta wielu mniejszych dzielnic pozostawali z nim w zgodzie i stosowali się do jego życzeń, a mając bardzo słabe siły do dyspozycji, nie ośmielali się snuć jakichkolwiek intryg przeciw niemu. W niejednym wypadku Aleksander umacniał swe wpływy innymi również drogami, m.in. przez umiejętne kojarzenie małżeństw. Pozycję swoją sam uznawał za tak silną, że nawet pozwolił powrócić braciom z wygnania, czego w analogicznych wypadkach nie praktykowano na Rusi zbyt często.

Miała jednak działalność Aleksandra Newskiego i swoje ujemne strony. Świetny wódz i zdolny organizator, był jednocześnie typowym księciem feudalnym i to z nadzwyczajnymi ambicjami, którymi wszystko podporządkowywał i z niczym się nie liczył. Zdecydowanie występował przeciwko braciom, surowo i bezlitośnie rozprawiał się z uczestnikami masowych ruchów antytatarskich¹⁵.

Mimo ogromnych zasług rządu Aleksandra Newskiego nie spotkały się z akceptacją mieszkańców Nowogrodu Wielkiego. Powodem ich wrogiej postawy był fakt, iż narzucił on Nowogrodzianom daninę i naruszał inne uprawnienia zdobyte przez nich w czasie panowania wcześniejszych książąt¹⁶. L. Bazylow tak podsumował okres panowania Aleksandra Newskiego w Nowogrodzie Wielkim:

Rządy jego nie były łatwe dla ludności, o czym świadczyć może postawa Nowogrodu, z którego szybko usunięto księcia Dymitra, syna Aleksandra. Władzę książęcą oddali Nowogrodzianie nowemu wielkiemu księciu (1263–1272), Jarosławowi (jednemu z braci Aleksandra Newskiego), przy czym po raz pierwszy określono w specjalnej umowie warunki przyszłej współpracy. Nie układała się ona zresztą najlepiej, mimo sprecyzowania warunków; książę próbował realizować swoje zamiary dynastyczne, arystokracja nowogrodzka stale paraliżowała te zamierzenia i Jarosław zwracał się do Tatarów o pomoc. Otrzymałszy ją, zdołał na bardzo krótko zmusić Nowogród do uległości, lecz niedługo później musiał znowu pielgrzymować do Saraju. Otruto go w drodze powrotnej – zgodnie z ulubioną metodą chanów stosowaną

14 Z.A. Brzozowska, M.J. Leszka, *op. cit.*, s. 48–49.

15 L. Bazylow, *op. cit.*, s. 133.

16 Z.A. Brzozowska, M.J. Leszka, *op. cit.*, s. 49. Por. В. Надеждина, *Великие русские полководцы*, Харвест, Минск 2008; А.Н. Сахаров, *Александр Невский*, Астрель, Москва 2008.

przedtem i potem. Temu samemu losowi uległ następca Jarosława, Wasyl (1272–1276), najmłodszy z braci Aleksandra Newskiego¹⁷.

Podsumowując, można stwierdzić, iż okres rządów Aleksandra Newskiego – mimo że nie należał do łatwych dla mieszkańców Nowogrodu Wielkiego – dał trwałe podstawy do umocnienia się potęgi tego miasta i jego niezależności, a także siły gospodarczej i politycznej przyszłej republiki nowogrodzkiej.

2. Kształtowanie się stosunków Nowogrodu Wielkiego z Moskwą

Ustrój polityczny Nowogrodu Wielkiego wykrystalizował się w XIII w. Dwustuletni okres walk republiki z książętami zakończyło wypędzenie w 1270 r. Jarosława twerskiego i udaremnienie założenia przez Dymitra Aleksandrowicza własnego grodu Koporie w 1282 r.

Analizując problematykę stosunków Moskwy z Nowogrodem, należy zwrócić uwagę na pojęcie tzw. *stariny* nowogrodzkiej. Należy przez to rozumieć zespół swobód i wolności politycznych, prawnych i gospodarczych mieszkańców Nowogrodu Wielkiego, ustanowionych w 1270 r. Można ją rozumieć także jako zespół tradycyjnych zwyczajów prawnych i instytucji je ochraniających, decydujących o suwerennym statusie tego miasta¹⁸.

W układzie z 1270 r. po raz pierwszy na Rusi carskiej został użyty tytuł dla chana, co z pewnością miało unaoczniać fakt, iż Nowogród zamierza wiązać się tylko z seniorem o autorytecie i potędze cesarza bizantyjskiego, górującego nad wielkimi książętami, których znacząco przybyło w XIV w.¹⁹ Warto nadmienić, iż początkowo rozszerzenia swych wpływów politycznych wielcy książęta upatrywali w kontroli spraw finansowych Nowogrodu z Ordą i ustanowieniu swej jurysdykcji w mieście. Takie bowiem roszczenia względem republiki wysunął Dymitr Doński, ale jego żądania tylko częściowo i na krótki okres zostały spełnione. Natomiast pozostałe układy zawierane z książętami moskiewskimi aż do połowy XV w. nie naruszały tradycyjnych wolności i swobód Nowogrodu Wielkiego²⁰. Wszystkie te układy – zawsze sumiennie kontrolowane przez bojarów

17 L. Vazyulow, *op. cit.*, s. 133–134. Por. В.В. Долгов, Александр Невский в зеркале альтернативной истории, „Вопросы истории” 2016, № 11, s. 89–97.

18 В.Н. Бернадский, *Новгород и Новгородская земля в XV веке*, Издательство Академии наук СССР, Москва 1961, s. 272.

19 F. Konieczny, *Dzieje Rosji*, Spółka Wydawnicza Warszawska, Warszawa 1917, s. 318.

20 И.В. Лепко, *Поход Ивана III „миром” в 1476 г.*, „Учёные Записки Ленинградского Государственного Педагогического Университета” 1948, № 78, s. 133 i nast.

– w niczym nie były w stanie podważyć nowogrodzkiej *stariny*²¹. Dopiero wyprawa, jaką podjął Wasyl II w 1456 r. i której wynikiem było podpisanie pokoju jażełbickiego, przyniosła zasadnicze zmiany w stosunkach polityczno-prawnych między Nowogrodem Wielkim a Moskwą. *Starina* nowogrodzka była akceptowana przez Moskwę aż do lat 70. XV w.²²

Kształtowanie się trwałych związków Nowogrodu Wielkiego z Moskwą zaczęło się w 1328 r. Wówczas to chan Złotej Ordy Uzbek przekazał władzę nad republiką Iwanowi Kalicie²³. Od tej chwili Nowogród Wielki znalazł się na długo w rękach Daniłowiczów, którzy starali się poprzez różnego rodzaju naciski rozszerzać swe wpływy w tym mieście.

Zakusy moskiewskich Daniłowiczów względem Nowogrodu Wielkiego wiązały się z ich prerogatywami wielkksiążęcymi. Republika była bowiem związana tradycyjnie z wielkim księstwem włodzimierskim. Jak słusznie podkreśla A.E. Priesniakow, fundament trwałych związków Nowogrodu z tym księstwem ukształtował się w okresie panowania Aleksandra Newskiego²⁴.

Układy z republiką były zawierane na podstawie porozumień z Jarosławem Jarosławowiczem z 1279 r.²⁵ Praktyka ta zasadniczo nie została naruszona nawet w postanowieniach pokoju jażełbickiego²⁶. Zawarte porozumienia Moskwy z Nowogrodem znajdowały oparcie w gwarancjach chańskich, które w dużym stopniu zabezpieczały suwerenność miasta i zapewniały ciągłość tradycyjnych wolności republiki. Gwarancje te przejawiały się w sferze samorządu, nienaruszalności granic, jurysdykcji świeckiej i cerkiewnej, a także polityki zagranicznej²⁷.

Nowogród Wielki ogromnie cenił swą niezależność i suwerenność. Dla podkreślenia swojej autonomii miasto nosiło dumnie tytuł *Gospodin Wielikij Nowgorod*²⁸. Znalazło to też wyraz w określaniu się przez posłów nowogrodzkich mianem „wolnych mężów”²⁹.

Kwestia dotycząca dziedziczenia w Nowogrodzie związana jest z postanowieniami Wsiewołoda „Wielkie Gniazdo”, który wymógł na tym mieście przyjęcie warunku, że tylko wielki książę włodzimierski ma prawo wyznaczać do sprawowania

21 В.Н. Бернадский, *op. cit.*, s. 245–246. Por. С.Н. Валк, *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, № 19, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1949, s. 34–36.

22 *Ibidem*.

23 Iwan Kalita otrzymał także Kostromę, zaś księciu suzdalskiemu – Aleksandrowi Wasilewiczowi – zostało przekazane Powołże i Włodzimierz. Zob. *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1950, s. 469.

24 А.Е. Пресняков, *Образование Великорусского государства: очерки по истории XIII–XV столетий*, Девятая государственная типография, Петроград 1920, s. 66.

25 С.Н. Валк, *op. cit.*, № 3, s. 12–13.

26 *Ibidem*, № 22, s. 39–42.

27 И.Б. Греков, *Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV–XV вв.)*, Наука, Москва 1975, s. 94–95; В.Н. Бернадский, *op. cit.*, s. 22 i nast.

28 В.Н. Бернадский, *op. cit.*, Москва 1961, s. 24.

29 С.Н. Валк, *op. cit.*, № 25, s. 46.

rządów w republice swych synów i osoby z jego najbliższej rodziny³⁰. Praktyka ta ugruntowała się w XIII w., kiedy to władza w Nowogrodzie znajdowała się w rękach braci i synów Aleksandra Newskiego.

Nowogród Wielki uznawał za swego seniora chana, podkreślając równocześnie swą niezależność od Moskwy i Tweru, próbujących ingerować w jego sprawy³¹. Nowogród zobowiązany był do płacenia Złotej Ordzie specjalnego podatku określonego mianem *czornyj bor*³².

Uprawienia wielkiego księcia w Nowogrodzie Wielkim sprowadzały się głównie do egzekwowania trybutu na rzecz Ordy, jednakże kwestia ta niejednokrotnie spotykała się z niezadowoleniem bądź sprzeciwem bojarów. O iluzoryczności władzy wielkich książąt nad Nowogrodem świadczą także próby inkorporacji terytorialnych, dotyczących Torzka, rejonów podziwińskich i Bieżeckiego Wierchu. Doprowadziły one bowiem do ostrych starć i otwartych wojen, których w czasie panowania Wasyla I było aż cztery.

W XIV w. w porozumieniach zawieranych przez Nowogród Wielki z innymi państwami książę był coraz rzadziej wymieniany jako głowa republiki. Jego interesy reprezentował namiestnik, który dbał przede wszystkim o sprawy finansowe, strzegąc dochodów zagwarantowanych w układach zawartych z republiką³³. W tym też okresie książęta w Nowogrodzie zostali odsunięci od dowództwa nad wojskiem. Ostatnim księciem, który dowodził siłami zbrojnymi republiki, był Jerzy Daniłowicz.

O szczególnej determinacji potomków Iwana Kality w narzucaniu swej władzy Nowogrodowi Wielkiemu świadczy fakt, iż od 1332 r. do sprawowania rządów w tym mieście przywoływani byli Giedyminowicze³⁴.

Wobec rzeczywistych rządzących polityką litewską postawa Nowogrodu była nacechowana dużą rezerwą. Mieszkańcy miasta nie raz bowiem doświadczyli z ich strony zamiarów podporządkowania sobie republiki, co miało miejsce szczególnie w okresie panowania Witolda. Zdołał on objąć swym protektoratem większość terenów Rusi północno-wschodniej i nie taił swoich zakusów związanych z władaniem Nowogrodem. Aby urzeczywistnić swój plan, sprzymierzył się on z Moskwą, co wywołało szereg konfliktów mających miejsce w latach 1399–1400, 1412–1414 i 1426–1428. Jednakże mimo nacisków Witolda republika nie utraciła swej niezależności³⁵.

Kontakty Nowogrodu Wielkiego z Litwą i innymi państwami zachodnimi budziły ogromny niepokój władców moskiewskich. Duże zagrożenie dla interesów

30 И.Б. Греков, *op. cit.*, s. 33, 94–95.

31 С.Н. Валк, *op. cit.*, № 19, s. 36; № 26, s. 48.

32 *Ibidem*, № 21, s. 39; № 24, s. 42.

33 Więcej zob. w: С.В. Юшков, *История государства и права СССР*, ч. 1, Юридическое издательство НКЮ СССР, Москва 1950, s. 136–149; В.Н. Бернадский, *op. cit.*, s. 21–24.

34 А.Е. Пресняков, *Образование Великоорусского государства: очерки по истории XIII–XV столетий*, Девятая государственная типография, Петроград 1920, s. 37–38; И.Б. Греков, *op. cit.*, s. 44, 58.

35 Por. В.Н. Бернадский, *op. cit.*, s. 202–210.

Moskwy stanowili wspomniani wcześniej Giedyminowicze, których wpływy w Nowogrodzie miały długą tradycję. Zabezpieczali oni bowiem skutecznie to miasto od niepożądanego nacisku władców moskiewskich. Można zatem stwierdzić, iż litewska polityka Nowogrodu kształtowała się zależnie od rozwoju stosunków tego miasta z Niżem³⁶.

Za swoistego rodzaju przejaw sojuszu Litwy z Nowogrodem Wielkim uznać należy powoływanie *kormlenszczyków* z litewskiego domu panującego³⁷. Jak dowodzi A.E. Priesniakow, od tego czasu datować należy powstanie stronnictwa litewskiego czy też „partii litewskiej” w tym mieście, która z jednej strony liczyła na uwolnienie się od obciążeń finansowych na rzecz Ordy, a z drugiej – od nadmiernych roszczeń Iwana Kality i Siemiona Dumnego³⁸. Tendencja ta przybrała na sile pod koniec XIV w., kiedy to w 1383 r. powołano Patrycego Narymuntowicza w związku z zaostreniem się stosunków Nowogrodu Wielkiego z Dymitrem Dońskim. Powołanie to miało stanowić gwarancję suwerenności republiki i było przejawem świadomej opozycji miasta przeciwko władcom moskiewskim³⁹.

W XV w. powoływanie litewskich *kormlenszczyków* stanowiło już wyraźny barometr stosunków pomiędzy Nowogrodem Wielkim a Litwą. Siemion Olgierdowicz to pojawiał się w mieście, to znów po konflikcie z republiką opuszczał Nowogród. Książęta litewscy przybywali do miasta także po śmierci Witolda, choć wtedy ich pozycja uległa istotnej zmianie⁴⁰. O ile poprzednio książęta, którzy byli powoływani na służbę w republice, cieszyli się dobrą sławą, to przybyły do Nowogrodu w 1431 r. Jurij Lingwenowicz takim szacunkiem obdarzany już nie był.

Wzmianki o litewskich *kormlenszczykach* kończą się w dokumentach nowogrodzkich w 1459 r. Wówczas to po raz ostatni na stronicach aktów prawnych i kronik pojawia się imię Jurija Lingwenowicza w związku z sytuacją, kiedy zagrożony przez Moskwę Nowogród po raz kolejny szukał oparcia w Litwie.

Aż do czasów panowania Iwana III Nowogród Wielki nie był przekazywany testamentarnie przez władców moskiewskich. Dlatego też nie mogło być mowy o formalno-prawnym dziedziczeniu tego miasta przez potomków Dymitra Dońskiego. Jednakże w aktach wystawianych przez kancelarię moskiewską w XV w. występuje sformułowanie nowogrodzkiej *wotcziny*. Można w tym podejrzewać sprytny zabieg dyplomacji wielkksiążęcej, sprawdzony już w odniesieniu do wielkiego księstwa włodzimierskiego, które także przez pewien czas było niezobowiązująco określane mianem *gosudariowej wotcziny*, stając się w końcu integralną częścią terytorium moskiewskiego. Poprzez tego rodzaju posunięcie dyplomacja moskiewska

36 *Ibidem*, s. 200–214.

37 *Kormlenie* – czasowe nadanie urzędnicze dla wyższych urzędników państwowych na okres pełnionej przez nich służby. Wiązało się ono z określonym terytorium, takim jak włość bądź miasto, którego ludność była zobowiązana do regulowania zarówno danin w naturze, jak i różnego rodzaju opłat na rzecz *kormlenszczyka*.

38 A.E. Пресняков, *op. cit.*, s. 142.

39 В.Н. Бернадский, *op. cit.*, s. 222–224.

40 *Ibidem*, s. 212–214.

zamierzała nie tylko związać Nowogród Wielki wyłącznie z dynastią moskiewską, ale i rozszerzyć swe wpływy na inne ziemie północne.

W czasie panowania Dymitra Dońskiego nacisk na Nowogród wzmógł się znacząco. Wojna zakończona zawarciem pokoju w Jemnach przyniosła pierwszy spektakularny sukces Moskwie. Nie podważyła ona jednak ustalonego porządku, gdyż w okresie rządów Wasyla I sprawy moskiewsko-nowogrodzkie powróciły na dawną dobrze wypracowaną drogę. Ośmieliło to jednak Daniłowiczów do odważniejszego domagania się uznania ich władzy nad republiką.

Aż do podboju republiki w latach 70. XV w. żaden książę moskiewski nie dokonał przekazania Nowogrodu w testamencie jako zwykłej *wotcziny*, zaś po zlikwidowaniu samodzielności republiki Nowogród Wielki stał się *wotcziną* moskiewską, dlatego też Iwan III mógł przekazać miasto w testamencie Wasylowi III.

Postanowienia pokoju Wasyla II, zawartego z Nowogrodem Wielkim w 1435 r., były oparte na tekście *gramoty* z 1270 r. Jednakże ujęto w nich także nowy zapis, wyliczając kilka antenatów Wasyla II panujących temu miastu⁴¹. Akcentując prawa do Nowogrodu Wielkiego tylko przodków Wasyla II, układ ten przypominał odwieczność moskiewskich rządów w nowogrodzkiej *wotczynie*. Jej konsekwencją miało być ściślejsze podporządkowanie miasta wielkiemu księciu.

Odpowiedzią na zamierzenia Moskwy wobec Nowogrodu była zdecydowana postawa *władyki* Epifanusza II, niezłomnie broniącego suwerenności republiki. Ten faktyczny kierownik polityki nowogrodzkiej w związku z odkryciem domniemanych relikwii arcybiskupa Joanna przypomniał bowiem czasy Andrzeja Bogolubskiego, który bezskutecznie usiłował ingerować w sprawy Nowogrodu. *Władyka* uczynił to, odnosząc się do imienia księcia Andrzeja, który otwierał listę antenatów Wasyla II, patronujących Nowogrodowi. W interpretacji Epifanusza II książę Andrzej poniósł sromotną klęskę pod murami grodu, co całkowicie powinno burzyć zasadność „listy genealogicznej” sporządzonej przez Wasyla II.

Można zatem stwierdzić, iż pokój zawarty w 1435 r. pomiędzy Nowogrodem a Moskwą stanowi świadectwo dążeń władców moskiewskich do narzucenia zwierzchnictwa Nowogrodowi Wielkiemu, ale jest także dowodem na to, iż możliwości realizacji zakusów Moskwy wobec republiki były jeszcze niezwykle kruche. I rzeczywiście poza sukcesem Dymitra Dońskiego Nowogród Wielki ani w czasie panowania Wasyla I, ani przez pierwszy okres rządów Wasyla II, nie uległ naciskom Moskwy⁴².

Przełom w stosunkach moskiewsko-nowogrodzkich przyniosło porozumienie zawarte przez Wasyla II z Kazimierzem Jagiellończykiem w 1449 r. Na mocy jego postanowień Nowogród Wielki został uznany za moskiewską strefę wpływów⁴³. Po zawarciu tego porozumienia nastąpiły takie ważne wydarzenia, które

41 С.Н. Валк, *op. cit.*, № 19, s. 35.

42 Пор. В.Н. Бернадский, *op. cit.*, s. 241–252.

43 Więcej zob. w: К.В. Базилевич, *Внешняя политика Русского централизованного государства. Вторая половина XV века*, Издательство Московского университета, Москва 1952, s. 44–46; L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*.

w istotny sposób wpłynęły na dalsze losy Nowogrodu, jak pokój jażełbicki, zawarty w 1456 r., wjazd Wasyla II do miasta w 1460 r., wyprawa podjęta przez niego w 1471 r. i wreszcie upadek republiki w 1478 r. Można zatem stwierdzić, iż losy miasta w chwili zawarcia tego porozumienia zostały już przesądzone⁴⁴.

Utrzymanie przez Nowogród Wielki statusu republiki wymagało także umiejętnego kształtowania stosunków z metropolią kijowską, znajdującą się w istocie pod wpływem Moskwy. Szczególnie napięte stosunki między Nowogrodem a Kijowem miały miejsce w 1385 r. w okresie sporu pomiędzy Pimenem, Dionizym i Cyprianem⁴⁵. Wówczas to wiec nowogrodzki podjął decyzję o nieuznawaniu sądu apelacyjnego metropolity.

W owym czasie sprawy metropolii kijowskiej były tak skomplikowane, iż podczas negocjacji pokojowych w Jemnach zdecydowano się ich nie poruszać⁴⁶. Jednakże w 1392 r. do Nowogrodu Wielkiego przybył Cyprian, żądając restytucji swych uprawnień sądowych, co w związku z umocnieniem się jego pozycji wymusiło podjęcie decyzji w sprawie ostatecznego kształtu stosunków pomiędzy Nowogrodem a metropolią. Republika wyraziła sprzeciw jego żądaniom, na co Cyprian zareagował anatemą, zabiegając przy tym o poparcie wielkiego księcia i patriarchy. W odpowiedzi Nowogród wysłał do Konstantynopola swoich posłów. Patriarcha był zdecydowany popierać metropolitę, na co delegacja nowogrodzka zagroziła zerwaniem z Kościołem. Cypriana poparł również wielki książę, lecz i jego postanowieniom Nowogród się nie podporządkował⁴⁷. Wroga postawa Nowogrodu doprowadziła do wybuchu wojny i krwawych walk o Torzek, Wołogdę, Ustiuę, Wołok Łamski i Biełoozero. Zawarcie kompromisowego pokoju umożliwiło w końcu ustanowienie formalnych, choć pełnych rezerwy, związków z metropolią – podobnych do tych, jakie Nowogród nawiązał z wielkim księciem. Decyzja ta wiązała się z tym, iż republika nie mogła zrywać swych więzi z Rusią. Bez nich bowiem życie polityczne i gospodarcze miasta nie mogłoby rozwijać się swobodnie⁴⁸.

W okresie walk Wasyla II o tron moskiewski Nowogród Wielki ponownie musiał wkląć się w sprawy kościelne za sprawą arcybiskupa Epifaniasza II⁴⁹.

1377–1499, t. 1, Kasa im. Mianowskiego, Warszawa 1930, s. 297–298; W. Białowiejska, *Stosunki Litwy z Moskwą w pierwszej połowie panowania Aleksandra Jagiellończyka (1492–1499)*, „Ateneum Wileńskie” 1930, nr 7, s. 60; O. Halecki, *Dzieje unii jagiellońskiej*, t. 1, Akademia Umiejętności, Kraków 1919, s. 635.

44 Por. В.Н. Бернадский, *Политика Ивана III в Новгороде*, „Учёные Записки Ленинградского Государственного Педагогического Университета” 1947, № 61, s. 111–120; В.Н. Бернадский, *Новгород и Новгородская земля...*, s. 264–279.

45 Por. А.А. Булычев, *Из истории русско-греческих церковных и культурных взаимоотношений II половины XIV столетия (судьба святителя Дионисия Суздальского)*, „Вестник церковной истории” 2006, № 4, s. 87–121.

46 В.Н. Бернадский, *Новгород и Новгородская земля...*, s. 227–228.

47 Por. Е.Е. Голубинский, *История Русской Церкви. Период второй, Московский*, Университетская типография, Москва 1900, s. 329–332.

48 В.Н. Бернадский, *Новгород и Новгородская земля...*, s. 228.

49 *Ibidem*, s. 229–230.

Podobnie było z jego następcą Jonaszem, który składał deklarację lojalności zarówno wobec Wasyla II, jak i wobec Iwana III, co automatycznie wiązało się z uległą postawą wobec metropolity. Nie znalazło to oczywiście aprobaty w gronie nowogrodzkich bojarów⁵⁰.

Wymuszona zależność polityki Nowogrodu ze sprawami kościelnymi doprowadziła do podjęcia pertraktacji w tym zakresie z Kazimierzem Jagiellończykiem w 1471 r. Zerwanie z Iwanem III miało przynieść republice pełną autonomię kościelną, co w sytuacji zamierzonego aliansu z Litwą było w pełni realne do wynegocjowania. Kazimierzowi Jagiellończykowi odpowiadała propozycja mieszkańców miasta, by wybór *władyki* nowogrodzkiego zależał od nich, a jego umiejscowienie nie wymagało akceptacji metropolity. Dzieje relacji polityczno-kościelnych Nowogrodu z Moskwą potoczyły się jednak inaczej. Kiedy władcy moskiewscy udaremniili zamiary politycznej emancypacji republiki w 1471 r., a następnie ostatecznie w 1478 r., stojący wówczas na czele poselstwa nowogrodzkiego *władyka* był zmuszony pogodzić się z podległością metropolicie⁵¹.

Podsumowując, można stwierdzić, iż relacje polityczno-prawne pomiędzy Nowogrodem Wielkim a Moskwą były na tyle skomplikowane i zagmatwane, że trudno znaleźć ściśle terminy na ich określenie. Treść ich jednak pozostawała jasna – republika chroniła swą samodzielność polityczną, nie zrywając więzi z Moskwą⁵².

3. Kultura Nowogrodu Wielkiego

Nowogród Wielki był jednym z najważniejszych ośrodków kulturalnych Rusi od XI do XV w.⁵³

Nie ma wśród gałęzi kultury ruskiej takiej, do której mieszkańcy tego miasta nie wnieśliby znaczącego wkładu. Kulturę nowogrodzką wykuwały bowiem wiekami ręce wprawnych rzemieślników, reprezentujących wszystkie ówczesne rzemiosła. Sława Nowogrodu jest też zasługą znakomitych wojowników pochodzących z tego miasta, przedsiębiorczych kupców, a także wybitnych kronikarzy, którzy wiernie oddali historię zarówno Nowogrodu Wielkiego, jak i ziemi nowogrodzkiej.

Kultura Nowogrodu Wielkiego kształtowała się w okresie rozdrobnienia feudalnego. Nowogród był ośrodkiem wczesnofeudalnego ustroju państwowego z IX–X w., który istniał obok Kijowa i współzawodniczył z nim. Miasto to weszło

50 *Ibidem*, s. 269. Por. С.Н. Валк, *op. cit.*, № 25, 26, 44.

51 В.Н. Бернадский, *Новгород и Новгородская...*, s. 283. Por. С.Н. Валк, *op. cit.*, № 77, № 78.

52 В.Н. Бернадский, *Новгород и Новгородская земля...*, s. 226.

53 Por. Д.В. Сарабьянов, *История русского и советского искусства*, Высшая школа, Москва 1979; О.С. Попова, *Искусство Новгорода и Москвы первой половины XIV в.: его связи с Византией*, Искусство, Москва 1980.

następnie w skład państwa kijowskiego, wymieniając osiągnięcia kultury z innymi obszarami i miastami dawnej Rusi.

Ogromne bogactwa, skupione w rękach bojarów nowogrodzkich i bogatych kupców, którzy utrzymywali ożywione stosunki zarówno ze wszystkimi częściami państwa staroruskiego, jak i z kupcami cudzoziemskimi, sprawiły, iż w Nowogrodzie powstały sprzyjające warunki do rozwoju architektury. Jej wyrazem są piękne budowle wzniesione przez bojarów, książąt i kupców nowogrodzkich. Jednym z najznakomitszych zabytków XII w. była cerkiew w Nieredicy, ozdobiona wspaniałymi freskami. Została ona zniszczona przez faszystów podczas oblężenia miasta.

W Nowogrodzie kwitło piśmiennictwo. Już w XI w. podjęto tu próbę skompiłowania kroniki na wzór latopisu stworzonego w Kijowie. Od końca XI w. prowadzono w Nowogrodzie kronikę, w której zapisywane były najważniejsze wydarzenia, jakie rozgrywały się zarówno w samym mieście, jak i w państwie staroruskim.

Rozwój miast na Rusi został zahamowany przez najazd Mongołów, którzy opanowali ziemie ruskie w XIII w. Mongołowie nie tylko niszczyli ośrodki rzemiosła ruskiego, ale także uprowadzali do niewoli dziesiątki tysięcy rzemieślników, którzy w ten sposób zostali zmuszeni do współtworzenia kultury Złotej Ordy. Najazd Mongołów nie dotknął Nowogrodu Wielkiego ani ziemi nowogrodzkiej, dlatego też rozwój kulturalny tego miasta postępował nadal drogą wyznaczoną w poprzednich okresach dziejowych. W ciągu XIII i XIV w. kultura ruska w Nowogrodzie Wielkim mogła bez przeszkód wydawać wybitne dzieła z zakresu architektury, sztuki, a także rzemiosła⁵⁴.

Najazd Mongołów nie dotknął bezpośrednio Nowogrodu Wielkiego i ziem nowogrodzkich, wpłynął jednak w dużym stopniu na napięcie życia politycznego i gospodarczego tego miasta. Wobec ciągłego niebezpieczeństwa wojny, grożącej praktycznie ze wszystkich czterech stron, nastąpiła izolacja kultury nowogrodzkiej, ściśle związanej do najazdu mongolskiego z innymi częściami państwa ruskiego. Izolacja ta najpełniej wyraziła się w malarstwie ikon⁵⁵.

Ikona jako element sztuki sakralnej zadomowiła się na Rusi od pierwszych chwil po przyjęciu chrześcijaństwa. Pierwsze ikony sprowadzane były z Chersonezu – kolonii bizantyjskiej na Krymie⁵⁶. Stąd książę Włodzimierz przywiózł

54 Więcej zob. w: Л.Д. Любимов, *Искусство древней Руси*, Просвещение, Москва 1974; Ю.Г. Бобров, *Основы иконографии древнерусской живописи*, Аксиома, Санкт-Петербург 1995; П.А. Флоренский, *Избранные труды по искусству*, Центр изучения, охраны и реставрации наследия св. Павла Флоренского, Москва 1966.

55 Рог. М.В. Алпатов, *Древнерусская иконопись*, Искусство, Москва 1984; Ф.И. Буслаев, *О русской иконе. Общие понятия о русской иконописи*, Благовест, Москва 1997; А.И. Клибанов, *Духовная культура средневековой Руси*, Аспект-Пресс, Москва 1996.

56 Więcej zob. w: С.С. Аверинцев, *Византия и Русь: два типа духовности*, „Новый мир” 1988, № 7, s. 210–220; № 9, s. 227–239; В.Н. Лазарев, *История Византийской живописи*, Искусство, Москва 1986; В.Н. Лазарев, *Византийское и древнерусское искусство*, Наука, Москва 1978; В.Н. Лазарев, *Византийская живопись*, Искусство, Москва 1971.

wiele cennych zabytków tej gałęzi sztuki sakralnej, którymi ozdobił cerkiew dziesięcinną w Kijowie⁵⁷.

Wraz z przyjęciem chrześcijaństwa na Ruś przybyli malarze ikon – ikonopisy⁵⁸. Pierwszym z nich był artysta Alimpij (Alipij), mnich Ławry Pieczerskiej⁵⁹. Niestety, jego prace nie zachowały się do naszych czasów.

O malarstwie ikon tak wypowiedział się W. Molé:

Malarstwo ikon (ikonopis') stanowi obok architektury niewątpliwie najbardziej typową gałąź twórczości plastycznej średniowiecznej Rusi. Przez dłuższy czas nie zdawano sobie jednak sprawy z jego wartości dla kultury rosyjskiej i nie doceniano go pod względem artystycznym. Rola, jaką ikona odgrywała w życiu religijnym i duchowym Rusi średniowiecznej, była olbrzymia – zarówno kościół, jak i wszystkie warstwy społeczne ludności otaczały ją największą czcią graniczącą z bałwochwalstwem. Nie utraciła też ona swego znaczenia w życiu kościelnym i religijnym nawet jeszcze w ciągu XVIII i XIX wieku, kiedy począwszy od czasów Piotra I cała kultura rosyjska uległa coraz bardziej wznagającemu się zeświecczeniu, ale równocześnie dawne tradycje życia społecznego i prywatnego zachowały swoje walory. W tych zaś ikona ciągle jeszcze zajmowała niemało miejsca przede wszystkim jako symbol dawnej treści i formy. A jednak, jakkolwiek tak bardzo czczona, nie była właściwie dobrze znana ani ogółowi, ani jej historykom. Ikony wisiały co prawda wszędzie – w cerkwiach, w domach, pałacach i chatach; bito przed nimi pokłony; całowano je. Odróżniano też typy ikonograficzne przedstawiane w ikonach. Przypisywano ikony różnym tradycyjnym szkołom, wśród których szczególnie ważne miejsce zajmowała szkoła nowogrodzka⁶⁰.

Malarstwo ikon nawiązuje przede wszystkim do nurtu o tradycjach konstantynopolitańsko-bizantyjskich. Kierunek ten powstał i rozwinął się w środowisku kijowskim, skąd w krótkim czasie rozpowszechnił się na całą Ruś⁶¹. Bardzo dużą rolę w upowszechnieniu malarstwa ikon w okresie przed najazdem mongolskim odegrał Nowogród Wielki i Ruś Suzdalska⁶².

57 Dekoracja malarska cerkwi Dziesięcinnej w Kijowie została wykonana przez malarzy i mozaicystów greckich. Oni także podjęli się realizacji prac malarskich w soborze św. Sofii w okresie panowania następcy Włodzimierza – Jarosława Mądrego. Zob. W. Molé, *Ikona ruska*, Wydawnictwo „Sztuka”, Warszawa 1956, s. 18.

58 *Ibidem*, s. 18.

59 *Ibidem*, s. 19. Więcej zob. w: Д.М. Угринович, *Церковный канон и творчество*, „Наука и религия” 1977, № 2, s. 42–47; Л.Л. Лебедев, *Тайны древних икон*, „Наука и религия” 1989, № 3, s. 60–63.

60 W. Molé, *op. cit.*, s. 5.

61 Por. В.В. Бычков, *Духовно-эстетические основы русской иконы*, Ладомир, Москва 1994; В.Н. Лазарев, *Русская иконопись: от истоков до начала XVI века*, Искусство, Москва 1983; И.И. Карпушин, *Искусство и религия: истоки и грани взаимодействия*, Педагогика, Москва 1991.

62 Więcej zob. w: М.В. Алпатов, *Древнерусская иконопись*, Искусство, Москва 1984; С.А. Минаков, *Храмы России: религии мира, основы православия, история Креста, православные праздники, русские храмы и монастыри, Святые Лавры Руси*, Эксмо, Москва 2008; Н.Д. Тальберг, *Святая Русь*, Издательство имени А.С. Суворина, Санкт-Петербург 1992.

Do najbardziej znanych ikon, jakie powstały w XII w., zaliczyć należy dwustronny wizerunek „Spasa Nierukotwornego” (tj. „obraz nie ręką uczyniony”) z moskiewskiego soboru Uspienskiego. Ikona ta przedstawia na awersie głowę Chrystusa (zob. ilustracja 6.3), zaś na rewersie scenę adoracji krzyża przez aniołów – Michała i Gabriela. Nad aniołami znajdują się personifikacje słońca i księżyca, Serafino-
wie i Cherubini.

Ilustracja 6.3. Ikona „Spasa Nierukotwornego”

Źródło: <https://ar.culture.ru/ru/subject/spas-nerukotvornyy-2> (dostęp: 20.03.2024).

Jak już wcześniej zostało wspomniane, w 1240 r. wszystkie księstwa feudalne na Rusi – z wyjątkiem Nowogrodu i ziem do niego przynależących – znalazły się pod jarzmem mongolskim. Wówczas to olbrzymia część ich dorobku kulturalnego uległa zniszczeniu. Obszary, które dotknął najazd mongolski, zostały odcięte od świata śródziemnomorskiego i zachodniego, a rozwój ich własnej twórczości kulturalnej i artystycznej został w dużym stopniu zahamowany.

Te wydarzenia historyczne wywarły zasadniczy wpływ na rozwój sztuki ruskiej. Izolacja kulturalna, w jakiej znajdowało się państwo ruskie w okresie najazdu mongolskiego, przyczyniła się w dużej mierze do krystalizacji rodzimych rysów twórczości artystycznej. Proces ten zaznaczył się szczególnie w samym Nowogrodzie, jak i na pozostałych ziemiach północnych Rusi, niezajętych przez Mongołów. Dla obszarów tych znamienne jest uproszczenie w technice malowania ikon, które nie oznaczało bynajmniej swobodnego przerabiania pierwowzorów bizantyjskich. Tradycyjne typy i kompozycje pozostawały bowiem w tych przekształceniach

zasadniczo nie zmienione natomiast zmianie ulegały interpretacje ich treści, co wiązało się ze specyfiką kultury ruskiej. W. Molé tak opisuje interpretację formalną i treściową ikon ruskich:

Ikona ruska była w swych początkach bizantyjska i od wzorów bizantyjskich zależna, szukała jednak już wcześniej własnych twórczych dróg. Ale i tu była po części bizantyzująca – jak się wydaje – zawsze wtedy, kiedy związana z feudałami szła po linii panujących w owych warstwach tendencji kulturalnych. W tych natomiast ośrodkach, gdzie wyraźnie dochodziły do głosu elementy ludowe, doprowadzające do powstania własnej, rodzimej formy ustrojowej, malarstwo ikon stawało się bardziej ruskie. Poprzez uproszczenie, jak i poprzez linearyzm, swoisty koloryt, rusyfikację typów, mocne uwypuklenie ideowo-formalne momentu modlitwy, zwłaszcza modlitwy zbiorowej w ujęciu monumentalnym, stwarzało ono podstawy dla dalszego samodzielnego rozwoju tej gałęzi sztuki. Byłoby jednak zbyt wielkim uproszczeniem, gdybyśmy ten cały bardzo zawiły proces rozwojowy ikon ruskich tłumaczyli jedynie w sposób powyżej przytoczony, uważając pierwszy omówiony kierunek za bizantyjski, a drugi za ruski. Że tak nie jest, wynika choćby stąd, że i pierwszy, i drugi kierunek znajdują najbardziej twórcze i związane z ruską rzeczywistością odpowiedniki w malarstwie monumentalnym. Dotyczy to w równej mierze zabytków, które można łączyć z prądami typowymi dla malarstwa kijowskiego, wyraźnie bizantyzującymi, jak i dla zabytków nowogrodzkich, w których przejawiają się rysy spokrewnione z malowidłami cerkwi Neredicy, jak np. w *Adoracji Krzyża* (na odwrotnej stronie ikony Acheiropoietos). W ostatnich zaznaczają się wzory bizantyjskich centrów prowincjonalnych, odmienne od stołecznych, a występują równocześnie już także swoiste rysy rodzime, których rozwój staje się jeszcze żywszy w prymitywizmie tzw. ikon „północnych”, powstałych na północnym i północno-wschodnim zapleczu Nowogrodu⁶³.

Jak nadmieniono wcześniej, w okresie najazdu mongolskiego sztuka sakralna kwitła przede wszystkim w Nowogrodzie Wielkim i w środowisku moskiewskim. Znaczenie ośrodka moskiewskiego nabrało znaczenia w XIV w., co wiązało się z nowym rozkwitem sztuki bizantyjskiej i jej rozpowszechnieniem we wszystkich krajach prawosławnych⁶⁴.

Początki tego rozkwitu, określane mianem renesansu Paleologów, wiążą się z ożywieniem zainteresowania przeszłością Bizancjum, a pośrednio także przeszłością antyczną. Rozkwit ten jest już szczególnie widoczny w XIII w., a zainteresowanie to jest wyraźnie obserwowalne w okresie, gdy stolicą cesarstwa w czasie rządów dynastii Laskarisów stała się Nicea w Azji Mniejszej⁶⁵.

W środowisku ruskim malarstwo bizantyjskie okresu Paleologów było reprezentowane przez przybyłych tu artystów greckich. Ich napływ do państwa ruskiego wzmógł się znacząco w okresie, gdy metropolitą moskiewskim w 1344 r. został Grek Teognost.

63 W. Molé, *op. cit.*, s. 29–30.

64 Więcej zob. w: С.Н. Булгаков, *Православие. Очерки учения Православной Церкви, Лыбидь, Киев 1991*.

65 W. Molé, *op. cit.*, s. 32.

W II połowie XIV w. na Ruś przybył wybitny artysta bizantyjski, jakim był Teofan Grek. Ozdobił on malowidłami ściennymi ponad 40 cerkwi znajdujących się w Konstantynopolu, Chalcedonie, Galacie i Kaffie⁶⁶. Po przybyciu na Ruś stworzył niezwykle cenne dzieła. Wśród nich wyróżnić należy malowidła w cerkwi Przemienienia Pańskiego w Nowogrodzie, wykonane w 1378 r., freski w soborze Archangielskim w Moskwie oraz malowidła moskiewskiego soboru Błagowieszczeńskiego (wykonane wraz z Prochozem z Gorodźca i Andriejem Rublewym w 1405 r.)⁶⁷. Z wymienionych dzieł zachowały się fragmenty malowideł w cerkwi Przemienienia Pańskiego w Nowogrodzie oraz kilka ikon znajdujących się w moskiewskim soborze Błagowieszczeńskim⁶⁸.

Szczególne miejsce wśród ikon ruskich zajmują wspomniane malowidła ściennie w Nowogrodzie Wielkim. W ramach całej sztuki bizantyjskiej stanowią one zjawisko o wysokim stopniu oryginalności, wyrażające się w nowym ujmowaniu świata i człowieka. Te bogate zespoły malowideł ściennych, jakie powstały w Nowogrodzie w II połowie XIV w., nadały sztuce malowania ikon rodzimy sens i nowe ukształtowanie formalne⁶⁹. O ich istocie i znaczeniu tak wypowiedział się W. Molé:

Sztuka samego Teofana i jego szkoły wniosła do rozwoju malarstwa nowogrodzkiego, monumentalnego i prostego, niezwykle wzbogacenie i ożywienie elementów ludzkich, przyczyniając się do najistotniejszych cech tego malarstwa w XIV wieku. Nie była ona jednak wyłącznym kierunkiem panującym. Obok niej działały w dalszym ciągu starsze tradycje miejscowe blisko związane z rodzimymi pierwiastkami ludowymi, w niemałej mierze także z prymitywizmem, który dochodził do głosu na ziemiach Rusi północnej⁷⁰.

Podsumowując, można stwierdzić, iż malarstwo ikon rozwinęło się na Rusi w związku z przyjęciem religii chrześcijańskiej z Bizancjum, co spowodowało wiele zmian w sferze kulturalnej, społecznej, politycznej i gospodarczej. Uznanie chrześcijaństwa za religię oficjalną w państwie staroruskim spowodowało przede wszystkim zbliżenie Rusi do najbardziej wówczas rozwiniętego pod względem kulturalnym ośrodka, jakim był Konstantynopol.

Spośród księstw powstałych w połowie XII w. najważniejszymi ośrodkami kulturalnymi były księstwo kijowskie, suzdalskie i nowogrodzkie. Kres rozwojowi kulturalnemu dwóch pierwszych z nich położył najazd mongolski, który szczególnie ominął Nowogród Wielki.

66 *Ibidem*, s. 33–34. Więcej zob. w: В.Н. Лазарев, *Феофан Грек и его школа*, Искусство, Москва 1961; М.В. Алпатов, *Феофан Грек*, Изобразительное искусство, Москва 1984.

67 W. Molé, *op. cit.*, s. 34. Więcej zob. w: М.В. Алпатов, *Искусство Феофана Грека и учение исихастов*, „Византийский временник” 1973, т. 33, s. 190–201.

68 Więcej zob. w: Г.И. Вздорнов, *Фрески Феофана Грека в церкви Спаса Преображения в Новгороде*, Искусство, Москва 1976; Н.К. Голейзовский, *Заметки о творчестве Феофана Грека*, „Византийский временник” 1964, т. 24, s. 139–149.

69 W. Molé, *op. cit.*, s. 35.

70 *Ibidem*, s. 37.

Rozdział 7

Upadek republiki nowogrodzkiej i dalsze losy Nowogrodu Wielkiego

1. Powstanie scentralizowanego państwa rosyjskiego

W II połowie XV w. w wyniku połączenia się samodzielnych księstw powstało scentralizowane państwo rosyjskie¹. Jego terytorium znacznie się rozszerzyło w XVI stuleciu i w I połowie XVII w., obejmując swym zasięgiem obszary położone u wybrzeży Pacyfiku.

Powstanie i umocnienie scentralizowanego państwa rosyjskiego spowodowało znaczące przemiany w sytuacji międzynarodowej zarówno w Europie, jak i Azji. W okresie tym miały miejsce takie znaczące procesy, jak walka z Rzeczpospolitą Polską, mająca na celu zjednoczenie ziem rosyjskich, białoruskich i ukraińskich, oraz walka ze Szwecją o kraje nadbałtyckie i dostęp do Morza Bałtyckiego. Istotne znaczenie dla rozwoju Rosji miała także walka z Imperium Osmańskim o ziemie położone nad Morzem Czarnym.

Od XIV w. pomiędzy poszczególnymi księstwami ruskimi zaczęły zawiązywać się coraz silniejsze więzi gospodarcze. Sprzyjało to stopniowemu ich łączeniu w jedno scentralizowane państwo rosyjskie. Proces ten przyspieszała konieczność organizowania wspólnej obrony przeciwko Tatarom i innym wrogom zewnętrznym.

Powstanie scentralizowanego państwa rosyjskiego przypada na czas rządów Iwana III (zob. ilustracja 7.1). Był on najstarszym synem Wasyla II. W okresie

¹ Państwo rosyjskie w dokumentach datowanych na XVI i XVII w. określane jest często mianem państwa moskiewskiego. O szczególnej roli Moskwy w kształtowaniu rosyjskiej tożsamości narodowej i religijnej zob. w: P. Dziadul, *Moscovia i eschaton. Misja państwa moskiewskiego według Zosimy, Filoteusza i Agafona*, „Przegląd Rusycystyczny” 2014, nr 3, s. 5–20.

panowania tego władcy, przypadającym na lata 1462–1505, Wielkie Księstwo Moskiewskie wchłonęło prawie wszystkie ziemie północno-wschodniej Rusi. Z obszarów, które dotąd zachowały niezawisłość, najrozleglejsza była ziemia nowogrodzka, w skład której wchodziły ogromne posiadłości kolonialne. Następnie przyłączono księstwo twerskie, rywalizujące niegdyś z Moskwą. W lenne zależności od Moskwy znalazło się także księstwo riazańskie. W ten sposób w okresie panowania Iwana III na obszarze północno-wschodniej Rusi w miejsce niezależnych księstw ukształtowało się jednolite, narodowe państwo rosyjskie.

Ilustracja 7.1. Iwan III

Źródło: https://pravitelimira.ru/biograf/bio_i/ivan3vas.php (dostęp: 20.03.2024).

L. Bazylow tak opisał tego wyjątkowo skutecznego władcę i stratega, jakim był Iwan III:

Iwana III zaliczyć trzeba do rzędu władców najbardziej utalentowanych i konsekwentnych w dążeniu do celu – zadziwiająco zwłaszcza jego umiejętności dyplomatyczne. Przygotowywano go zresztą do sukcesów, już jako młodzieniec brał za życia ojca udział w rozpatrywaniu i załatwianiu ważnych spraw państwowych, a będzie miał również szczęśliwą rękę w przedsięwzięciach militarnych. Nie należał do ludzi łagodnych, w razie potrzeby działał bezwzględnie, łamiąc wszelki opór (w dawniejszej historiografii polskiej nazywano go Srogim). Po ojcu otrzymał księstwo już

niemałe, o powierzchni około 430 tys. km²; w latach rządów Iwana i jego następcy terytorium Rosji wzrosło do 2800 tys. km². Same już tylko liczby mówią za siebie wystarczająco – księstwo moskiewskie stało się największym państwem w Europie. Ogromny przyrost terytorialny osiągnięto także kosztem wojen, chociaż nie trwały one – może z jednym wyjątkiem – zbyt długo, ani też nie naraziły państwa na wielkie straty i zniszczenia. Nie stawiało też zbyt wielkiego oporu bojarstwo w przyłączonych dzielnicach, bojarzy negatywnie nastawieni do nowego władcy uciekali na Litwę².

Jedną z przyczyn, które przyspieszyły proces jednoczenia ziem ruskich w scentralizowane państwo rosyjskie, była konieczność zrzucenia jarzma mongolskiego. Zjednoczeniu ziem ruskich sprzyjał pomyślny rozwój gospodarki. Przejawiało się to przede wszystkim we wzroście produkcji rolnej, zwiększeniu ilości wytwarzanych towarów oraz w szybszym wzroście miast. W okresie tym zaczęły się także rozwijać stosunki pomiędzy miastami ruskimi i poszczególnymi okręgami.

Już w początkach panowania Iwana III, tj. w 1462 r., większa część ziem ruskich znajdowała się pod władzą wielkiego księcia moskiewskiego. Najsilniejsi konkurencji Moskwy – Nowogród Wielki i Twer – prowadzili wówczas jeszcze walkę o zachowanie swej samodzielności. Nowogrodzcy bojarowie i możni kupcy zaczęli szukać poparcia i pomocy u króla polsko-litewskiego. Iwan III, dowiadując się o zdradzie bojarów, wyruszył z ogromnym wojskiem na Nowogród. Samodzielność Nowogrodu zakończyła się, a bojarowie nowogrodzcy byli zmuszeni uznać nad sobą władzę księcia moskiewskiego. Moskwie podporządkował się również Twer. W ten sposób za panowania Iwana III wokół Moskwy zostały zjednoczone prawie wszystkie ziemie ruskie – z wyjątkiem ziemi pskowskiej i riazkańskiej, które zachowały resztki swej samodzielności politycznej (zob. ilustracja 7.2). Zostały one przyłączone do Moskwy dopiero za panowania syna Iwana III – Wasyla III. Moskwa stała się stolicą zjednoczonego państwa rosyjskiego.

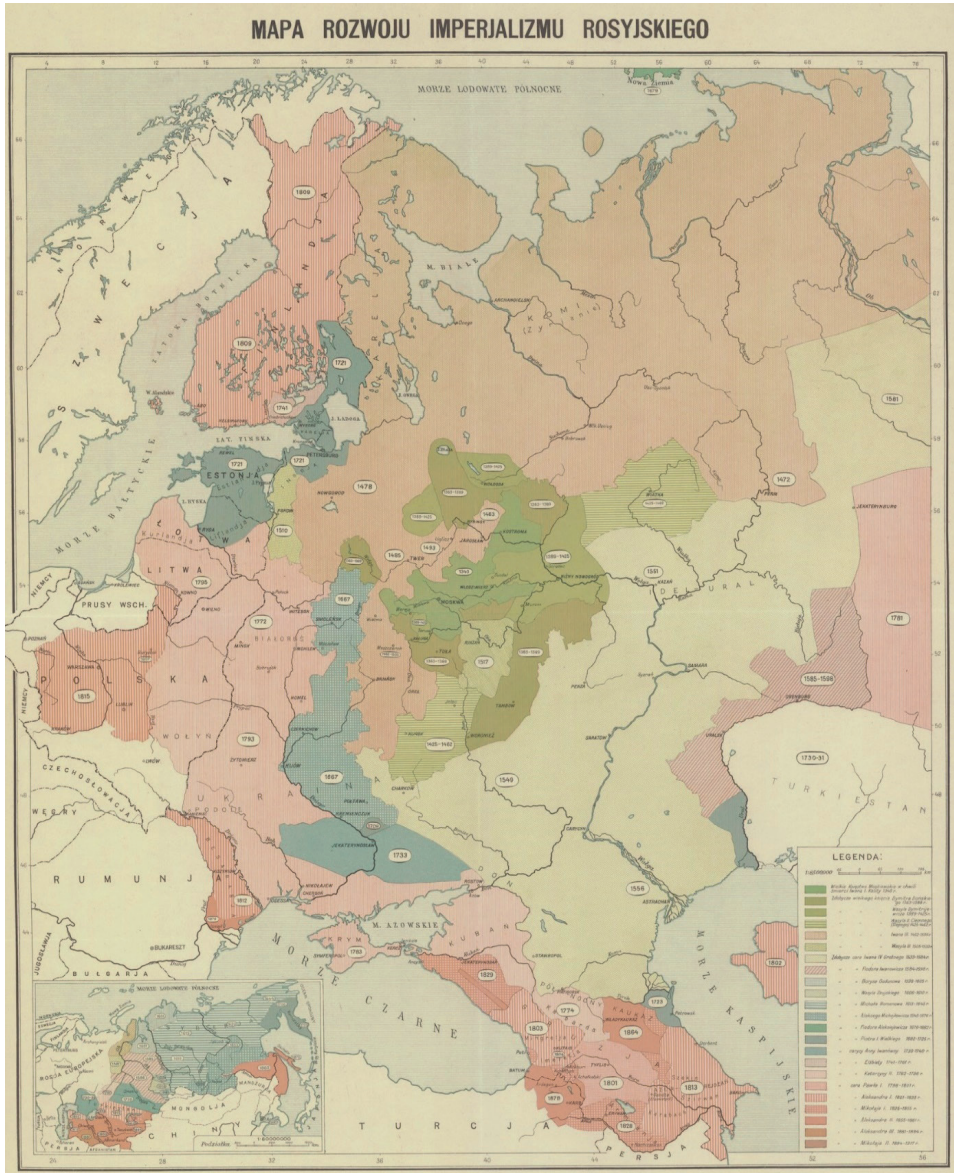
Utworzenie silnego, scentralizowanego państwa rosyjskiego, umożliwiło zrzucenie jarzma mongolskiego. W okresie panowania Iwana III zaprzestano płacenia haraczu władcom ordyńskim i zawarto przymierze z chanem krymskim.

Chan Złotej Ordy – Ahmed – nie zamierzał jednak wyrzec się ziem ruskich. W 1480 r. zebrał on ogromne wojsko i wyruszył na Moskwę. Na spotkanie zastępom Złotej Ordy wyszli wojownicy Iwana III. Oba wojska podeszły do rzeki Ugry i rozłożyły swe obozowiska na przeciwległych brzegach. Chan Ahmed oczekiwał pomocy od księcia litewskiego, jednakże jej nie otrzymał. W tym czasie przyszła wiadomość, że Tatarzy krymscy zbliżają się do stolicy Złotej Ordy. Ahmed pospiesznie ruszył w stepy, gdzie wkrótce został zabity przez chana tiumeńskiego.

W 1480 r. jarzmo mongolskie zostało zrzucone. Państwo rosyjskie mogło odąd bez przeszkód wzrastać, umacniać się i rozwijać swą gospodarkę i kulturę. Państwo moskiewskie rozpoczęło wówczas walkę o przywrócenie ziem ruskich,

2 L. Bazylow, *Historia Rosji*, t. I, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1983, s. 164–165.

białoruskich i ukraińskich, które zagarnęły Litwa i Polska. Rusi zostały zwrócone ziemie położone nad górnym biegiem Oki i ziemie czernihowsko-siewierskie, a także terytoria nad górnym biegiem Dniepru.

Ilustracja 7.2. Rozwój terytorialny państwa rosyjskiego

Źródło: <https://historia.org.pl/2023/04/12/historia-rozwoju-rosyjskiego-imperjalizmu-ekspansja-rozji-na-przestrzeni-wiekow> (dostęp: 21.03.2024).

Władza nad całym państwem ruskim była skupiona w ręku wielkiego księcia moskiewskiego. W Moskwie utworzono specjalne instytucje, tzw. *priказы*. Stanowiły one organy władzy centralnej, które powołano celem kierowania różnymi dziedzinami gospodarki bądź sprawami wchodzącymi do kompetencji administracji państwowej.

Wielki książę moskiewski rządził państwem rosyjskim przy pomocy Dumy Bojarskiej. Do miast i na prowincję wysyłani byli namiestnicy sprawujący tam swe rządy. Do ich obowiązków należało m.in. ściąganie podatków od ludności zamieszkującej terytoria podległe ich rządowi.

W całym państwie rosyjskim ustanowiono jednolity tryb sprawowania władzy i sądu. W 1497 r. wydano kodeks praw – *Sudiebnik*, utrwalający poddaństwo chłopów. Chłop mógł opuścić swego pana jedynie w ciągu tygodnia przed dniem św. Jerzego (26 listopada) i w ciągu tygodnia po tym dniu, a zatem wtedy, gdy wszystkie prace w polu zostały ukończone. Przed odejściem od swego pana chłop obowiązany był zapłacić mu za wszystko, z czego korzystał. Było to niemalże nie do urzeczywistnienia, a nawet jeśli udawało mu się rozliczyć z jednym panem, wkrótce wpadał w całkowitą zależność od drugiego. Powodowało to wzrost wyzysku chłopów.

W okresie panowania Iwana III dużą rolę w kształtowaniu stosunków społecznych w Rosji odegrała nowa grupa właścicieli ziemskich – szlachty służebnej, która w zamian za swą służbę otrzymywała od wielkiego księcia – zamiast wynagrodzenia pieniężnego – nadziały ziemi. Szlachta ta była całkowicie zależna od niego, dlatego też zależało jej na umocnieniu władzy wielkiego księcia. Pomagała mu więc ona w walce z pozostałościami rozdrobnienia feudalnego.

Państwo rosyjskie szybko rozwijało się i umacniało. W XV w. zajęło ono przodujące miejsce wśród państw europejskich, które liczyły na jego pomoc w walce z Turkami, którzy w tym okresie zagrażali całej Europie. W 1453 r. Turcy zajęli Konstantynopol, a następnie podporządkowali sobie ludy zamieszkujące Półwysep Bałkański. Na wiele stuleci Słowianie bałkańscy znaleźli się pod jarzmem Turcji.

Obawiając się najazdu Turków, posłowie z różnych państw Europy Zachodniej przybywali do Iwana III, starając się nakłonić go do wystąpienia przeciwko Turkom. Mając to na względzie, papież zaproponował Iwanowi III małżeństwo z Zofią Paleolog – krewną ostatniego cesarza greckiego³. Iwan III spokrewnił się z bizantyjskim domem cesarskim, lecz na niekorzystną dla Rusi wojnę z Turcją nie zgodził się i nie dopuścił cudzoziemców do wtrącania się w sprawę państwa ruskiego.

Za czasów panowania Iwana III Moskwa zaczęła stawać się ogromnym ośrodkiem gospodarczym i kulturalnym⁴. Dookoła Kremla wybudowane zostały nowe mury kamienne z osiemnastoma wieżami. Kreml moskiewski posiadał wodociągi i inne nowoczesne – jak na owe czasy – urządzenia. Wewnątrz Kremla zostały

3 Więcej zob. w: M. Dąbrowska, *Łacinniczki nad Bosforem. Małżeństwa bizantyjsko-lacińskie w cesarskiej rodzinie Paleologów (XIII–XV w.)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1996.

4 Por. Ю.В. Кривошеев, Р.А. Соколов, С.В. Гусева, *Москва в эпоху средневековья: очерки политической истории XII–XV столетий*, СПбГУ, Санкт-Петербург 2021.

wybudowane piękne murowane sobory – Uspienski i Błagowieszczeński. Spośród budowli Kremla swym przepychem wyróżniał się nowy pałac książęcy. Tu, w Izbie Granowitej, uroczyście przyjmowano posłów innych państw, tłumnie napływających do państwa rosyjskiego w owym okresie⁵.

2. Upadek republiki nowogrodzkiej

W latach 50. XV w. stosunki pomiędzy Nowogrodem Wielkim a Moskwą uległy znaczącemu zaostrzeniu, co w późniejszym czasie doprowadziło do likwidacji samodzielności republiki nowogrodzkiej.

Podporządkowanie Nowogrodu Moskwie stanowiło konsekwencję realizowanej przez Iwana III idei „scalania ziem ruskich”⁶. Koncepcji tej zdecydowanie sprzeciwiali się nowogrodzcy bojarzy. W latach 60. XV w. funkcjonowało wśród nich silne stronnictwo prolitewskie⁷. Na jego czele stali członkowie rodziny Boreckich – wdowa po *posadniku* Marta Borecka i jej syn Dymitr, który także objął urząd *posadnika*.

Stronnictwo prolitewskie, jakie ukształtowało się wśród nowogrodzkiego bojarstwa, liczyło na wsparcie króla polskiego i wielkiego księcia litewskiego Kazimierza Jagiellończyka. W 1470 r. władzę w Nowogrodzie Wielkim powierzono księciu Michałowi III Olelkowiczowi, prawnukowi Olgierda – władcy litewskiego. Wyraził na to zgodę Kazimierz Jagiellończyk, który zobowiązał się do udzielenia Nowogrodowi wsparcia zbrojnego⁸.

W okresie panowania Iwana III stosunki moskiewsko-litewskie opierały się na układzie zawartym w 1449 r. przez Wasyla II i króla Kazimierza Jagiellończyka⁹. Na mocy postanowień tego układu utrzymane zostały istniejące granice między oboma państwami oraz poręczono sobie wzajemnie nienaruszalność „ojcowizn”¹⁰. Wpływy państwa moskiewskiego miały rozciągać się na Nowogród Wielki, Psków i Riazań, natomiast ziemie przynależące do Kazimierza Jagiellończyka obejmowały całe terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego, a także Smoleńsk i grody smoleńskie, dodatkowo do sfery wpływów litewskich włączony został Twer

5 Więcej zob. w: М.П. Фабрициус, *История московского Кремля*, Астрель, Москва 2007; В.С. Гончаренко, *Московский Кремль. Стены и башни: путеводитель*, Арт-Курьер, Москва 2010.

6 Z.A. Brzozowska, M.J. Leszka, *Nowogród Wielki. Historyczno-kulturowy przewodnik po średnio-wiecznej republice*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2019, s. 51.

7 *Ibidem*.

8 *Ibidem*, s. 52.

9 L. Bazylow, *op. cit.*, s. 165.

10 *Ibidem*.

oraz niektóre z księstw „wierchowskich”¹¹. Traktat ten zaraz po jego zawarciu zaczął być jednak naruszany.

Iwan III dążył do zlikwidowania samodzielności republiki nowogrodzkiej. W okresie jego panowania w Nowogrodzie Wielkim rządziła niemal wyłącznie arystokracja bojaraska, zdecydowanie przeciwna zjednoczeniu ich ziem z Moskwą. L. Bazyłow tak scharakteryzował tendencje polityczne, jakie w owym czasie ukształtowały się w tym mieście:

W tym właśnie czasie wytworzyło się w środowisku bojarstwa nowogrodzkiego silne stronnictwo litewskie, skupione wokół rodziny Boreckich. Główną osobą w tym gronie była wdowa po jednym z posadników, Marta Borecka, niewiasta o silnej woli, przeciwniczka Moskwy bez żadnych odchyłeń i najmniejszych wahań, gotowa do walki z nią na śmierć i życie. Stał u jej boku również konsekwentny w identycznym nastawieniu syn, Dymitr, także jeden z działających posadników (liczba posadników jednocześnie sprawujących władzę zwiększyła się znacznie od połowy XIV w.). Boreccy liczyli na konkretną i efektywną pomoc ze strony króla polskiego i wielkiego księcia litewskiego, Kazimierza Jagiellończyka, który rzeczywiście przyrzekł daleko idące poparcie i pewnie w chwili dawania obietnic solennie wierzył, że potrafi je zrealizować. Pod koniec lat sześćdziesiątych napięcie polityczne zaczęło wzrastać; coraz bardziej obawiając się Moskwy, szukano gorączkowo najlepszego wyjścia. Znalezione możliwie najgorsze; zaproszono do Nowogrodu (1470) jednego z Giedyminowiczów, przebywającego na Litwie księcia Michała Olelkowicza, prawnuka Olgierda¹².

Król Kazimierz Jagiellończyk, wyrażając zgodę na objęcie władzy w Nowogrodzie przez Michała Olelkowicza, zobowiązał się także do udzielenia republice nowogrodzkiej pomocy zbrojnej, co stało się pretekstem do podjęcia przez Iwana III wyprawy na Nowogród¹³. W 1471 r. bojarzy nowogrodzcy istotnie oddali się pod władzę wielkiego księcia litewskiego Kazimierza, będącego zarazem królem polskim. Natomiast biedota nowogrodzka opowiadała się za połączeniem się z Moskwą.

Pierwszym aktem rozprawy z Nowogrodem Wielkim była wyprawa podjęta przez Iwana III w 1471 r.¹⁴ Była ona doskonale przygotowana zarówno pod względem wojskowym i dyplomatycznym, jak i propagandowym¹⁵.

11 *Ibidem*.

12 *Ibidem*.

13 *Ibidem*, s. 166.

14 J. Nikodem, *Dwa świadectwa o wyprawie Iwana III na Nowogród w 1471 roku. Przyczynki do kształtowania się ideologii władzy monarszej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2013, z. 2, s. 180.

15 *Ibidem*. Więcej zob. w: М.А. Несин, *Шелонская битва 14 июля 1471 г.: к вопросу о тактике московских войск и участии засадной татарской рати*, „История военного дела: исследования и источники” 2014, т. IV, s. 464–482.

Iwan III wybrał najbardziej dogodny moment do rozpoczęcia rozprawy z republiką nowogrodzką, gdyż w tym właśnie czasie zmarł król czeski Jerzy, a króla Kazimierza Jagiellończyka w pełni pochłonęły sprawy dynastyczne.

Do starcia wojsk nowogrodzkich i moskiewskich doszło 14 lipca 1471 r. nad rzeką Szełonią¹⁶ (zob. ilustracja 7.3). W wyniku niewywiązania się przez króla Kazimierza Jagiellończyka ze swych obietnic i przewagi sił przeciwnika wojska nowogrodzkie poniosły klęskę¹⁷.

Ilustracja 7.3. Bitwa nad Szełonią

Źródło: <https://istoriarusi.ru/udel/bitva-na-sheloni-1741.html> (dostęp: 21.03.2024).

Pomimo dotkliwych strat poniesionych w bitwie nad Szełonią Nowogród Wielki nie zamierzał poddawać się panowaniu moskiewskiemu. Klęska skłoniła

16 Por. Ю.Г. Алексеев, *Походы русских войск при Иване III*, Издательство Санкт Петербургского университета, Санкт-Петербург 2009.

17 Więcej zob. w: Ю.Г. Алексеев, *Победа на Шелони*, Памятники исторической мысли, Москва 2005; И.Н. Вязинин, *От Шелони к Руси единодержавной*, Лоцман, Новгород 2001.

Kazimierza Jagiellończyka do stworzenia koalicji przeciwko Iwanowi III, dlatego też sprzymierzył się on z chanem Wielkiej Ordy – Achmatem. Stało się to powodem do podjęcia w późniejszym czasie wyprawy na Nowogród, która zakończyła się zajęciem miasta i położeniem kresu istnienia republiki nowogrodzkiej, co miało miejsce w 1478 r.

W Nowogrodzie brakowało chleba i uboższa ludność miasta zmusiła bojarów do nawiązania rokowań z wielkim księciem. Iwan III przerwał działania wojenne pod warunkiem zapłaty kontrybucji. Natomiast Nowogrodzianie zobowiązali się do zerwania sojuszu z Litwą.

Pomimo poniesionej klęski Nowogród zachował dawne „wolności”. W mieście nadal trwały zamieszki. Stronnictwo, które doznało klęski, rozpoczęło porachunki ze zwolennikami Moskwy, ci zaś szukali wsparcia u wielkiego księcia. W 1477 r. stronnictwo moskiewskie odprawiło posłów do wielkiego księcia, aby przywitać go jako *gosudara* („panującego”). Do tej pory mieszkańcy Nowogrodu nie dawali takiego tytułu wielkim książętom. Iwan III skorzystał z okazji, aby zażądać dla siebie w Nowogrodzie takiego samego „panowania”, jakie posiadał w Moskwie, tj. nieograniczonej władzy. Wiec nowogrodzki nie zgodził się jednak na jego żądanie, co stało się pretekstem ponownej wyprawy Iwana III na Nowogród Wielki.

Wojska Iwana III rozpoczęły oblężenie miasta. Tym razem Nowogrodzianie nie próbowali nawet stawiać oporu. W styczniu 1478 r. po długotrwałych rokowaniach ludność Nowogrodu zmuszona została przyjąć wszystkie warunki wielkiego księcia. Wiec został zniesiony, a zamiast obieralnych namiestników (*posadników*) mieli odtąd rządzić Nowogrodem namiestnicy wielkoksiążęcy. Znaczną część posiadłości nowogrodzkich panów feudalnych przejął wielki książę. Republika nowogrodzka przestała istnieć. Dzwon wiecowy, symbol niezależności i wolności Nowogrodu, został zdjęty i wywieziony. Wielu bojarów i kupców nowogrodzkich przesiedlono do miast moskiewskich, a na ich miejsce przybyli mieszkańcy Moskwy. Natomiast na ziemiach zabranych bojarom nowogrodzkim wielki książę osadził moskiewskich ludzi ze stanu słuźebnego. W.A. Serczyk tak podsumował proces upadku republiki nowogrodzkiej:

Nowogród Wielki, przyłączony do księstwa moskiewskiego w 1478 r. za panowania Iwana III, pozbawiony został wówczas ostatecznie swej samodzielności, a nawet jej symbolu – dzwonu zwoływającego mieszkańców na wiec, na którym wspólnie rządzono i decydowano o losach tej swoistej republiki miejskiej. Mimo to Nowogród pozostał przecież nadal ważnym ośrodkiem kształtowania się znaczącej w państwie myśli politycznej. W nim też niejednokrotnie znajdowała oparcie opozycja¹⁸.

Mimo swego upadku Nowogród Wielki zapisał piękną kartę historii, potrafiąc przez stulecia skutecznie bronić swej suwerenności. Siła republiki tkwiła

¹⁸ W.A. Serczyk, *Iwan IV Groźny*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1986, s. 18.

w jej ustroju wewnętrznym, a zaprowadzony i pilnie strzeżony porządek prawny umożliwił miastu osiągnięcie spektakularnych – jak na owe czasy – sukcesów politycznych. Dlatego też dążący do zdominowania Nowogrodu władcy moskiewscy uparcie próbowali dokonać rewizji nowogrodzkiej *stariny*. Problem ten bowiem był wysuwany jako zasadniczy cel negocjacji podejmowanych przez bojarów z wielkimi książętami.

3. Rozszerzenie granic państwa rosyjskiego w XVI w.

W XVI w. państwo rosyjskie rozwijało się w atmosferze napiętej sytuacji międzynarodowej. Choć jarzmo mongolskie zostało zrzuczone, to jednak powstałe na gruzach Złotej Ordy chanaty w dalszym ciągu zagrażały wschodnim i południowym granicom Rosji.

W 1533 r. zmarł syn Iwana III – wielki książę Wasyl III. Jego syn Iwan IV (zob. ilustracja 7.4) miał wówczas zaledwie trzy lata. Państwem rządziła matka Iwana, a po jej śmierci, która nastąpiła nagle po pięciu latach, wśród bojarów rozpoczęła się zażarta walka o władzę. W ciągu dziewięciu lat ich panowania państwo rosyjskie uległo całkowitej dezorganizacji.

Ukończywszy 17 lat, Iwan IV przyjął tytuł cara i uroczyście koronował się jako pierwszy car rosyjski. Początek jego panowania zbiegł się z wielkimi ruchami ludowymi i pożarem Moskwy. Rodzina carska opuściła płonący Kreml i udała się do swej wsi Worobiowe Wzgórza, położonej niedaleko Moskwy¹⁹. Lud oskarżył bojarów o podpalenie stolicy, a jej zbuntowani mieszkańcy wdarli się do komnat królewskich i wymordowali wielu bojarów. W różnych miejscach państwa rosyjskiego wybuchły powstania przeciw samowoli możnych bojarów i namiestników.

Powstanie ludowe stało się podstawą do wprowadzenia w państwie rosyjskim szeroko zakrojonych reform, mających na celu zmodyfikowanie sposobów rządzenia krajem. Car otoczył się nową grupą rządzącą, która otrzymała nazwę „Wybranej Rady”. Nakreśliła ona rozległy program reform w dziedzinie administracji, sądownictwa, finansów i wojskowości. Wydano nowy kodeks praw, który znacznie ograniczał prawa namiestników i wprowadzał odpowiedzialność za łapownictwo i niesprawiedliwe postanowienia.

19 Obecnie stanowią one jeden z najbardziej atrakcyjnych punktów widokowych dla turystów zwiedzających Moskwę. Stąd rozciąga się przepiękna panorama na całe miasto.

Ilustracja 7.4. Iwan IV Groźny

Źródło: <https://unatlib.ru/news/6042-knizhnaya-vystavka-ivan-groznyj-tiran-ili-geroj>
(dostęp: 21.03.2024).

W okresie tym przeprowadzono reformę wojskową. Trzonem armii rosyjskiej stała się szlachta. Za służbę w wojsku otrzymała ona ogromną ilość ziem o charakterze *pomiestja*. Właściciele dóbr dziedzicznych – książęta i bojarowie – musieli odbywać obowiązkową służbę wojskową na tych samych warunkach, co i właściciele *pomiestii* – szlachta. Jednocześnie z konnicą zaczęto formować piechotę, uzbrojoną w broń palną. Wzmocniono również artylerię i wprowadzono nowe typy armat. Pod względem ilości i jakości rosyjska artyleria zajmowała w owym czasie jedno z wiodących miejsc w Europie.

Przeprowadzone reformy wzmocniły znacząco państwo rosyjskie, które nabrało wystarczających sił do stawienia czoła swym wrogom zewnętrznym. W okresie tym najbardziej konieczne było zabezpieczenie wschodnich granic państwa przed pozostałościami Złotej Ordy – chanatem kazańskim i astrachańskim, w rękach których znajdowała się Wołga, pełniąca funkcję ważnej drogi handlowej. Oddziały tatarskie napadały na pograniczne ziemie ruskie, uprowadzały jeńców i sprzedawały ich w niewolę. Tatarom nadwołżańskim pomagali Turcy. Walka z tymi niebezpiecznymi sąsiadami rozpoczęła się jeszcze za czasów panowania Iwana III i Wasyla III.

W 1552 r. Iwan IV Groźny poprowadził na podbój Kazania 150-tysięczną armię i rozpoczął długotrwałe oblężenie tego miasta. Opór Tatarów został złamany.

Chanat kazański przestał istnieć. W 1556 r. poddał się również chanat astrachański. W wyniku przeprowadzonych działań wojennych Wołga na całej swej długości stała się rzeką przynależącą w całości do państwa rosyjskiego.

4. Interwencja szwedzka

Wiosną 1609 r. w Polsce rozpoczęły się przygotowania do wyprawy przeciwko Rosji. Oddziały polskie przekroczyły we wrześniu tegoż roku granicę rosyjską i stanęły pod Smoleńskiem. Oblężenie tego miasta trwało 20 miesięcy. Do obrony Smoleńska zmobilizowano całą jego ludność, tworząc z nich oddziały wojskowe. Pełniły one służbę na umocnieniach miejskich, bohatersko odpierając długo trwające szturmy armii nieprzyjaciela.

Podczas oblężenia Smoleńska Zygmunt III Waza skierował w kierunku Moskwy silne oddziały wojskowe, na czele których stał hetman Stanisław Żółkiewski. W czerwcu 1610 r. dowodzone przez niego wojska rozbiły pod Kłuszynem armię dowodzoną przez Wasyla Szujskiego. Zwycięstwo to spowodowało, iż droga do Moskwy stała się otworem dla wojsk nieprzyjaciela. Pod koniec września 1610 r. rosyjska stolica została zajęta przez polski garnizon, dowodzony przez Aleksandra Gosiewskiego.

Oslabienie władzy państwowej w Moskwie wykorzystali Szwedzi. W lipcu 1610 r. szwedzkie siły wojskowe wtargnęły na obszar okręgu korelskiego, a we wrześniu rozpoczęły one oblężenie Koreli, trwające pół roku. Obrona tego miasta powstrzymała rozwój interwencji szwedzkiej w głąb państwa rosyjskiego²⁰.

Szwedzi zajęli Korelę i okręg korelski latem 1611 r. Następnie rozpoczęły operacje wojenne na terenach ziem nowogrodzkich. Zamierzali oni nie tylko zagarnąć pograniczne okręgi, na których położony był zarówno okręg korelski, jak i ziemia iżorska, ale także wszystkie rosyjskie obszary północne. Zabór tych ziem, połączony z opanowaniem wybrzeża Morza Bałtyckiego i Morza Białego, umożliwiłby Szwedom odcięcie Rosji od morskich szlaków handlowych i uzależnienie jej od władzy króla Szwecji²¹.

Po wkroczeniu na ziemie nowogrodzkie wojska szwedzkie, dowodzone przez Jacoba de la Gardie, ruszyły na Nowogród. W lipcu 1611 r. oddziały nieprzyjaciela zajęły miasto i opanowały całą ziemię nowogrodzką. Działania wojsk szwedzkich

20 Por. А.Г. Шкваров, *Россия-Швеция. История военных конфликтов. 1142–1809 годы*, Алетейя, Санкт-Петербург 2012; В.А. Волков, *Войны и войска Московского государства (конец XV – первая половина XVII вв.)*, Эксмо, Москва 2004.

21 Więcej zob. w: Г.В. Форстен, *Балтийский вопрос в XVI и XVII столетиях (1544–1648)*, Типография В.С. Балашева, Санкт-Петербург 1894; Г.М. Коваленко, *Русские и шведы от Рюрика до Ленина. Контакты и конфликты*, Ломоносовъ, Москва 2010.

w 1612 r. pozwoliły zająć siłom nieprzyjaciela całą północno-zachodnią część państwa rosyjskiego. Niezdobyty został tylko Psków i jego podgrodzie – Gdów. We wszystkich opanowanych przez Szwedów miastach zostały osadzone ich garnizony. Aktywne działania wojenne przerwano dopiero wówczas, gdy jako pretendent do rosyjskiego tronu został wysunięty królewicz szwedzki. Okres spokoju trwał jednak krótko, gdyż w 1613 r. wznowiono operacje wojenne na północnych ziemiach rosyjskich.

Wiosną tegoż roku na ziemi nowogrodzkiej rozpoczęło się powstanie ludowe przeciwko szwedzkim najeźdźcom, inicjatorem którego byli mieszkańcy Tichwina, położonego na drodze wiodącej do centralnych terenów państwa rosyjskiego. W maju 1613 r. udało im się oswobodzić miasto. Spowodowało to zaniechanie dalszych operacji wojskowych na obszarach prowadzących w kierunku centralnych regionów Rosji.

W czasie interwencji szwedzkiej pięciokrotnie podjęta została próba zdobycia Pskowa, stanowiącego wówczas silną twierdzę ruską. Pierwsza taka próba miała miejsce w 1611 r., zaś ostatnia – w 1616 r.

Porażka wojsk szwedzkich i chęć zachowania przez Szwedów znacznej części zdobytych przez nich północnych obszarów państwa rosyjskiego doprowadziły do tego, iż w październiku 1615 r. rozpoczęto rokowania pokojowe. Zakończyły się one podpisaniem traktatu pokojowego, zawartego 23 lutego 1617 r. we wsi Stołbowo, położonej niedaleko Tichwina. W wyniku jego postanowień Szwedzi zwrócili Rosji Nowogród Wielki, natomiast strona rosyjska była zmuszona pogodzić się z utratą Koreli i okręgu korelskiego, a także takich ważnych dla Rosji miast, jak Orzeszek, Koporie, Jam i Iwangorod.

5. Panowanie Borysa Godunowa i zmiany w miastach rosyjskich

Okres XVI w. w Rosji charakteryzował się rozwojem istniejących już miast i powstawaniem nowych. W drugiej połowie stulecia miasta przekształciły się w ośrodki rzemiosła. W okresie tym nastąpił rozwój rynków – zarówno lokalnych, jak i prowincjonalnych. Charakterystyczne dla tego okresu jest także wyodrębnienie się osiedli typu miejskiego, takich jak podgrodzia i wsie handlowo-rzemieślnicze. W późniejszym okresie stawały się one miastami, pełniąc funkcję ważnych ośrodków handlu i rzemiosła.

Na przełomie XV i XVI w. przeważająca większość miast rosyjskich przeszła pod bezpośrednią władzę wielkiego księstwa moskiewskiego. W XVI w. własnością byłych książąt udzielnich, metropolitów i monasterów pozostało już niewiele z nich. W okresie tym ludność miejska dzieliła się – ze względu na rodzaj

powinności świadczonych na rzecz państwa – na „czarną” i „białą”. Do ludności „czarnej” zaliczali się mieszkańcy przedmieść, zajmujący się rzemiosłem i handlem. Byli oni zobowiązani do uiszczania oświadczeń na rzecz monarchy. Natomiast ludność „białą” stanowili mieszkańcy miasta – bojarzy, duchowieństwo, szlachta oraz osoby, które pełniły służbę na zasadzie werbunku.

Duże zmiany w miastach rosyjskich zaszły w okresie panowania Borysa Godunowa (zob. ilustracja 7.5). Wówczas to w Rosji miały miejsce liczne wystąpienia ludowe, które w znaczący sposób wpłynęły na ukształtowanie się stosunków społecznych w państwie rosyjskim.

Ilustracja 7.5. Borys Godunow

Źródło: <http://kremlion.ru/praviteli/borisgodunov> (dostęp: 21.03.2024).

R. Skrynnikow tak opisał zmiany w miastach, jakie nastąpiły w okresie panowania tego władcy:

Bunty w miastach, które osiągnęły apogeum w latach osiemdziesiątych, osłabły potem wyraźnie. Borys nie szczędził środków, żeby przeciągnąć na swoją stronę najzamożniejszych przedstawicieli wspólnot posadzkich. Z okazji koronacji udzielił mieszkańcom stolicy wszelkich możliwych ulg podatkowych. Kupcy, którzy przez Astrachań trzymali w ręku cały handel ze Wschodem, na dwa lata zostali uwolnieni od opłat celnych. Zmniejszono ciężary podatkowe ludności stolicy. Będącym w potrzebie wdowom i sierotom rozdano pieniądze, odzież i zapasy żywności. Analogicznych łask doczekał się także Nowogród Wielki – drugie co do wielkości miasto w kraju.

Car Borys na pewien czas przestał „ochroniać” swoją „ojcowiznę – wielkie państwo Nowogród Wielki”. Skasował nadmierny pobór podatków ściąganych z zagród posadzkich, rzemiosł, targów i handlu. Ludność handlowa z Nowogrodu uzyskała prawo „swobodnego jeżdżenia” w sprawach handlu do Moskwy i do miast w Inflantach. Władze uwolniły także posad od skarbowego handlu winem i zamknęły w mieście karczmy carskie. Godunow obiecał ludowi, że będzie troszczyć się o to, aby „wszyscy ludzie posadzcy mieszkali w wygodzie, spokoju i dobrobycie i aby nikt przez nikogo nie był zmuszony do mieszkania w ciasnocie i do ponoszenia w czymkolwiek strat, i do sprzedaży”²².

Prowadzenie takiej polityki wobec miast w okresie panowania Borysa Godunowa było spowodowane tym, że w latach buntu *posady* podupadły i wyludniły się. Dlatego też celem ożywienia w nich życia zastosowano środki, które zostały określone mianem „budownictwa posadzkiego”.

W Wołchowie, Koreli i Rostowie podjęto próbę zmuszenia do powrotu do *posadów* starych *tiagłowców*, którzy uciekli z majątków pańskich i osiedlili się w miejskich dworach feudałów. W Kazaniu i Zariajsku skonfiskowano i przypisano do *tiągła* kilka *słobód* monasterskich, we Włodzimierzu dopełniono *posad* chłopstwem ze *słobody* patriarchy, natomiast w Kałudze na *posad* trafili chłopci czynszowi z posiadłości klasztornych²³.

Takie odrodzenie wypłacalnej wspólnoty podatkowej²⁴ było korzystne nie tylko dla samego skarbu, ale odpowiadało to także interesom kupiectwa. Władze za wszelką cenę starały się nie dopuścić do powstania rozruchów, nauczone trudnym doświadczeniem z pierwszych lat panowania Fiodora, kiedy to w Moskwie wybuchły zamieszki. Ludność ze *słobód* należących do cara, czyli „czarny *posad*”, ponosiła straty z powodu konkurencji ze strony ludności mieszkającej na ziemiach miejskich feudałów (tzw. białych *słobodczyków*), która korzystała ze znacznych ulg podatkowych. Dlatego też „*tiągły posad*” w pełni zasadnie domagał się przyznania mu wyłącznego prawa do zajmowania się handlem i rzemiosłem.

Jak podkreśla R. Skrynnikow, prekursorska polityka Borysa Godunowa stanowiła wzór dla „budownictwa posadzkiego” z połowy XVII w.²⁵ Odrodzenie miast w Rosji sprzyjało bowiem rozwojowi gospodarczemu państwa, co wpływało z kolei na znaczące zmiany społeczne i polityczne w kraju. R. Skrynnikow tak podsumował okres rządów tego władcy:

W okresie panowania Borysa Godunowa w Rosji dokonał się gwałtowny przełom. Godunow – rzeczywisty kontynuator dzieła Iwana Groźnego – rozszerzył i umocnił przywileje szlachty. W kraju ugruntowało się prawo poddańcze. Dekrety przeciwko dniu św. Jerzego zapewniły Borysowi poparcie feudalnych właścicieli ziemskich. Jednakże zbuntowali się przeciw niemu ludzie

22 R. Skrynnikow, *Borys Godunow*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1982, s. 150.

23 *Ibidem*, s. 151.

24 Wspólnota ponosiła zbiorową odpowiedzialność za terminowe wpłacanie podatków i wypełnianie innych powinności, co łącznie stanowiło *tiągło*.

25 R. Skrynnikow, *op. cit.*, s. 151.

z nizin społecznych. Upadek dynastii Godunowów stał się prologiem wielkiej wojny chłopskiej, która do głębi wstrząsnęła państwem feudalnym²⁶.

Podsumowując, w czasie panowania Borysa Godunowa sytuacja w państwie rosyjskim uległa znaczącym zmianom, które wywarły istotny wpływ na rozwój dalszych procesów politycznych, gospodarczych i społecznych w Rosji²⁷.

6. Rozwój handlu, rzemiosła i rolnictwa

Specyficzne cechy procesu historycznego, który doprowadził do powstania zjednoczonego państwa rosyjskiego, określiły charakter jego dalszego rozwoju. W okresie tym główną gałąź rosyjskiej gospodarki narodowej stanowiło rolnictwo²⁸. Od końca XV w. na rosyjskim rynku wewnętrznym bardzo dużego znaczenia nabral handel zbożem. Głównymi jego dostawcami byli właściciele ziemscy, a zwłaszcza monastery, jak również włościanie. W związku z rozszerzeniem rynku wewnętrznego właściciele ziemscy na przełomie XV i XVI w. podjęli intensywne starania w celu rozszerzenia swych gospodarstw. Okres ten charakteryzował się zwiększeniem pańszczyzny.

Feudalni właściciele ziemscy, korzystając z rosnącej potęgi kraju, wprowadzili dzień św. Jerzego, który ograniczał swobodę zmiany miejsca osiedlenia ludności chłopskiej²⁹. W połowie XVI w. chłopci mogli opuścić majątek swego pana tydzień przed i tydzień po 26 listopada po uprzednim uiszczeniu opłaty w wysokości 1 rubla, co na owe czasy stanowiło znaczącą sumę pieniędzy³⁰.

Pod koniec XV w. i w XVI w. obok dawnych dóbr dziedzicznych (*wotcziny*) rozwinęła się druga forma władania ziemią – *pomiestje*, która zaczęła dominować w połowie XVI w. O ile dobra dziedziczne stanowiły nieograniczoną i dziedziczną własność ziemską, o tyle *pomiestje* było oddawane we władanie warunkowe. Ziemi takiej nie wolno było sprzedawać ani przekazywać jej w inne ręce w jakikolwiek

26 *Ibidem*, s. 190–191.

27 Por. J. Diec, *Geostrategiczny wybór Rosji u zarania trzeciego tysiąclecia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2015.

28 W tym czasie na Syberii istotną rolę nadal odgrywały myślistwo i rybołówstwo. Jak podkreśla L. Bazyłow, nowo włączone w skład państwa rosyjskiego terytorium od razu zaczynano eksploatować gospodarczo. Eksploatacja terytorium Syberii polegała prawie wyłącznie na wywozie skórek futerkowych. W tym celu nałożono na miejscową ludność obowiązek uiszczania danin w formie futer, który był surowo egzekwowany. Futra stanowiły przedmiot handlu zarówno w Rosji europejskiej, jak i z krajami Europy Zachodniej. Zob. L. Bazyłow, *Syberia*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1975, s. 52–53.

29 R. Skrynnikow, *op. cit.*, s. 96.

30 *Ibidem*.

inny sposób. Władanie ziemią w tej formie trwało albo do chwili śmierci jej posiadacza, albo do momentu opuszczenia przez niego służby³¹. Rozwój tego systemu spowodował powstanie nowej warstwy społecznej w Rosji – szlachty „pomiestnej”.

Na przełomie XV i XVI w. nastąpiło nie tylko ożywienie gospodarki rolnej, ale i dalszy rozwój rzemiosła. Okres ten charakteryzował się doskonaleniem techniki i narzędzi produkcji. W XVI w., a szczególnie w drugiej jego połowie, nastąpił rozwój drobnej produkcji towarowej – w miastach, jak i na wsi. Dla okresu tego charakterystyczne jest także wyodrębnienie na terytorium Rosji okręgów specjalizujących się w wytwarzaniu określonych przedmiotów. Specjalizacja ta związana była głównie z istniejącą w danej okolicy bazy surowcowej – zarówno surowców mineralnych, takich jak żelazo, jak i sukno³². Głównymi ośrodkami rozwoju techniki rzemieślniczej i produkcji towarowej były miasta.

W XVI w. nastąpił wzrost popytu na produkty gospodarki rolnej. Ich sprzedaż osiągnęła największe rozmiary w centralnych rejonach kraju. Głównym ośrodkiem handlu zbożem stała się Moskwa. Zarówno stolica państwa rosyjskiego, jak i inne duże miasta – w tym przede wszystkim Nowogród Wielki i Psków – stały się także w tym okresie ożywionymi ośrodkami handlowymi dzięki znacznej liczbie bazarów, sklepów i składów. Pod koniec XV w. Rosja nawiązała stosunki ekonomiczne z Turcją. W wyniku ich zacieśnienia do Moskwy przyjeżdżali kupcy tureccy i greccy. Stolicę państwa rosyjskiego odwiedzali też kupcy krymscy i nogajscy.

W XVI w. w Rosji rozwinął się wyrób żelaza. Regionami, w których wytwarzano je w największych ilościach w tym okresie, były okolice Ustiużnej Żelezopolskiej, jak również Nowogrodu Wielkiego, Karelii i Tichwina. Z wytwarzania tego surowca słynął też Kraj Biełozierski i Pogosty Łąpskie.

Okres XVI w. to także czas, kiedy to miasta rosyjskie zaczynają prowadzić ożywiony handel wewnętrzny. W latach 80. XVI w. w Nowogrodzie Wielkim istniała ogromna liczba sklepów, bazarów i składów, a w samym mieście funkcjonowały wówczas dwa dwory kupieckie – Twerski i Pskowski.

31 W XVII w., gdy w Rosji powstawały podwaliny ogólnorosyjskiego rynku, granice między dobrami dziedzicznymi a własnością ziemską, zarządzaną na prawie *pomiestja*, ulegały stopniowemu zacieraniu się, a w późniejszym okresie zanikły.

32 Wyrób żelaza rozpowszechniony był w okolicach Nowogrodu, w Karelii, Tichwinie, w Kraju Biełozierskim, Ustiużnej Żelezopolskiej oraz w Pogostach Łąpskich. Natomiast w wyrobie sukna specjalizowali się przede wszystkim rzemieślnicy z powiatu możajskiego, położonego niedaleko Moskwy, a także z Wołogdy i Rżewa. Ważnymi ośrodkami wyrobu łodzi i statków były Wołogda i Chołmogory, zaś Twer i Kaługa specjalizowały się w wytwarzaniu drewnianych naczyń kuchennych. Broń, wytwarzana przez moskiewskich rzemieślników, była wysoko ceniona nie tylko w Rosji, ale i poza jej granicami. Więcej zob. w: K.H. *Сербина*, Крестьянская железодельная промышленность Северо-Западной России XVI – первой половины XIX в., Наука, Ленинград 1971; В.В. Данилевский, Русская техника, Академия наук СССР. Комиссия по истории техники, Ленинград 1947; Е.И. Заозерская, У истоков крупного производства в русской промышленности XVI–XVII веков. К вопросу о генезисе капитализма в России, Наука, Москва 1970; Т.В. Алексеев, *Оружейное производство допетровской России в отечественной историографии*, „Исторический журнал: научные исследования” 2021, № 2, s. 104–129.

Największym rynkiem w Rosji w XVI w. była Moskwa. Z całego obszaru państwa rosyjskiego trafiały tu wszystkie możliwe produkty żywnościowe, wyroby rzemieślnicze, surowce i wyroby artystyczne. Do stolicy przywożone były też różnorodne towary z zagranicy, które napływały przez Nowogród Wielki, Psków, Smoleńsk, a następnie także przez Archangielsk.

Sława Nowogrodu Wielkiego jako ważnego ośrodka zarówno rzemiosła, jak i handlu, powstawała dzięki pracy ludzi, którzy byli doskonale zaznajomieni ze swoim fachem. W mieście tym żyło i pracowało wielu znakomitych mistrzów, zajmujących się ciesielstwem, obróbką metalu, szewstwem, tkactwem i garncarstwem.

W XIV w. z rozkazu cara Iwana Groźnego sporządzono w Nowogrodzie Wielkim księgi ludności, w których ujęto spis rzemieślników posiadających swe warsztaty na terenie tego miasta. Najliczniejszą grupę stanowili specjaliści od obróbki metalu oraz szewcy. Znaczna część ludności Nowogrodu Wielkiego trudniła się także ciesielstwem.

Specjaliści od obróbki metalu byli niezwykle potrzebni nie tylko w Nowogrodzie Wielkim, ale i we wszystkich miastach na Rusi. Dzięki ich pracy mogły rozwijać się bowiem inne gałęzie rzemiosła. Rzemieślnicy ci trudnili się przede wszystkim produkcją narzędzi pracy, takich jak nożyce, dłuta, sierpy, kosy, topory ciesielskie, świdry czy rylce. Metalurgowie nowogrodzcy wytwarzali także różnorodne oszczepy, strzały i topory bojowe, o czym świadczą znaleziska archeologiczne, odkryte w różnych częściach miasta.

W Nowogrodzie Wielkim duże znaczenie miała produkcja garbarsko-obuwnicza. Rzemiosło szewskie w tym mieście łączyło się z garbarstwem. Świadczą o tym znaleziska w nowogrodzkich zabudowaniach gospodarskich, gdzie archeologowie odkryli pozostałości obu produkcji.

Nowogrodzianie byli także doskonałymi cieślami. Budowali oni nie tylko solidne domy i warsztaty rzemieślnicze, ale trudnili się też innymi rodzajami obróbki drewna. Ze względu na położenie Nowogrodu w mieście tym rozwinęła się budowa statków oraz łodzi. Powstawały tu zarówno duże okręty, przeznaczone do długich i dalekich podróży, jak i łodzie służące przede wszystkim na potrzeby rybołówstwa.

W Nowogrodzie Wielkim na równi z rzemiosłem wysoki poziom rozwoju osiągnęły także rolnictwo oraz hodowla bydła. Choć miasto to było otoczone mało urodzajnymi ziemiemi, możliwa była tu uprawa takich kultur zbożowych, jak żyto, jęczmień i pszenica. W mniejszym stopniu uprawiano konopie, owies i rośliny strączkowe.

Zakończenie

Wczesnofeudalne imperium ruskie przeżywało swój rozkwit za czasów panowania Włodzimierza Światosławowicza. Poprzedziły one okres licznych konfliktów, walk wewnętrznych i najazdów, w wyniku których znacznie ucierpiało państwo staroruskie, jak i istotnie osłabła jego siła.

Włodzimierz Światosławowicz władał państwem staroruskim przy pomocy swych dwunastu synów, których osadził w głównych grodach swego imperium, stanowiących ośrodki dawnych związków plemiennych. W Nowogrodzie Wielkim na ziemiach Słowienów sprawował władzę jego najstarszy syn Wyszesław. W Połocku na ziemiach Połoczan zasiadł Izjasław, w Turowie u Dregowiczów – Światopełk, we Włodzimierzu na ziemiach Wołynian – Wsiewołod, u Drewlan – Światosław, w Muromie – Gleb, w Rostowie na terenie Merii – Borys, zaś w Tmutarakaniu – Mścisław. Za młodymi książętami stali doświadczeni *posadnicy* książęcy, którzy w umiejętny sposób zarządzali posiadłościami wchodzącymi w skład poszczególnych grodów.

Po śmierci najstarszego syna Włodzimierza Światosławowicza – Wyszesława – władzę w Nowogrodzie Wielkim przejął kolejny jego syn – Jarosław. Był on żonaty z córką króla szwedzkiego Olafa i miał bezpośrednie związki z Waregami. Zaprosił on do Nowogrodu dwóch wareskich wodzów – Ejmunda i Ragwara, o czym wspominają skandynawskie sagi. Zaciągnięcie w Szwecji zbrojnych oddziałów Waregów przez Jarosława wiązało się z tym, iż przygotowywał się on do wojny ze swym ojcem. Powodem tego była odmowa zapłaty ustanowionej przez Włodzimierza Światosławowicza „dani”, wynoszącej 2 tysiące grzywien. Taka roczna „dań” była przekazywana do stolicy Rusi. Odmowa Jarosława wywołała gniew jego ojca i spowodowała późniejsze zajścia w Nowogrodzie.

Jarosław prowadził wojnę ze swym bratem Światopełkiem. Zwycięstwo nad nim umożliwiło mu objęcie tronu w Kijowie.

Zajęcie Kijowa przez Jarosława nie zakończyło jeszcze wojny między braćmi. Światopełk miał powiązania z Pieczyngami i polskim władcą Bolesławem Chrobrym. Te właśnie dwie siły postanowił on wykorzystać do odzyskania tronu kijowskiego.

W 1017 r. na Kijów najechały wielkie zastępy Pieczyngów. Jarosławowi udało się odeprzeć ich atak, jednak niebawem na Ruś napadały wojska Bolesława Chrobrego. Zastępy Jarosława zostały rozbite w granicznej bitwie nad Bugiem.

Jarosław ratował się ucieczką do Nowogrodu, skąd następnie chciał dostać się do Szwecji. Uniemożliwili mu to Nowogrodzianie, na czele których stał *posadnik* Konstantyn Dobrynicz. Nie tylko porąbali oni statki, które zostały przygotowane przez niego do wyprawy do Szwecji, ale także podjęli się oni zebrać pieniądze na zaciąg nowego oddziału wareskiego.

W tym czasie Światopełk uwolnił się od Polaków i wypędził z Kijowa Bolesława Chrobrego.

Pozbycie się przez Światopełka polskich wojsk umożliwiło Jarosławowi ponowne zawładnięcie Kijowem. W 1019 r. Światopełk podjął ostatnią próbę opanowania tronu. Jednakże jego wojsko zostało rozbite przez wojów Jarosława w bitwie nad rzeką Altą.

Mimo umocnienia władzy przez Jarosława po ostatecznym jego zwycięstwie nad Światopełkiem właśnie między braćmi nie ugasały. W 1021 r. Nowogród Wielki został zajęty przez wnuka Włodzimierza Światosławowicza – Briaczysława, zaś w 1024 r., kiedy to Jarosław zajęty był tłumieniem powstania w ziemi suzdalskiej, na Ruś napadał z Tmutarakania jego brat Mścisław, stojący na czele wojsk ruskokaukaskich. Do bitwy między braćmi doszło pod Listwicą, położoną niedaleko Czernihowa. Bitwa ta przyniosła zwycięstwo Mścisławowi. Ten jednak nie претенdował do tronu kijowskiego. Zaproponował on bratu swój plan podziału dawnej ziemi ruskiej, wedle którego Kijów miałby pozostać nadal we władaniu Jarosława, zaś Mścisław przejął pozostałe ziemie. Do zawarcia pokoju między braćmi doszło w 1026 r. Według zapisów zawartych w kronice podzielili oni ziemię ruską na Dnieprze. Jarosławowi zgodnie z umową przypadł Kijów i ziemie położone na prawym brzegu tej rzeki, zaś Mścisław objął całe lewobrzeżne obszary Dniepru z Czernihowem i Perejasławiem.

Niedługo Mścisław władał swym terytorium. W 1036 r. w czasie polowania w lasach czernihowskich nieoczekiwanie zachorował i zmarł. Nie pozostawił on następców, dlatego też całe terytorium rządzone przez niego zostało ponownie włączone pod władzę Kijowa. Odtąd Jarosław stał się „samodzielną ziemią ruską”.

Pod koniec lat 60. i na początku lat 70. XI w. w państwie staroruskim wybuchły powstania ludowe. Doszło do nich zarówno w Kijowie, jak i Nowogrodzie. Narastające ruchy antyfeudalne na Rusi stały się powodem stworzenia specjalnego zbioru ustaw, określanego mianem *Prawdy ruskiej* bądź *Prawdy Jarosławowiczów*, gdyż została ona ułożona przez synów Jarosława. Ten zbiór praw zawierał szereg artykułów, które chroniły książęcą własność ziemską i administrację posiadłości książęcych. *Prawda ruska* zachowała się w kilku redakcjach, opisywanych od XIII w. Wywarła ona znaczący wpływ na późniejsze prawodawstwo ziem ruskich – przede wszystkim Nowogrodu Wielkiego i Pskowa, a następnie na *Sudiebnik* Iwana III z 1497 r.

Rozwój, jaki objął wszystkie sfery życia społecznego, gospodarczego i politycznego w państwie staroruskim, spowodował zasadnicze zmiany, które miały ogromny wpływ na ukształtowanie się nowych form ustroju państwowego. Okres

ten wiąże się z powstaniem wielkich ośrodków miejskich, zaś ludność je zamieszkująca zaczęła odgrywać znaczącą rolę polityczną. W związku z rozwojem miast zwiększyło się znaczenie wieców, a zależność poszczególnych ziem od Kijowa stała się coraz bardziej ciężąca.

Starodawny Nowogród był nie tylko grodem handlowym, posiadającym ogromne znaczenie dla rozwoju gospodarczego państwa ruskiego, ale także ważnym ośrodkiem przodującej wytwórczości średniowiecznej, miastem o wysokim poziomie kultury i oświaty. Nowogród Wielki to także wielkie centrum rzemiosła artystycznego i sztuki.

Władzą naczelną w Nowogrodzie był wiec, na którym powoływano książąt i podejmowano decyzje o ich wypędzeniu. Na wiecu powoływano także urzędników.

Wiec nie był wyrazicielem potrzeb szerokich mas ludności nowogrodzkiej. Przewodzili na nim panowie feudalni – bojarzy nowogrodzcy i częściowo bogate kupiectwo. Wszystko to sprawiło, że około XIII w. na ziemi nowogrodzkiej uformowało się państwo feudalne o zupełnie odmiennych cechach aniżeli inne twory państwowe, istniejące na Rusi w owym czasie. Wielcy właściciele ziemscy – bojarzy – w sojuszu z bogatymi kupcami nowogrodzkimi zagarnęli w swe ręce całą władzę i pozbawili księcia jakiegokolwiek roli. Dlatego też to wyjątkowe państwo feudalne zaczęto określać mianem republiki nowogrodzkiej, w której główną rolę odgrywali bojarzy.

W miarę umacniania się ustroju politycznego, gospodarczego i społecznego Nowogrodu przed miastem tym stanęły nowe wielkie zadania, jakie czekały go do wykonania w przyszłości. Celem Nowogrodu było bowiem zawładnięcie ziem położonych na północy i północnym-wschodzie. Miasto zmuszone było bronić swych granic przed najazdami Szwedów, a następnie Zakonu Kawalerów Mieczowych i Krzyżaków. Duże zmiany w Nowogrodzie Wielkim zaszły w okresie panowania Iwana III, a także Borysa Godunowa. Jednakże zasadniczy wpływ na proces upadku republiki nowogrodzkiej wywarło dążenie Iwana III do likwidacji niezależności Nowogrodu Wielkiego.

Bibliografia

Źródła w języku polskim

- Azatjan A.A., Bielów M.I., Gwoździecki N.A., Kamanin L.G., Murzajew E.M., Jugaj R.L., *Historia poznania radzieckiej Azji*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1979.
- Bazyłow L., *Historia Rosji*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1983.
- Bazyłow L., *Syberia*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1975.
- Białowiejska W., *Stosunki Litwy z Moskwą w pierwszej połowie panowania Aleksandra Jagiellończyka (1492–1499)*, „Ateneum Wileńskie” 1930, nr 7.
- Bonarek J., *Przyczyny i cele bułgarskich wypraw Światosława a polityka Bizancjum w latach sześćdziesiątych X wieku*, „Studia Historyczne” 1996, t. XXXIX.
- Boroń P., *Słowiańskie wiece plemienne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1999.
- Brzozowska Z.A., Leszka M.J., *Nowogród Wielki. Historyczno-kulturowy przewodnik po średniowiecznej republice*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2019.
- Chojnacka K., *Rosjanin. Łomonosow jako zjawisko polityczne*, Wolters Kluwer, Warszawa 2020.
- Dąbrowska M., *Łacinniczki nad Bosforem. Małżeństwa bizantyjsko-łacińskie w cesarskiej rodzinie Paleologów (XIII–XV w.)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1996.
- Diec J., *Geostrategiczny wybór Rosji u zarania trzeciego tysiąclecia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2015.
- Diec J., *Rosyjska myśl filozoficzna i polityczna*, [w:] L. Suchanek (red.), *Rosjoznawstwo: wprowadzenie do studiów nad Rosją*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2004.
- Dziadul P., *Moscovia i eschaton. Misja państwa moskiewskiego według Zosimy, Filoteusza i Agafona*, „Przegląd Rusycystyczny” 2014, nr 3.
- Gieysztor A., *Mitologia Słowian*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2006.
- Halecki O., *Dzieje unii jagiellońskiej*, Akademia Umiejętności, Kraków 1919.

- Jakubowski W., Łużny R., *Literatura staroruska. Antologia*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1971.
- Jasienica P., *Słowiański rodowód*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1965.
- Kolankowski L., *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów. 1377–1499*, Kasa im. Mianowskiego, Warszawa 1930.
- Konieczny F., *Dzieje Rosji*, Spółka Wydawnicza Warszawska, Warszawa 1917.
- Leszka M.J., *Kwestia patriarchatu bułgarskiego w I. poł. X wieku*, „Vox Patrum” 2013, r. XXXIII, t. LIX.
- Leszka M.J., *Symeon I Wielki a Bizancjum. Z dziejów stosunków bułgarsko-bizantyńskich w latach 893–927*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2013.
- Łosiński W., *Stara Ładoga w świetle ostatnich badań archeologicznych*, „Przegląd Archeologiczny” 1980, Vol. 28.
- Łowmiański H., *O składzie społecznym wczesnośredniowiecznych sił zbrojnych na Rusi*, „Kwartalnik Historyczny” 1960, nr 2.
- Łowmiański H., *Stan badań nad położeniem gospodarczym i społecznym genezy państwa ruskiego*, „Przegląd Historyczny” 1952, nr 43/1.
- Małecki M., *Najstarszy literacki język Słowian*, Wydawnictwo Studium Słowiańskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1947.
- Molé W., *Ikona ruska*, Wydawnictwo „Sztuka”, Warszawa 1956.
- Nestor, *Powieść doroczna*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, Akademia Umiejętności, Komisja Historyczna, Lwów 1864.
- Nikodem J., *Dwa świadectwa o wyprawie Iwana III na Nowogród w 1471 roku. Przyczynek do kształtowania się ideologii władzy monarszej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2013, z. 2.
- Ostrogorski G., *Dzieje Bizancjum*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1968.
- Rybakow B., *Pierwsze wieki historii Rusi*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1983.
- Serczyk W.A., *Iwan IV Groźny*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich-Wydawnictwo, Wrocław 1986.
- Skrynnikow R., *Borys Godunow*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1982.
- Sodorowa N., Konrad N.I., Pietruszewski I., Czerepnin L., *Historia powszechna*, t. 3, Książka i Wiedza, Warszawa 1966.
- Strokow A., *O powstaniu i początkowych etapach rozwoju rosyjskiej sztuki wojennej*, [w:] *O początkowych etapach rozwoju rosyjskiej sztuki wojennej*, MON, Warszawa 1954.
- Utczenko S.L., Kallistowa D.P., Pawłowska A.I., Struwe W.W., *Historia powszechna*, t. 2, Książka i Wiedza, Warszawa 1966.
- Wijaczka J., *Próba zimnej wody (pławienie) w oskarżeniach i procesach o czary w państwie polsko-litewskim w XVI–XVIII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2016, t. LX.

Źródła w języku rosyjskim

- Абраменко В.А., *Оценки новгородского веча в исследованиях XIX века: уничтоженная демократия или исторический миф*, „Известия высших учебных заведений. Северо-Кавказский регион” 2013, № 4 (176).
- Авдеева О.А., Знамеровский Е.В., Авдеева Е.В., *Правовые теории образования Древнерусского государства*, „История государства и права” 2017, № 22.
- Аверинцев С.С., *Византия и Русь: два типа духовности*, „Новый мир” 1988, № 7.
- Аксанов А.В., Васиховская Н.С., *Образ князя Святослава Игоревича в позднерусском летописании*, „Европа: Международный альманах” 2014, т. XIII.
- Алексеев Т.В., *Оружейное производство допетровской России в отечественной историографии*, „Исторический журнал: научные исследования” 2021, № 2.
- Алексеев Ю.А., *„И начаста жити мирно и в братолюбстве...”. О вкладе Мстислава Тмутараканского в единение русских земель в XI веке*, „Военно-исторический журнал” 1996, № 4.
- Алексеев Ю.Г., *Победа на Шелони*, Памятники исторической мысли, Москва 2005.
- Алексеев Ю.Г., *Походы русских войск при Иване III*, Издательство Санкт-Петербургского университета, Санкт-Петербург 2009.
- Алешковский М.Х., *Социальные основы формирования территории Новгорода IX–XV вв.*, „Советская археология” 1974, № 3.
- Алпатов М.В., *Древнерусская иконопись*, Искусство, Москва 1984.
- Алпатов М.В., *Искусство Феофана Грека и учение исихастов*, „Византийский временник” 1973, т. 33.
- Алпатов М.В., *Феофан Грек*, Изобразительное искусство, Москва 1984.
- Алферова Г.В., *Русские города XVI–XVII веков*, Стройиздат, Москва 1989.
- Амельченко В.В., *Древнерусские рати*, Воениздат, Москва 2004.
- Андрюшина С.В., *Солнце земли русской. Великий князь Александр Невский*, „Мир библиографии” 2011, № 2.
- Анимича Е.Г., *Города Среднего Урала*, Средне-Уральское книжное издательство, Свердловск 1975.
- Арифханова З.Х., Абашин С.Н., Алимова Д.А., *Узбеки*, Наука, Москва 2011.
- Артеменко Т.Н., *К вопросу об изучении традиций древнерусского красноречия в литературном творчестве М.В. Ломоносова*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики” 2001, № 4 (6).
- Артемьев А.Р., *Ледовое побоище и битвы XIV – начала XV в. на Северо-Западе Руси*, „Вопросы истории” 1999, № 2.
- Архангельский А.С., *К изучению древнерусской литературы: очерки и исследования. Творения отцов церкви в древнерусской письменности: обозрение рукописного материала*, Типография В.С. Балашева, Санкт-Петербург 1888.

- Арциховский А.В., *Городские концы в древней Руси*, „Исторические записки” 1945, Вып. 16.
- Арциховский А.В., *Курганы вятичей*, РАНИОН, Москва 1930.
- Арциховский А.В., *Новгородская экспедиция*, „Краткие сообщения Института истории материальной культуры” 1949, Вып. XXVII.
- Арциховский А.В., *Раскопки в Восточной части Дворища в Новгороде*, „Материалы и исследования по археологии СССР” 1949, № 11.
- Арциховский А.В., *Раскопки в Новгороде Великом летом 1934 г.*, „Историк-марксист” 1935, № 1.
- Арциховский А.В., *Раскопки в Новгороде*, „Краткие сообщения института истории материальной культуры” 1950, Вып. XXXIII.
- Арциховский А.В., Каргер М.К., *Раскопки 1932 г. в Новгороде Великом*, „Проблемы истории материальной культуры” 1933, № 1/2.
- Арциховский А.В., Рыбаков Б.А., *Раскопки на Славне в Новгороде Великом*, „Советская археология” 1937, № 3.
- Астахова А.М., *Народные сказки о богатырях русского эпоса*, Издательство Академии Наук СССР, Москва–Ленинград 1962.
- Астахова А.М., Митрофанова В.В., *Былины и их пересказы в рукописях и изданиях XVII-XVIII веков*, Издательство Академии Наук СССР, Москва–Ленинград 1960.
- Атанасов Г.Г., *О численности русской армии князя Святослава во время его походов в Болгарию и о битве под Дристрой (Доростолом) в 971 г.*, „Византийский временник” 2013, т. 72 (97).
- Багрова Н.А., *Вечевой строй Новгородской республики: традиции российского самоуправления*, „Труды Ростовского государственного университета путей сообщения” 2013, № 3.
- Багрянородный К., *Об управлении государством*, „Известия ГАИМК” 1934, Вып. 9.
- Базилевич К.В., *Внешняя политика Русского централизованного государства. Вторая половина XV века*, Издательство Московского университета, Москва 1952.
- Балковская В.Г., *История отечественного государства и права*, РИО Владивостокского филиала Российской таможенной академии, Владивосток 2005.
- Баловнев Д., *Треск от копий, звон от мечей: Ледовое побоище*, „Родина” 2002, № 3.
- Барболина П.Ю., *Новгородское вече: высший орган власти в боярской республике*, „Pro nunc. Современные политические процессы” 2012, № 1 (11).
- Барсов Н.П., *Материалы для историко-географического словаря России*, Типография А. Сыркина, Вильна 1865.
- Барсов Н.П., *Очерки русской исторической географии: география начальной (Несторовой) летописи*, Типография К. Ковалевского, Варшава 1885.
- Баталов А.Л., Беляев Л.А., *Зарядье до конца XVII века: историческая топография, археология, архитектура*, Зарядье, Москва 2018.

- Беленькая Д.А., *Археологические наблюдения в Успенском соборе в 1966 г.*, Наука, Москва 1971.
- Беляев И.Д., *Лекции по истории русского законодательства*, Типо-литография С.А.Петровского и Н.П. Панина), Москва 1879.
- Беляев И.Д., *Судьба земщины и выборного начала на Руси*, АНО „Редакция журнала Москва”, Москва 2008.
- Бередников Я.И., Коркунов М.А., *Дополнение к историческим актам, собранным и опубликованным Археологической комиссией*, т. III, № 89, Типолитография II-го Отделения Собственной е. и. в. Канцелярии, Санкт-Петербург 1846.
- Березин Ф.М., *Значение трудов Ф.И. Буслаева для развития сравнительно-исторического языкознания*, [w:] Ф.М. Березин (red.), *История лингвистических учений*, Высшая школа, Москва 1984.
- Бернадский В.Н., *Новгород и Новгородская земля в XV веке*, Издательство Академии наук СССР, Москва 1961.
- Бернадский, В.Н. *Политика Ивана III в Новгороде*, „Учёные Записки Ленинградского Государственного Педагогического Университета” 1947, № 61.
- Бестужев-Рюмин К.Н., *Михаил Петрович Погодин (1800–1875)*, Век, Москва 1997.
- Бобров Ю.Г., *Основы иконографии древнерусской живописи*, Аксиома, Санкт-Петербург 1995.
- Богданов А.П., *Александр Невский*, Вече, Москва 2009.
- Буданова В.П., *Готы в эпоху великого переселения народов*, Наука, Москва 1990.
- Буканова Р.Г., *Города-крепости юго-востока России в XVIII в. История становления городов на территории Башкирии*, Китап, Уфа 1997.
- Булгаков С.Н., *Православие. Очерки учения Православной Церкви*, Лыбидь, Киев 1991.
- Булычев А.А., *Из истории русско-греческих церковных и культурных взаимоотношений II половины XIV столетия (судьба святителя Дионисия Суздальского)*, „Вестник церковной истории” 2006, № 4.
- Буслаев Ф.И., *Историческая грамматика русского языка*, [w:] Ф.П. Филин (red.), *Хрестоматия по истории русского языкознания*, Высшая школа, Москва 1973.
- Буслаев Ф.И., *О преподавании отечественного языка*, Просвещение, Москва 1992.
- Буслаев Ф.И., *О русской иконе. Общие понятия о русской иконописи*, Благовест, Москва 1997.
- Буслаев Ф.И., *Русская хрестоматия: памятники древнерусской литературы и народной словесности, с историческими, литературными и грамматическими объяснениями, с словарем и указателем*, Типография Грачева и К, Москва 1870.
- Бычков В.В., *Духовно-эстетические основы русской иконы*, Ладомир, Москва 1994.

- Вакулина Е.Н., *Известия Киево-Печерского патерика о Древней Руси*, „Вопросы истории” 1986, № 9.
- Валк С.Н., *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1949.
- Варенцов В.А., *Пятиконецкие старосты Новгорода*, [w:] *Великий Новгород. История и культура XI–XVII веков: энциклопедический словарь*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2007.
- Вахтина М.Ю., Кашуба М.Т., *Об особенностях греко-варварских контактов начальной поры колонизации Северного Причерноморья в свете изучения материалов Немировского городища*, [w:] *Боспорский феномен: Греки и варвары на евразийском перекрестке. Материалы Международной научной конференции*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2013.
- Введенский А.М., *Договоры Руси с греками X века: клятва Святослава Игоревича. Проблемы интерпретации выражения „колоти яко золото”*, „Труды Отдела древнерусской литературы” 2006, т. 57.
- Величко А.А., Фаустова М.А., *Проблемы обоснования максимальной границы позднеплейстоценового оледенения на Севере Евразии*, [w:] *Развитие природы территории СССР в позднем плейстоцене и голоцене*, Наука, Москва 1982.
- Величко А.А., Фаустова М.А., *Реконструкция последнего позднеплейстоценового оледенения Северного полушария (18–20 тыс. лет назад)*, „Доклады Академии наук СССР” 1989, т. 309, № 6.
- Величко А.А., Фаустова М.А., Кононов Ю.М., *Геохронология, распространение и объём оледенения Земли в последний ледниковый максимум в свете новых данных*, „Стратиграфия. Геологическая корреляция” 2000, т. 8, № 1.
- Величко А.А., Фаустова М.А., Писарева В.В., Карпухина Н.В., *История Скандинавского ледникового покрова и окружающих ландшафтов в валдайскую ледниковую эпоху и начале голоцена*, „Лед и Снег” 2017, т. 57, № 3.
- Венелин Ю.И., *Скандинавомания и её поклонники, или столетние изыскания о варягах*, Типография Д. Семена, Москва 1842.
- Вздорнов Г.И., *Фрески Феофана Грека в церкви Спаса Преображения в Новгороде*, Искусство, Москва 1976.
- Владимирская Н.С., *Археологическое изучение северной части Соборной площади Московского Кремля*, [w:] Э.С. Смирнова (red.), *Успенский собор Московского Кремля: материалы и исследования*, Наука, Москва 1985.
- Владимирский-Буданов М.Ф., *Обзор истории русского права*, Издательство Н.Я. Оглоблин, Киев 1915.
- Владимирский-Буданов М.Ф., *Хрестоматия по истории русского права*, Типография С.В. Кульженко, Киев–Санкт-Петербург 1887.
- Волков В.А., *Войны и войска Московского государства (конец XV – первая половина XVII вв.)*, Эксмо, Москва 2004.
- Вязинин И.Н., *От Шелони к Руси единой державной*, Лоцман, Новгород 2001.
- Гайдуков П.Г., *Артемий Владимирович Арциховский и Борис Александрович Колчин*, „Российская Археология” 2003, № 4.

- Гайдуков П.Г., Кудрявцев А.А., *Первые планомерные археологические исследования в Новгороде (раскопки на Славне в 1930-х гг.)*, „Новгородский исторический сборник” 2020, Вып. 19 (29).
- Галкина Е.С., *Хазарский каганат: от могущества к краху*, „Российский научный журнал” 2006, № 6 (13).
- Гимон Т.В., *Новгородское летописание XI – середины XIV в. как социокультурное явление: диссертация на соискание степени доктора исторических наук*, Институт Всеобщей истории РАН, Москва 2014.
- Гиппиус А.А., Зализняк А.А., Торопова Е.В., *Берестяные грамоты из раскопок 2016 г. в Великом Новгороде и Старой Руссе*, „Вопросы языкознания” 2017, № 4.
- Голейзовский Н.К., *Заметки о творчестве Феофана Грека*, „Византийский временник” 1964, т. 24.
- Голубева Л.А., *Киевский некрополь*, „Материалы и исследования по археологии СССР” 1949, № 11.
- Голубинский Е.Е., *История Русской Церкви. Период второй, Московский*, Университетская типография, Москва 1900.
- Гончаренко В.С., *Московский Кремль. Стены и башни: путеводитель*, Арт-Курьер, Москва 2010.
- Гордин Я.А., *Хроника одной судьбы: художественно-документальная повесть о В.Н. Татищеве*, Советская Россия, Москва 1980.
- Горский А.А., *Дружина и генезис феодализма на Руси*, „Вопросы истории” 1984, № 9.
- Горский В.С., *Киево-Печерский патерик. Этика смиренномудрия*, „Философская и социологическая мысль” 1992, № 3.
- Государственный доклад „О состоянии и использовании водных ресурсов Российской Федерации в 2018 году”*, Министерство природных ресурсов и экологии Российской Федерации, НИА-Природа, Москва 2019.
- Грацианский П.С., *Политическая и правовая мысль России второй половины XVIII в.*, Наука, Москва 1984.
- Греков Б.Д., *О роли варягов в истории Руси*, „Новое время” 1947, № 30.
- Греков Б.Д., *Революция в Новгороде Великом в XII в.*, [w:] Б.Д. Греков (red.), *Избранные труды*, Издательство Академии наук СССР, Москва 1960.
- Греков И.Б., *Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV–XV вв.)*, Наука, Москва 1975.
- Гроздилов Г.П., *Раскопки в Старой Ладозе в 1948 г.*, „Советская Археология” 1950, № XIV.
- Грот Л.П., *Путь норманизма: от фантазии к утопии*, Русская панорама, Москва 2010.
- Грот Л.П., *Смутное время и мутная история первого норманиста*, „Русское поле. Научно-публицистический альманах” 2012, № 2.
- Грузинский А.Е., *Н.С. Тихонравов (в его отношениях к средней школе)*, [w:] *Памяти Николая Саввича Тихонравова*, Печатня А.И. Снегиревой, Москва 1894.

- Грушевський М.С., *Історія України-Руси*, Наукова думка, Київ 1993.
- Гумилёв Л.Н., *От Руси до России*, АСТ, Москва 2008.
- Данилевский В.В., *Русская техника*, Академия наук СССР. Комиссия по истории техники, Ленинград 1947.
- Данилевский И.Н., *Восточнославянские „племенные союзы”: реальность или летописная легенда?*, [w:] Т.Н. Джаксон, А.В. Подосинов (red.), *Книга картины Земли*, Индрик, Москва 2014.
- Даркевич В.П., *Происхождение и развитие городов древней Руси (X–XIII вв.)*, „Вопросы истории” 1994, № 10.
- Демин А.С., *Житие Александра Невского» и летописание XII века*, [w:] О.В. Гладкова (red.), *Древнерусская литература: тема Запада в XIII–XV вв. и повествовательное творчество*, Институт мировой литературы им. А.М. Горького РАН, Москва 2002.
- Денисов И.И., *Об иконах-портретах в Православной Церкви и об изображениях старца Серафима Саровского*, „Вера и Церковь” 1903, № 30.
- Диакон Л., *История Льва Диякона Калойского и другие сочинения византийских писателей*, Императорская Академия Наук, Санкт-Петербург 1820.
- Диакон Л., *История*, Наука, Москва 1988.
- Дмитриев С.В., *К вопросу о функционировании и генезисе этнонима „кривичи”*, Российский этнографический музей, Ленинград 1990.
- Дмитриев Ю.А., *Законодательные органы России от Новгородского веча до Федерального собрания*, Манускрипт, Москва 1994.
- Довженко В.И., *Сторожевые города на юге Киевской Руси*, [w:] В.И. Крупнов (red.), *Славяне и Русь. К шестидесятилетию академика Бориса Александровича Рыбакова*, Наука, Москва 1968.
- Долгов В.В., *Александр Невский в зеркале альтернативной истории*, „Вопросы истории” 2016, № 11.
- Доронин А.М., *К вопросу о политическом строе Новгородской республики*, [w:] А.М. Доронин, Д.М. Терехов (red.), *Проблемы развития правовой системы России: история и современность: материалы всероссийской научно-практической конференции*, Издательство Тульского государственного университета, Тула 2021.
- Дьяконов М.А. *Очерки общественного и государственного строя древней Руси*, Государственное социально-экономическое издательство, Москва–Ленинград 1926.
- Евдошенко И.В., Евсеенко Т.П., *Феодальное государство и право Новгорода и Пскова*, Jus est, Ижевск 2010.
- Ёвкочев Ш.А., *Роль доисламских верований в формировании местной формы ислама в Центральной Азии. Тенгрианство и эпическое наследие народов Евразии: истоки и современность. Сборник статей VI-й Международной научно-практической конференции (14–16 июня 2017 г., Астана, Казахстан)*, ТОО Мастер По, Астана 2017.
- Елисеев М.Б., *Русь против Золотой Орды*, Вече, Москва 2017.

- Елисеев М.Б., *Три битвы Александра Невского*, Вече, Москва 2017.
- Ениосова Н.В., *Гнездово как раннегородской центр эпохи формирования древнерусского государства и некоторые вопросы его интерпретации*, [w:] Н.В. Ениосова, Т.А. Пушкина (red.), *Древнейшие государства Восточной Европы: 2014 год: Древняя Русь и средневековая Европа: возникновение государств*, Русский фонд содействия образованию и науке, Москва 2016.
- Енуков В.В., *Ранние этапы формирования смоленско-полоцких кривичей (по археологическим данным)*, Курский государственный педагогический институт, Курское полиграфическое объединение, Москва 1990.
- Еремеев И.И., Дзюба О.Ф., *Очерки исторической географии лесной части пути „Из варяг в греки“*. Археологические и палеогеографические исследования между Западной Двиной и озером Ильмень, Нестор-История, Санкт-Петербург 2010.
- Жекулин В.С., *Географические сведения о новгородских берестяных грамотах*, „Известия Всесоюзного географического общества” 1966, т. 98, Вып. 5.
- Житие Александра Невского. *Повесть о житии и о храбрости благоверного и великого князя Александра*, „Первое сентября” 2000, № 43.
- Жих М.И., *О соотношении „Новгородской” и „Ладожской” версий сказания о призвании варягов в начальном русском летописании*, „Вестник Альянс-Архео” 2018, Вып. 24.
- Жукова Л.А., Машанова Л.В., Плаксин И.П., *История государственного управления в России (IX-XVII вв.)*, Издательство ГАУ, Москва 1996.
- Жуковская Л.П., *Новгородские берестяные грамоты*, Учпедгиз, Москва 1959.
- Забелин И., *История города Москвы*, Типолитография Товарищества И.Н. Кушнерев, Москва 1905.
- Заозерская Е.И., *У истоков крупного производства в русской промышленности XVI-XVII веков. К вопросу о генезисе капитализма в России*, Наука, Москва 1970.
- Зенин С.С., *Народовластие в Древней Руси: опыт осмысления демократических традиций в Средневековой Европе*, „Вестник общественной научноисследовательской лаборатории Взаимодействие уголовно-исполнительной системы с институтами гражданского общества” 2019, № 17.
- Каждан А.П., *Из истории византийской хронографии X в. Источники Льва Диакона и Скилицы для истории третьей четверти X столетия*, „Византийский временник” 1961, т. 20.
- Казанцев Д.А., *Влияние веча на публично-властную деятельность князя в Киевской Руси*, „Труды Института государства и права Российской академии наук” 2013, № 5.
- Караев Г.Н., Потресов А.С., *Загадка Чудского озера*, Молодая гвардия, Москва 1976.
- Караев Г.Н., Потресов А.С., *Путём Александра Невского*, Молодая гвардия, Москва 1970.

- Карамзин Н.М., *История государства Российского*, Наука, Москва 1989.
- Карамзин Н.М., *Полное собрание сочинений*, Терра, Москва 2009.
- Каргер М.К., *Древний Киев*, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1958.
- Каргер М.К., *Раскопки и реставрационные работы в Георгиевском соборе Юрьева монастыря в Новгороде (1933–1935)*, „Советская археология” 1946, № 8.
- Карпушин И.И., *Искусство и религия: истоки и грани взаимодействия*, Педагогика, Москва 1991.
- Карышковский П.О., *Балканские войны Святослава в византийской исторической литературе*, „Византийский временник” 1953, т. 6.
- Кафенгауз Б.Б., *Заметки о новгородских берестяных грамотах*, „История СССР” 1960, № 1.
- Кирпичников А.Н. *Александр Невский: между Западом и Востоком*, „Вопросы истории” 1996, № 11/12.
- Кирпичников А.Н., *Древнерусское оружие*, Наука, Москва 1966.
- Клейн Л.С., *Спор о варягах. История противостояния и аргументы сторон*, Евразия, Санкт-Петербург 2009.
- Клибанов А.И., *Духовная культура средневековой Руси*, Аспект-Пресс, Москва 1996.
- Климова С.М., *Феноменология святости и страстности в русской философии культуры*, Алетейя, Санкт-Петербург 2004.
- Ключевский В.О., *Курс русской истории*, Типография Г. Лисснера и Д. Собко, Москва 1908.
- Ключевской В.О., *Подушная подать и отмена холопства в России*, Издательство социально-экономической литературы, Москва 1959.
- Коваленко Г.М., *Русские и шведы от Рюрика до Ленина. Контакты и конфликты*, Ломоносовъ, Москва 2010.
- Коврякова Е.В., *Вече как форма народовластия у славян: история и современность*, „Актуальные проблемы российского права” 2014, № 12.
- Козлов С.А., *Рассказы Льва Диакона и Скилицы о битве Святослава под Доростолом (971 г.): фрагмент утраченного византийского эпоса?*, „Stratum plus” 2013, № 5.
- Козлов М.Н., Шендрикова С.П., *К вопросу о причинах гибели князя Игоря Рюриковича: факты против мифов*, „Парадигмы истории и общественного развития” 2019, № 14.
- Колчин Б.А., *Становление ремесла древнего Новгорода*, [w:] *Тезисы докладов советской делегации на III Международном конгрессе славянской археологии*, Наука, Москва 1978.
- Комар А.В., *Место гибели князя Святослава: поиски, легенды, гипотезы, мифификации*, „Stratum plus” 2014, № 5.
- Конечкий В.Я., *Новгородские сопки и проблема этносоциального развития Приильменья в VIII–X вв.*, [w:] А.С. Герд, Г.С. Лебедев (red.), *Славяне*.

- Этногенез и этническая история*, Издательство Ленинградского университета, Ленинград 1989.
- Коновалова И.Г., *Поход Святослава на Восток в контексте борьбы за „хазарское наследство“*, „Stratum plus” 2000, № 5.
- Коновалова И.Г., *Рассказ о трех группах русов в сочинениях арабских авторов XII–XIV вв.*, Наука, Москва 1995.
- Королев А.С., *Святослав*, Молодая гвардия, Москва 2011.
- Кочедамов В.И., *Первые русские города Сибири*, Стройиздат, Москва 1978.
- Кривошеев Ю.В., Соколов Р.А., Гусева С.В., *Москва в эпоху средневековья: очерки политической истории XII–XV столетий*, СПбГУ, Санкт-Петербург 2021.
- Кузьмин А.Г., *Об этнической природе варягов (к постановке проблемы)*, „Вопросы истории” 1974, № 11.
- Кузьмин А.Г., *Тайны рождения русского народа*, Вече, Москва 2003.
- Кузьмин А.Г., *Татищев*, Молодая гвардия, Москва 1987.
- Кузьмина Н.Н., *Крепостные сооружения Новгорода Великого*, Дмитрий Буланин, Санкт-Петербург 1997.
- Куприянов А.И., *Русский город в первой половине XIX века*, АКРО, Москва 1995.
- Куренкова Е.Н., *Самоуправление Новгородской республики в Древней Руси*, [w:] Е.Н. Куренкова, Л.В. Сокольская (red.), *Институты местного самоуправления в системе публичной власти: материалы всероссийской научно-практической конференции*, Государственный гуманитарно-технологический университет, Орехово-Зуево 2016.
- Кучкин В.А., *Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X–XIV вв.*, Наука, Москва 1984.
- Лаврушин Ю.А., *Гляциальный шельф: строение, осадконакопление, палеогеография*, [w:] *Генезис осадков и фундаментальные проблемы литологии*, Наука, Москва 1989.
- Лаврушин Ю.А., *Особенности строения рыхлых отложений конечных морен*, „Доклады Академии наук СССР” 1980, т. 254, № 1.
- Лазарев В.Н., *Византийская живопись*, Искусство, Москва 1971.
- Лазарев В.Н., *Византийское и древнерусское искусство*, Наука, Москва 1978.
- Лазарев В.Н., *История Византийской живописи*, Искусство, Москва 1986.
- Лазарев В.Н., *Русская иконопись: от истоков до начала XVI века*, Искусство, Москва 1983.
- Лазарев В.Н., *Феофан Грек и его школа*, Искусство, Москва 1961.
- Ламбин Н.П., *О годе смерти Святослава Игоревича, великого князя Киевского. Хронологические разыскания Н.П. Ламбина, А.А. Куника и В.Г. Васильевского*, Типография Императорской академии наук, Санкт-Петербург 1876.
- Ланге Н.И., *Исследование об уголовном праве Русской Правды*, Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, Санкт-Петербург 1860.

- Лаппо Г.М., *География городов*, Владос, Москва 1997.
- Лаппо Г.М., *Города России. Взгляд географа*, Новый хронограф, Москва 2012.
- Ларионов В.Е., *Александр Невский и Даниил Галицкий. Рождение Третьего Рима*, Вече, Москва 2015.
- Ласковский В.П., *Путеводитель по Новгороду. Софийская сторона. Пособие при обозрении города и его ближайших окрестностей, его святынь и древностей. Адаптированное и иллюстрированное издание на основе книги Новгородского общества любителей древности 1910 года*, Алаборг, Санкт-Петербург 2007.
- Ласковский В.П., *Путеводитель по Новгороду. Торговая сторона. Пособие при обозрении города и его ближайших окрестностей, его святынь и древностей. Адаптированное и иллюстрированное издание на основе книги Новгородского общества любителей древности 1910 года*, Алаборг, Санкт-Петербург 2008.
- Лебедев Е.Н., *Ломоносов*, Молодая гвардия, Москва 1990.
- Лебедев Л.Л., *Тайны древних икон*, „Наука и религия” 1989, № 3.
- Леонтьев А.Е., *Восточноевропейские пути сообщения и торговые связи в конце VIII-X в.*, [w:] А.Е. Леонтьев, Е.Н. Носов, *Русь в IX-X веках. Археологическая панорама*, Древности Севера, Москва 2012.
- Лепко И.В., *Поход Ивана III „миром” в 1476 г.*, „Учёные Записки Ленинградского Государственного Педагогического Университета” 1948, № 78.
- Лихачев Д.С., *Древний Новгород как столица – предшественник Петербурга*, [w:] В.А. Кошелев (red.), *Новгород в культуре древней Руси: материалы Чтений по древнерусской литературе. Новгород, 16–19 мая 1995 г.*, Новгородский государственный университет им. Ярослава Мудрого, Новгород 1995.
- Ломоносов М.В., *Древняя российская история от начала российского народа до кончины великаго князя Ярослава Перваго или до 1054 года*, Императорская Академии наук, Санкт-Петербург 1766.
- Лопатинский Л.Г., *Мстислав Тмутараканский и Редедя по сказаниям черкесов*, „Известия Бакинского государственного университета” 1921, № 1–2.
- Лотман Ю.М., *Сотворение Карамзина*, Книга, Москва 1987.
- Лукин П.В., „300 золотых поясов” и вече. *Немецкий документ 1331 г. о политическом строе Великого Новгорода*, „Средние века” 2010, т. 71, № 3–4.
- Лукин П.В., *Восточнославянские „племена” в русских летописях: историческая память и реальность*, Кругъ, Москва 2003.
- Лукин П.В., *Восточнославянские „племена” и их князья: конструирование истории в Древней Руси*, [w:] *Предания и мифы о происхождении власти эпохи Средневековья и раннего Нового времени. Материалы конференции „Славяне и их соседи” (XXV конференция. Москва, 2010 г.)*, Индрик, Москва 2010.
- Любавский М.К., *Образование основной государственной территории великорусской народности: заселение и объединение*, Издательство Академии наук СССР, Ленинград 1929.

- Любимов Л.Д., *Искусство древней Руси*, Просвещение, Москва 1974.
- Максимов С.Г., *Русские воинские традиции*, Вече, Москва 2010.
- Мартысевич И.Д., *Вопросы государства и права в трудах М.В. Ломоносова*, Издательство Московского университета, Москва 1961.
- Медведев А.Ф., *Водоотводные сооружения и их значение в благоустройстве Новгорода*, „Материалы и исследования по археологии СССР” 1956, № 55.
- Медведев А.Ф., *Оружие Новгорода Великого*, „Труды Новгородской археологической экспедиции” 1959, т. II.
- Медведева Е.А., *Концепция личности Н.С. Тихонравова в биографических очерках С.О. Долгова, А.С. Архангельского, А.Н. Пытина*, „Учёные записки Казанского университета” 2009, т. 151, кн. 3.
- Мельникова Е.А., *Рюрик, Синеус и Трувор в древнерусской историографической традиции*, [w:] Т.М. Калинина (red.), *Древнейшие государства Восточной Европы*, Восточная литература РАН, Москва 2000.
- Минаков С.А., *Храмы России: религии мира, основы православия, история Креста, православные праздники, русские храмы и монастыри, Святые Лавры Руси*, Эксмо, Москва 2008.
- Михеев С.М., Сингх В.К., *Глаголические и кириллические буквы на кости второй половины XI в. из Новгорода*, „Российская археология” 2016, № 1.
- Можаяева Г.В., *Погодин Михаил Петрович (1800–1875)*, РОССПЭН, Москва 2001.
- Муравьев В.Б., *Карамзин*, Молодая гвардия, Москва 2014.
- Надеждина В., *Великие русские полководцы*, Харвест, Минск 2008.
- Насонов А.Н., *Монголы и Русь (история татарской политики на Руси)*, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1940.
- Нерознак В.П., *Названия древнерусских городов*, Наука, Москва 1983.
- Несин М.А., *Шелонская битва 14 июля 1471 г.: к вопросу о тактике московских войск и участии засадной татарской рати*, „История военного дела: исследования и источники” 2014, т. IV.
- Нефёдкин А.К., *Тактика славян в VI в. (по свидетельствам ранневизантийских авторов)*, „Византийский временник” 2003, № 87.
- Нечволодов А.Д., *Сказания о русской земле, Белый город*, Москва 2009.
- Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, Издательство Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1950.
- Новосельцев А.П., *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*, Наука, Москва 1990.
- Озерянский А.С., *Александр Николаевич Пытин*, „Вопросы истории” 2009, № 10.
- Павленко Н.И., *Михаил Погодин*, Памятники исторической мысли, Москва 2003.
- Парпара А., *Державные строители России: беседы о русской истории*, „Наш современник” 2014, № 1.
- Пашуто В.Т., *Александр Невский и борьба русского народа за независимость в XIII веке*, Учпедгиз, Москва 1951.

- Пашуто В.Т., *Александр Невский*, Молодая гвардия, Москва 1995.
- Пенской В.В., Щендрыгин А.Н., *Тактика ранних славян и „Стена” Святослава в „Истории” Льва Диакона (к проблеме военно-технической революции в Восточной Европе в IX в. и образования древнерусского государства)*, „Via in tempore. История. Политология” 2011, № 1.
- Перхавко В.Б., Сухарев Ю.В., *Воители Руси IX-XIII вв.*, Вече, Москва 2006.
- Першиц А.И., Монгайт А.Л., Алексеев В.П., *История первобытного общества*, Высшая школа, Москва 1968.
- Петрухин В.Я., *Русь в IX-X веках. От призвания варягов до выбора веры*, Форум, Москва 2014.
- Писклова Т.В., *Образование Древнерусского государства*, „Новая наука: стратегия и векторы развития” 2018, № 22.
- Погодин М.П., *Исследования, замечания и лекции о русской истории*, Университетская типография, Москва 1846.
- Половой Н.О., *О маршруте похода русских на Бердаа и русско-хазарских отношениях в 943 г.*, „Византийский временник” 1961, № 20.
- Поляков А.Н., *Древнерусская цивилизация: основные черты социального строя*, „Вопросы истории” 2006, № 9.
- Поляков А.Н., *Образование древнерусской цивилизации*, „Вопросы истории” 2005, № 3.
- Попова О.С., *Искусство Новгорода и Москвы первой половины XIV в.: его связи с Византией*, Искусство, Москва 1980.
- Пресняков А.Е., *Княжое право в древней Руси: очерки по истории X-XII столетий*, Типография М.А. Александрова, Санкт-Петербург 1909.
- Пресняков А.Е., *Образование Великорусского государства: очерки по истории XIII-XV столетий*, Девятая государственная типография, Петроград 1920.
- Пронина Н.М., *Великий Александр Невский. „Стоять будет Русская Земля!”*, ЭКСМО, Москва 2014.
- Пыпин А.Н., *Мои заметки*, Соотечественник, Саратов 1996.
- Рабинович М.Г., *Археологические работы в Москве в Китай-городе*, „Краткие сообщения Института истории материальной культуры” 1951, Вып. 28.
- Рабинович М.Г., *Военная организация городских концов в Новгороде Великом в XII-XV вв.*, „Краткие сообщения института истории материальной культуры” 1949, Вып. XXX.
- Рабинович М.Г., *Немецкий двор в Новгороде*, [w:] В.В. Стоклицкая-Терешкович (red.), *Средневековье в эпизодах и лицах*, Издательство МГУ, Москва 1940.
- Рабинович М.Г., *Новгородское войско (тезисы кандидатской диссертации, защищенной на заседании Ученого Совета исторического факультета МГУ 10 ноября 1943 г.)*, „Краткие сообщения института истории материальной культуры” 1947, Вып. XVI.

- Рабинович М.Г., *Поселения*, [w:] А.В. Арциховский (red.), *Очерки русской культуры XIII–XV веков*, ч. 1, *Материальная культура*, Издательство МГУ, Москва 1969.
- Рабинович М.Г., *Русское жилище в XIII–XVII вв.*, [w:] М.Г. Рабинович (red.), *Древнее жилище народов Восточной Европы*, Наука, Москва 1975.
- Рабинович М.Г., *Софийская казна и оборона Новгородской земли*, [w:] Н.А. Казакова (red.), *Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран: сборник статей к 70-летию академика М.Н. Тихомирова*, Восточная литература РАН, Москва 1963.
- Равдоникас В.И., *Старая Ладога*, „Советская Археология” 1949, № XI.
- Разин Е.А., *История военного искусства*, Полигон, Санкт-Петербург 1999.
- Размахов К.Е., *Вече в механизме Древнерусского государства X – начала XIII в.*, „Труды Академии управления МВД России” 2019, № 4 (52).
- Риер Я.Г., *О начальных этапах формирования древнерусской государственности*, „Вестник славянских культур” 2017, № 23.
- Рогачев А.Г., *Создание древнерусского государства и его модернизация в IX–XIII веках*, „Социально-экономический и гуманитарный журнал Красноярского ГАУ” 2015, № 44.
- Романов Б.А., *Смердый конь и смерд (в Летописи и Русской Правде)*, Известия отделения русского языка и словесности Академии наук, Санкт-Петербург 1908.
- Русанова И.П., *Территория древлян по археологическим данным*, „Советская археология” 1961, № 1.
- Рухин Л.Б., *Основы литологии*, Недра, Ленинград 1969.
- Рухина Е.В., *Литология ледниковых отложений*, Недра, Ленинград 1973.
- Рыбаков Б.А., *В.Л. Янин, Памяти Артемия Владимировича Арциховского*, „Советская археология” 1978, № 3.
- Рыбаков Б.А., *Древности Чернигова*, „Материалы и исследования по археологии СССР” 1949, № 11.
- Рыбаков Б.А., *Ремесло древней Руси*, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1948.
- Рыбаков Б.А., *Русалии и бог Симаргл-Переплут*, „Советская археология” 1967, № 2.
- Рыбаков Б.А., *Русские системы мер длины XI–XV веков*, „Советская этнография” 1949, № 1.
- Рыбаков Б.А., *Улицы (историко-географические заметки)*, „Краткие сообщения института истории материальной культуры” 1950, Вып. XXXV.
- Рыбина Е.А., *Археологические очерки истории новгородской торговли*, Издательство Московского Университета, Москва 1978.
- Рыбина Е.А., *Повесть о новгородском посаднике Добрыне*, „Археографический ежегодник” 1978, № 21.
- Рыбина Е.В., Хвощинская Н.В., *Ещё раз о скандинавских находках из раскопок Новгорода*, [w:] *Диалог культур и народов средневековой Европы*:

- к 60-летию со дня рождения Е.Н. Носова, Дмитрий Буланин, Санкт-Петербург 2010.
- Самигулов Г.Х., *Тюркские волости Верхотурского уезда XVII в.*, „Научный диалог” 2017, № 1.
- Сарабьянов Д.В., *История русского и советского искусства*, Высшая школа, Москва 1979.
- Сахаров А.Н., *Александр Невский*, Астрель, Москва 2008.
- Сахаров А.Н., *Рюрик, варяги и судьбы российской государственности*, „Русин” 2006, № 3 (5).
- Свердлов М.Б., *Генезис и структура феодального общества в Древней Руси*, Наука, Ленинград 1983.
- Седов В.В., *Восточные славяне в VI–XIII вв.*, [w:] Б.А. Рыбаков (red.), *Археология СССР*, Наука, Москва 1982.
- Седов В.В., *Древнерусское языческое святилище в Перыни*, „Краткие сообщения Института истории материальной культуры” 1953, Вып. 50.
- Седов В.В., *Происхождение и ранняя история славян*, Наука, Москва 1979.
- Седов В.В., *У истоков восточнославянской государственности*, УРСС, Москва 1999.
- Седова М.В., *Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.)*, „Материалы и исследования по археологии СССР” 1959, № 65.
- Сенковский О.И., *Эймундова сага*, Библиотека для чтения, Санкт-Петербург 1834.
- Сербина К.Н., *Крестьянская железодельная промышленность Северо-Западной России XVI – первой половины XIX в.*, Наука, Ленинград 1971.
- Сергеевич В.И., *Лекции и исследования по древней истории русского права*, Типография М.М. Стасюлевича, Санкт-Петербург 1910.
- Сергеевич В.И., *Русские юридические древности*, Типография Н.А. Лебедева, Санкт-Петербург 1890.
- Смирнов В.Г., *История Великого Новгорода*, Вече, Москва 2007.
- Смирнов П.П., *Посадские люди и их классовая борьба до середины XVII века*, Издательство Академии наук СССР, Москва 1947.
- Снесарев Г.П., *Реликты домусульманских верований и обрядову узбеков Хорезма*, Наука, Москва 1969.
- Соллогуб В.Б., Чекунов А.В., Гарецкий Р.Г., *Литосфера Центральной и Восточной Европы: Восточно-Европейская платформа*, Научная думка, Киев 1989.
- Соловьев С.М., *История России с древнейших времен*, Университетская типография Катков и К, Москва 1874.
- Сологуб В.Б., *Литосфера Центральной и Восточной Европы*, Научная думка, Киев 1987.
- Срезневский И.И., *Чтения о древних русских летописях*, Академия Наук, Санкт-Петербург 1862.

- Стефанович П.С., *Загадочное известие летописи: древнейшая дань из Новгорода в Киев*, „Новгородский исторический сборник” 2008, Вып. 12 (22).
- Строков А.А., *Дохристианский могильник (по данным археологических раскопок на Ярославовом дворе)*, „Новгородский исторический сборник” 1939, Вып. 6.
- Строков А.А., *Отчет о раскопках древнего русского водопровода*, „Новгородский исторический сборник” 1939, Вып. 6.
- Строков А.А., *Раскопки на Ярославовом дворе в 1940 г.*, „Новгородский исторический сборник” 1940, Вып. 8.
- Строков А.А., Богусевич В.А., Мантейфель Б.К., *Раскопки на Ярославовом дворе*, „Новгородский исторический сборник” 1938, Вып. III–IV.
- Сытин П.В., *История планировки и застройки Москвы: материалы и исследования*, „Труды Музея истории города Москвы” 1950, Вып. 1–2.
- Тальберг Н.Д., *Святая Русь*, Издательство имени А.С. Суворина, Санкт-Петербург 1992.
- Татищев В.Н., *История российская с самых древнейших времен в 5 книгах*, Императорский Московский университет, Москва 1848.
- Тверской Л.М., *Русское градостроительство до конца XVII века: планировка и застройка русских городов*, Государственное издательство литературы по строительству и архитектуре, Москва–Ленинград 1953.
- Терехов В.П., *Александр Невский*, Книга, Москва 1990.
- Тихомиров М.Н., *Городская письменность в Древней Руси XI–XIII веков*, „Труды Отдела древнерусской литературы” 1953, т. 9.
- Тихомиров М.Н., *Древнерусские города*, „Ученые записки МГУ” 1946, Вып. 99.
- Толстов С.П., *Генезис феодализма в кочевых скотоводческих обществах*, „Известия Государственной академии истории материальной культуры” 1934, Вып. 103.
- Толстов С.П., *Древности Верхнего Хорезма (основные итоги работ Хорезмской экспедиции ИИМК 1939 г.)*, „Вестник древней истории” 1941, № 1 (14).
- Толстов С.П., *Основные вопросы древней истории Средней Азии*, „Вестник древней истории” 1938, № 1 (2).
- Торопова Е.В., *Археологическое изучение Новгородской земли в начале XX в.: указатель памятников археологии И.С. Романцева*, „Вестник Новгородского государственного университета им. Ярослава Мудрого” 2006, № 38.
- Третьяков П.Н., *Восточнославянские племена*, Издательство Академии Наук СССР, Москва–Ленинград 1948.
- Третьяков П.Н., *Расселение древнерусских племен по археологическим данным*, „Советская археология” 1937, № 4.
- Трояновский С.В., *Крепостные сооружения Великого Новгорода*, „Охраняется государством” 2019, № 2.
- Трубачев О.Н., *О племенном названии улицы*, „Вопросы славянского языкознания” 1961, № 5.

- Трубачев О.Н., *Ранние славянские этнонимы – свидетели миграции славян*, „Вопросы языкознания” 1974, № 6.
- Трубачев О.Н., *Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования*, Наука, Москва 2002.
- Тулупов В.Г., *Русь Новгородская*, Эксмо-Алгоритм, Москва 2009.
- Угринович Д.М., *Церковный канон и творчество*, „Наука и религия” 1977, № 2.
- Улитин В.В., *Проблемы организации греко-варварской торговли в Северо-Восточном Причерноморье*, [w:] *Боспорский феномен: общее и особенное в историко-культурном пространстве античного мира. Материалы международной научной конференции*, ч. 2, Издательско-полиграфический центр Санкт-Петербургского Государственного Университета промышленных технологий и дизайна, Санкт-Петербург 2018.
- Фабрициус М.П., *История московского Кремля*, Астрель, Москва 2007.
- Фадеев Л.А., *Происхождение и роль системы городских концов в развитии древнейших русских городов*, „Русский город (исследования и материалы)” 1976, Вып. 1.
- Федорова А.Н., *Понятие правонарушения по Русской Правде*, „Вектор науки ТГУ” 2009, № 5 (8).
- Федотов Г.П., *Святые Древней Руси. „Юродивые”*, Московский рабочий, Москва 1990.
- Фетисов А.А., Щавелев А.С., *Русь и радимичи: история взаимоотношений в X–XI вв.*, „История: Электронный научно-образовательный журнал” 2012, Вып. 5 (13).
- Фехнер М.В., *Москва и ее ближайшие окрестности в XV и начале XVI века*, „Материалы и исследования по археологии СССР” 1949, № 12.
- Филиппов В.В., *100 главных битв Древней Руси*, Яуза, Москва 2016.
- Филиппова Л.А., *Ярославово дворище*, [w:] *Архитектурное наследие Великого Новгорода и Новгородской области. Каталог*, Фонд содействия реставрации памятников истории и культуры „Спас”, Информационно-издательская фирма „Лики России”, Санкт-Петербург 2014.
- Флоренский П.А., *Избранные труды по искусству*, Центр изучения, охраны и реставрации наследия св. Павла Флоренского, Москва 1996.
- Фомин В.В., *Варяги и варяжская Русь*, Русская панорама, Москва 2015.
- Фомин В.В., *Варяго-русский вопрос в интерпретации отечественных археологов дореволюционного и советского времени*, „Вопросы истории” 2021, № 5 (1).
- Фомин В.В., *Голый конунг. Норманнизм как диагноз*, Алгоритм, Москва 2013.
- Фомин В.В., *„Советский антинорманизм” и его норманистская сущность*, „Известия Воронежского государственного педагогического университета” 2017, № 4.
- Форстен Г.В., *Балтийский вопрос в XVI и XVII столетиях (1544–1648)*, Типография В.С. Балашева, Санкт-Петербург 1894.
- Фроянов И.Я., *Исторические реалии в летописном сказании о призвании варягов*, „Вопросы истории” 1991, № 6.

- Хабургаев Г.А., *Первые столетия славянской письменной культуры. Истоки древнерусской книжности*, Издательство МГУ, Москва 1994.
- Хабургаев Г.А., *Этнонимия „Повести временных лет” в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза*, Издательство МГУ, Москва 1979.
- Хвольсон Д.А., *Известия о хозарах, буртасах, болгарях, мадьярах, славянах и руссах Абу-Али Ахмеда бен Омар Ибн-Даста, неизвестного доселе арабского писателя X века, по рукописи Британского музея в первый раз издал, перевел и объяснил Д.А. Хвольсон, профессор Санкт-Петербургского университета*, Типография Императорской Академии наук, Санкт-Петербург 1869.
- Хитров М.И., *Великий князь Александр Невский*, Лениздат, Ленинград 1992.
- Хлебников Н.И., *Общество и государство в до-монгольский период русской истории*, Типолитография А.М. Котомина, Санкт-Петербург 1872.
- Ходаков В.Г., *Построение модели европейского покровного ледника, основанной на актуалистическом подходе*, [w:] *Палеогеография Европы в позднем плейстоцене. Реконструкция и модели. Опытный макет атласа-монографии*, ВИНТИ, Москва 1973.
- Хорошкевич А.Л., *Торговля Великого Новгорода с Прибалтикой и Западной Европой*, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1963.
- Цветков С.В., *Князь Рюрик и его время*, Русская панорама, Москва 2012.
- Цукерман К., *Перестройка древнейшей русской истории*, [w:] *У истоков русской государственности. К 30-летию археологического изучения Новгородского Рюрикова Городища. Историкоархеологический сборник*, Дмитрий Буланин, Санкт-Петербург 2007.
- Чеботарева Н.С., Фаустова М.А., *Структура и динамика последнего Европейского ледникового покрова*, [w:] И.П. Герасимов, А.А. Величко (red.), *Палеогеография Европы за последние сто тысяч лет (атлас-монография)*, Наука, Москва 1982.
- Черепнин Л.В., *Новгородские берестяные грамоты как исторический источник*, Наука, Москва 1969.
- Черепнин Л.В., *Образование Русского централизованного государства в XIV–XV веках*, Издательство социально-экономической литературы, Москва 1960.
- Черепнин Л.В., *Русская правда и новгородские берестяные грамоты*, „Вопросы истории” 1969, № 2.
- Чистяков О.И., *История отечественного государства и права*, Юрайт, Москва 2013.
- Шакинко И.М., *В.Н. Татищев*, Мысль, Москва 1987.
- Шамбаров В.Е., *Разгром Хазарии и другие войны Святослава Храброго*, Алгоритм, Москва 2013.
- Шаскольский И.П., *Берестяные грамоты как источник по внешнеполитической истории Новгорода XIV–XV веков*, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1963.

- Шеляпина Н.С., *Археологические исследования в Успенском соборе*, Искусство, Москва 1973.
- Шинаков Е.А., *Новгородцы в процессе становления государственности на Руси*, [w:] *Прошлое Новгорода и Новгородской земли. Материалы конференции*, Новгородский государственный университет им. Ярослава Мудрого, Новгород 1998.
- Шкваров А.Г., *Россия-Швеция. История военных конфликтов. 1142–1809 годы*, Алетейя, Санкт-Петербург 2012.
- Шербатов М.М., *История российская от древнейших времен*, Императорская Академия наук, Санкт-Петербург 1783.
- Юшков С.В., *История государства и права СССР*, Юридическое издательство НКЮ СССР, Москва 1950.
- Юшков С.В., *Общественно-политический строй и право Киевского государства*, Госюриздат, Москва 1949.
- Юшков С.В., *Очерки по истории феодализма в Киевской Руси*, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1939.
- Юшков С.В., *Русская Правда. Происхождение, источники, её значение*, Зерцало-М, Москва 2002.
- Янин В.Л., *Возможности археологии в изучении древнего Новгорода*, „Вестник Академии наук СССР” 1973, № 8.
- Янин В.Л., *Концы*, [w:] *Великий Новгород. История и культура XI–XVII веков: энциклопедический словарь*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2007.
- Янин В.Л., *Новгород*, [w:] В.Л. Янин (red.), *Великий Новгород. История и культура XI–XVII веков: энциклопедический словарь*, Нестор-История, Санкт-Петербург 2007.
- Янин В.Л., *У истоков новгородской государственности*, Издательско-полиграфический центр НовГУ, Новгород 2001.
- Янин В.Л. (red.), *Феодализм в России: сборник статей и воспоминаний, посвященный памяти академика Л.В. Черепнина*, Наука, Москва 1987.
- Янин В.Л., Гайдуков П.Г., *Актовые печати Древней Руси X–XV вв.*, Интрада, Москва 1998.
- Янин В.Л., Зализняк А.А., *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1977–1983 гг.)*, Наука, Москва 1986.
- Янин В.Л., Зализняк А.А., Гиппиус А.А., *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 2001–2014 гг.)*, Языки славянской культуры, Москва 2015.
- Янин В.Л., Рыбина Е.А., Покровская Л.В., Сингх В.К., Степанов А.М., Тянина Е.А., *Работы в Людином конце Великого Новгорода в 2014 г. (Троицкие раскопы: XIII–I, VI и XV)*, „Новгород и Новгородская земля. История и археология” 2015, Вып. 29.
- Янин В.Л., Рыбина Е.А., Покровская Л.В., Сингх В.К., Степанов А.М., Тянина Е.А., *Работы в Людином конце Великого Новгорода в 2017 г.*, „Новгород и Новгородская земля. История и археология” 2019, Вып. 32.

Янин В.Л., Рыбина Е.А., Покровская Л.В., Сорокин А.Н., Степанов А.М., Сингх В.К., *Археологические исследования Людина конца в Новгороде в 2001–2010 гг.*, „Вестник Российского гуманитарного научного фонда” 2010, № 4.

Źródła internetowe

- <http://kremlion.ru/praviteli/borisgodunov> (dostęp: 21.03.2024).
- http://www.conflicts.rem33.com/images/Russia/Priqnnikov_Novgorod_1.htm (dostęp: 19.03.2024).
- <https://ar.culture.ru/ru/subject/spas-nerukotvornyy-2> (dostęp: 20.03.2024).
- <https://dostoyanieplaneti.ru/4571-ovgorodskij-kreml-okazalsya-na-300-let-star-she> (dostęp: 18.03.2024).
- https://dzen.ru/a/YsCuYks9P1eI-_IE (dostęp: 21.02.2024).
- <https://frigato.ru/biografii/politiki/2209-veschiy-oleg-knyaz.html> (dostęp: 20.02.2024).
- <https://historia.org.pl/2023/04/12/historia-rozwoju-rosyjskiego-imperializmu-ekspansja-rosji-na-przestrzeni-wiekow> (dostęp: 21.03.2024).
- <https://historyrussia.org> (dostęp: 19.03.2024).
- <https://historyrussia.org/sobytiya/v-mire-arkheologii/68-let-nazad-v-velikom-novgorode-byla-obnaruzhena-pervaya-berestyanaya-gramota.html> (dostęp: 17.03.2024).
- <https://istoriarusi.ru/udel/bitva-na-sheloni-1741.html> (dostęp: 21.03.2024).
- <https://istoriarusi.ru/udel/novgorodskaya-zemlya-12-13-vek.html> (dostęp: 17.03.2024).
- https://pravitelimira.ru/biograf/bio_i/ivan3vas.php (dostęp: 20.03.2024).
- <https://proza.ru/2009/07/22/862> (dostęp: 18.03.2024).
- <https://rus-lad.ru/news/velikiy-knyaz-aleksandr-yaroslavich-nevskiy> (dostęp: 19.03.2024).
- <https://sueverija.narod.ru/Bogi/Perun.htm> (dostęp: 15.03.2024).
- <https://unatlib.ru/news/6042-knizhnaya-vystavka-ivan-groznyj-tiran-ili-geroj> (dostęp: 21.03.2024).
- <https://vonok.livejournal.com/374309.html> (dostęp: 18.03.2024).
- <https://wielkahistoria.pl/poczatki-nowogrodu-wielkiego-czy-legendarny-tworca-rusi-ruryk-naprawde-istnial> (dostęp: 17.02.2024).
- <https://www.novgorod.ru/read/information/sightseen/novgorod/detince> (dostęp: 17.03.2024).
- <https://www.worldhistory.org/trans/pl/1-16603/rus-kijowska> (dostęp: 17.03.2024).
- <https://yahostel.ru/blog/71-ryurikovo-gorodische-v-velikom-novgorode.html> (dostęp: 18.03.2024).
- <https://zpe.gov.pl/a/kim-byli-i-skad-przyszli-slowianie/D1CFJ820E> (dostęp: 16.02.2024).
- <https://zpe.gov.pl/a/przeczytaj/DTHDwkZN9> (dostęp: 15.03.2024).
- Гашков И., *Кремль с нуля: как стихийное бедствие раз и навсегда изменило облик Москвы*, <https://tass.ru/obschestvo/9678589> (dostęp: 13.03.2024).

Spis tabel

Tabela 3.1. Wzmianki o zgromadzeniach wiecowych w okresie od X do XII w., ujęte w kronikach	71
Tabela 4.1. Największe jeziora północno-wschodniej części Rosji	76

Spis ilustracji

Ilustracja 1.1. Zasięg terytorium zamieszkania Słowian wschodnich na tle innych ludów i plemion	15
Ilustracja 1.2. Ruryk – księżę wareski	19
Ilustracja 1.3. Księżę nowogrodzki i kijowski Oleg	22
Ilustracja 1.4. Broń Słowian wschodnich	28
Ilustracja 2.1. Ruś Kijowska i jej sąsiedzi	41
Ilustracja 2.2. Woje starorusycy wbijający swe miecze przed posągiem Peruna ..	43
Ilustracja 3.1. Nowogród Wielki	57
Ilustracja 3.2. Zapiski na korze brzoazowej, znalezione na obszarze Nowogrodu Wielkiego	64
Ilustracja 3.3. Nowogrodzki targ	67
Ilustracja 3.4. Most na rzece Wołchow	73
Ilustracja 4.1. Rzeza Wołchow – widok na nowogrodzki kreml	77
Ilustracja 4.2. Nowogrodzki kreml z lotu ptaka	81
Ilustracja 4.3. Granice osiedlenia się Słowian nowogrodzkich w XII w.	82
Ilustracja 4.4. Rurykowe Gorodiszcze	89
Ilustracja 4.5. Rekonstrukcja świątyni Peruna pod Nowogrodem Wielkim	94
Ilustracja 5.1. Nowogród Wielki na międzynarodowych szlakach handlowych ..	99
Ilustracja 5.2. Kreml w Nowogrodzie Wielkim – rekonstrukcja	101
Ilustracja 5.3. Nowogrodzki dzwon wiecowy	102
Ilustracja 5.4. Podział Nowogrodu Wielkiego na dzielnice	105
Ilustracja 5.5. Sobór św. Sofii w Nowogrodzie Wielkim	106
Ilustracja 6.1. Aleksander Newski	118
Ilustracja 6.2. Rozgromienie rycerzy niemieckich przez Aleksandra Newskiego nad Jeziorem Czudzkim	120
Ilustracja 6.3. Ikona „Spasa Nierukotwornego”	131
Ilustracja 7.1. Iwan III	136
Ilustracja 7.2. Rozwój terytorialny państwa rosyjskiego	138
Ilustracja 7.3. Bitwa nad Szelonią	142
Ilustracja 7.4. Iwan IV Groźny	145
Ilustracja 7.5. Borys Godunow	148

Aneks

Część 1

Legendy o powstaniu wczesnofeudalnego państwa ruskiego¹

Lata 6367 [tj. 859 r.]². Waregowie zza morza przychodząc, brali dań od Czudów i od Słowian, od Merów i od Wesów i Krywiczów, a Chazarowie brali od Polan i od Siewierzan i od Wętyczów; brali po popielicy i wiewiórce od dymu.

Lata 6368 [tj. 860 r.], lata 6369, lata 6370. Wygnali Waregów za morze i nie dali im dani; i poczęli sami się rządzić i nie było u nich sprawiedliwości; i powstał ród przeciwko rodowi, byli zwady i poczęli wojować sami z sobą. Powiedzieli sobie: poszukamy księcia, który by władał nami i rządził według porządku i prawa. Szli za morze ku Waregom ku Rusi, bowiem tak się zwali ci Waregowie Rusią, jako się drudzy zowią Szwedami, inni Normanami, Anglanami, a inni Gotami; także i ci się zwali. Rzekli Rusi Czudowie, Słowianie, Krywicze i Wesowie: ziemia nasza wielka jest i obfita, a ładu w niej nie ma; pójdźcie więc rządzić i władać nami.

I wybrali się trzech bracia z rodami swoimi, wzięli z sobą wszystką Ruś i przyszli do Słowian naprzód i obwarowali gród Ładogę i siadł Ruryk najstarszy w Ładodze, a drugi Sineus w Białym Jeziorze, a trzeci Truwor w Izborsku. Od tych Waregów Nowogrodzianie przezwani zostali Rusią; i są dziś ludzie nowogrodzcy rodu waregskiego, a pierwsi byli Słowianami. Po dwóch zaś latach umarł Sineus i brat jego Truwor. I objął Ruryk sam wszystką ziemię i przyszedłszy za Ilmeń, obwarował gród nad Wołchowem i nazwał go Nowogród. I osiadł w nim jako książę i rozdawał dostojnikom swoim włości i grody: owemu Połock, owemu Rostow, drugiemu

1 Nestor, *Powieść doroczna*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. I, Akademia Umiejętności, Komisja Historyczna, Lwów 1864, s. 58.

2 Piśmiennictwo staroruskie, zwłaszcza historiografia, określa lata przez podawanie przyjętej w ślad za tradycją bizantyjską chronologii liczonej od stworzenia świata. Według niej od tego faktu do narodzin Chrystusa upłynęło 5508 lat, chcąc więc przeliczyć daną datę na lata naszej ery, należy odjąć od niej tę właśnie liczbę.

zaś Białe Jezioro. A w tych grodach Waregi są przybysze, zaś pierwsi osadnicy są w Nowogrodzie Słowianie, w Połocku Krywicze, w Rostowie Merianie, w Białym Jeziorze Wesy, a w Muromie Muromcy. I wszystkimi tymi zawładnął Ruryk. I byli u niego dwaj męże ni plemiennicy jego, ani bojarowie i wyprosili się u niego do Carogrodu wraz z rodem swym. I poszli Dnieprem i idąc pomimo ujrzeli na górze gródek i pytali się mówiąc: czyj to gródek? Odpowiedziano im: byli trzej bracia: Kij, Szczek, Choryw; ci zbudowali gródek ten i pomarli, a my, ród ich, siedzimy tu, płacąc dań Chazarom. Owóz Oskold i Dir zostali w grodzie tym i zgromadzili mnóstwo Waregów i poczęli władać polańską ziemią, podczas gdy Ruryk w Nowogrodzie panował.

(...) Lata 6387 [tj. 878 r.]. Umarł Ruryk, oddawszy rząd państwa Olegowi, który był z rodu jego. Oddał mu też w opiekę syna swego Igora, był on bowiem bardzo młody.

Lata 6388; lata 6389, lata 6390. Wyprawił się Oleg, zebrawszy mnóstwo wojska z Waregów, Czudów, Słowian, Merów, Wesów i Krywiczów. I przyszedł do Smoleńska na Krywiczów i wziął gród i osadził swymi ludźmi. Stąd poszedł w dół i wziął Lubecz i osadził swymi ludźmi. Przyszedł Oleg ku góróm kijowskim, ujrział, że Oskold i Dir tu panują. Ukrył więc wojsko w łodziach, a drugie tyle zostawił, sam zaś przyszedł, niosąc młodego Igora. I podstąpiwszy pod Węgierskie³ pochował wojsko swoje i posłał ku Oskoldowi i Dirowi mówiąc: „Goście jesteśmy, idziemy do Grecji od Olega i ksiąźęcia Igora, syna Rurykowego, przyjdźcie więc ku nam, ku rodowi swojemu”. Oskold więc i Dir przyszli. Wtem wyskakuje z łodzi wszystkie wojsko, a Oleg rzekł do Oskolda i Dira: „Wy nie jesteście ksiąźętami, ani z rodu ksiąźęcego”. Wyniesiono Igora: „A oto Ruryka syn”. I zabito Oskolda i Dira. Zaniesiono ich na górę i pogrzebano na górze tej, którą dziś zowią Węgierskie, gdzie teraz jest Olmin dwór. Na tej mogile zbudowano cerkiew świętego Mikołaja, a Dirowa mogiła za świętą Irenę. I siadł Oleg na księstwo w Kijowie i rzekł: „To będzie mać ruskim grodom”. Byli u niego Słowianie i Waregowie i inni i nazwali się Rusią. Ten zaś Oleg począł stawiać grody i nałożył dań na Słowiany, Krywicze i Mery i postanowił dawać dań Waregom z Nowogrodu grzywien 300 co rok dla pokoju. I dawano ją Waregom do śmierci Jarosława.

.....

Słowo o ruinie Ziemi Ruskiej po śmierci wielkiego księcia Jarosława⁴

I

O pełna światłości

I pięknie przyozdobiona

Ziemio Ruska!

Wiele jest w tobie rzeczy podziwu godnych:

³ Wzgórze w Kijowie.

⁴ Na podstawie W. Jakubowski, R. Łuźny, *Literatura staroruska. Antologia*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1971, s. 92–93.

jeziora liczne,
 rzeki i źródła powszechnie czczone,
 góry potężne,
 wzniesienia wysokie,
 dąbrowy gęste,
 pola cudowne,
 zwierzęta różnorakie,
 ptactwo niezliczone,
 grody wielkie,
 wsie niezwykle,
 ogrody klasztorne,
 budowle cerkiewne,
 a także księżęta groźni,
 bojarzy zacni,
 wielmoże liczni –
 obfitujesz we wszystko, Ziemia Ruska,
 Prawosławna wiaro chrześcijańska.

II

Stąd do Węgrów,
 od Węgrów do Lachów,
 od Lachów do Czechów,
 od Czechów do Jadźwingów,
 od Jadźwingów do Litwy,
 od Litwy do Niemców,
 od Niemców do Karelów⁵,
 od Karelów do Ustiuga,
 gdzie mieszkali pogańscy Tojmiacy,
 oraz do Dymiącego morza⁶.
 Od morza do Bułgarów,
 od Bułgarów do Burtasów,
 od Burtasów do Czeremisów,
 od Czeremisów do Mordwy⁷.

5 Autor zakreślił zachodnią linią graniczną terytorium ziem ruskich, wymieniając kolejno kraje i narody od południa ku dalekiej północy, od Węgrów poprzez Polskę, Jaćwież, Litwę, tereny zajęte przez niemiecki Zakon Inflancki aż do Karelii.

6 Rubieże północne tego terytorium wyznaczają tu takie punkty, jak Ustiug-gród i kraina nad dolną częścią rzeki Suchany, dopływu Dźwiny Północnej, zamieszkała przez plemię Tojmiaków oraz Dymiące Morze – Morze Białe i Ocean Arktyczny.

7 Terytorium nad Kamą i Wołgą, zasiedlone przez Bułgarów nadwożańskich i okolice zamieszkałe przez niesłowiańskie plemiona Burtasów, Czeremisów (Marijców) i Mordwinów nad górną i średnią Wołgą oraz jej prawym dopływem Surą, stanowi granice ziem słowiańskich od wschodu.

Wszystko to, kraje pogańskie,
 oddał Bóg narodowi chrześcijańskiemu –
 wielkiemu księciu Wsiewołodowi,
 ojcu jego Jurijowi, księciu kijowskiemu,
 dziadowi jego Włodzimierzowi Monomachowi⁸,
 którym Połowcy
 dzieci swe w kolebkach straszili,
 A Litwini z błot swych
 na świat się wychylić nie śmieli.
 Węgrzy zaś umacniali
 kamienne swe grody żelaznymi bramami,
 aby na nich wielki Włodzimierz nie najechał.
 Niemcy⁹ natomiast radowali się,
 że są daleko za sinym morzem.
 Burtasi, Czeremisi, Wotiacy¹⁰ i Mordwini
 jako bartnicy płacili daninę księciu Włodzimierzowi.
 A sam Manuel Carogrodzki¹¹, bojażnią ogarnięty
 nawet znaczne dary doń przysłał,
 aby wielki książę Włodzimierz
 Carogrodu mu nie odebrał.

.....

8 Jako wybitnych władców ruskich autor wymienia kolejno przedstawicieli trzech pokoleń książąt, idąc w odwrotnym porządku chronologicznym: Wsiewołod Jurjewicz („Wielkie Gniazdo”) wielkiego księcia włodzimierskiego (zm. w 1212 r.), jego ojca Jurija Dołgorukiego (zm. w 1157 r.) oraz dziada, Włodzimierza Monomacha (zm. w 1125 r.), szczególnie groźnego dla bliższych i dalszych sąsiadów ziem ruskich.

9 Autor miał w tym wypadku na myśli Skandynawów (Szwedów), oddzielonych od Rusi Morzem Bałtyckim.

10 Wotiacy, zależni od książąt ruskich, podobnie jak wymienione wcześniej niesłowiańskie plemiona Burtasów, Czeremisów (Marijców) i Mordwinów, płacili im daninę w postaci miodu.

11 Manuel I Komnenos (1143–1180) – cesarz bizantyjski.

Część 2

Żywot Aleksandra Newskiego Opowieść o życiu i męstwie prawowiernego i wielkiego księcia Aleksandra¹²

Książę ten urodził się z ojca bogobojnego, litościwego i łaskawego, wielkiego księcia Jarosława i z matki Fieodosji (...). Wzrost jego był większy niż innych ludzi, głos jako trąba dla narodu, oblicze jako oblicze Józefa, którego król egipski uczynił drugim władcą Egiptu, a siła jego była częścią siły Samsona. Dał mu też Bóg mądrość Salomona, dzielny zaś był jak cesarz rzymski Wespazjan¹³, który podbił wszystką ziemię Judejską (...). Tak i książę Aleksander – zwyciężał, a sam był niewyciężony (...).

I dowiedział się władca krainy rzymskiej, król państwa północnego¹⁴, o takim męstwie księcia Aleksandra i pomyślał: „Pójdę i podbiję ziemię Aleksandrową”. I zebrał wojsko wielkie, wiele statków nappełnił swymi oddziałami, i wyruszył z siłą wielką, pałając duchem wojennym. A kiedy doszedł do rzeki Newy, chełpiąc się w swym szaleństwie, wysłał pełen dumy swych posłów do Nowogrodu do księcia Aleksandra mówiąc: „Jeśli możesz stawić mi czoła, to przybyłem już tu, aby podbić twoją ziemię!”

Aleksander zaś, słysząc te słowa, rozpałił się w sercu swoim, wszedł do cerkwi świętej Sofii, padł na kolana przed ołtarzem i zaczął modlić się ze łzami: „Boże wszelkiej chwały najgodniejszy, sprawiedliwy, Boże wielki, mocny, Boże przedwieczny, któryś stworzył ziemię i ustanowił granice dla narodów i rozkazał im, aby żyły nie nachodząc cudzej ziemi”. I wspomniawszy pieśń proroka rzekł: „Panie, sądz moich przeciwników i walcz z wrogami moimi! Chwyć puklerz i tarczę i pośpiesz mi na pomoc!”. I skończywszy modlitwę (...) poszedł przeciwko nim z niewielką drużyną nie czekając na resztę swego wojska, lecz nadzieję pokładając w Trójcy Świętej.

I spotkał się z nimi w niedzielę, dnia 15 lipca. A miał on wielkie nabożeństwo do świętych męczenników Borysa i Gleba¹⁵.

12 Na podstawie W. Jakubowski, R. Łużny, *op. cit.*, s. 96–98.

13 Wespazjan (9–79 r. n.e.) – cesarz rzymski, panujący w latach 69–79. Był on założycielem dynastii Flawiuszów, a w 67 r. wodzem naczelnym wojsk rzymskich walczących z powstańcami Judei. Wojna ta, prowadzona po wyjeździe Wespazjana przez syna Tytusa, zakończona została zdobyciem i zniszczeniem Jerozolimy w 70 r.

14 Mowa o królu Szwecji Eryku.

15 Książęta Borys i Gleb – synowie Włodzimierza Światosławicza i bracia Jarosława Mądrego, zabici w 1015 r. w toku bratobójczych walk o sukcesję tronu kijowskiego przez Światopełka, kanonizowani w końcu XI w., otaczani byli na Rusi jako święci-męczennicy wielkim kultem, który rozprzestrzenił się też później poza jej granice.

Pełguj, mąż pewien, sprawujący dozór morski w ziemi Iżorskiej¹⁶, miał rankiem dnia tego następujące widzenie: po morzu wśród wielkiego szumu płynął statek, a stojący na nim Borys i Gleb, trzymając się za ramiona, podążali na pomoc krewnemu swemu, księciu Aleksandrowi.

Kiedy wkrótce przybył Aleksander, [Pełguj] z radością opowiedział o widzeniu samemu księciu, ten jednak odparł: „Nie powiadaj o tym nikomu”. I postanowił napaść na nich o szóstej godzinie dnia. I rozgorzała okrutna bitwa z Rzymianami¹⁷ i zabił ich niezliczoną ilość, a samego króla ranił w twarz ostrą swą kopią.

W wojsku Aleksandra pojawiło się sześciu mężów dzielnych i mocnych, którzy dokonali różnych niezwykłych wojennych czynów. Zdarzył się też cudowny wypadek podobny do tego, jaki miał miejsce, kiedy na Jerozolimę napadł król asyryjski Sennacherib. Tu również po bitwie okazało się, że po obu stronach rzeki Iżory, tam, dokąd dość nie mogły wojska Aleksandrowe, leżało mnóstwo trupów: byli to wrogowie pobici przez archanioła; niedobitki wrogów uciekły statkami.

Książę Aleksander wrócił zwycięsko, chwaląc i wysławiając imię swego Stwórcy. A na drugi rok po tym zwycięstwie księcia Aleksandra znów [wróg] przyszedł z kraju zachodniego i zbudował gród na ziemi Aleksandrowej¹⁸. Książę więc pośpiesznie wyruszył, zburzył gród doszczętnie, jednych wrogów pobił, innych z sobą przywiódł, a niektórych oszczędził i wypuścił, był bowiem litościwy nad miarę.

W trzecim roku Aleksander wyprawił się przeciw Kawalerom Mieczowym, którzy zajęli Psków, miasto oswobodził, wziął wielu niewolników. Ale Niemcy postanowili zwyciężyć Aleksandra i chwycić go w swe ręce.

Kiedy się przybliżyli, dostrzegli ich strażę. Książę Aleksander zebrał wojowników i tak stanęli naprzeciw siebie, aż jezioro Czudzkie pokryło mnogie wojsko obu stron. Ojciec jego, Jarosław przysłał doń brata młodszego z liczną drużyną, tak że książę Aleksander, jak kiedyś król Dawid, posiadał licznych chrobrych [mężów], silnych i mocnych. Wojownicy Aleksandrowi napełnili się duchem wojennym, serca ich stały się jako serca lwów, mówili tedy: „O książę nasz czcigodny! Dziś nadszedł czas, abyśmy położyli swe głowy za ciebie!”. Książę zaś podniósłszy ręce ku niebu powiedział: „Osądź mię, Boże, i rozsądź sprawę moją z ludem niecnotliwym i pomóż mi, Panie, tak jak pomogłeś ongiś Mojżeszowi przeciw Amalekowi i pradziadowi naszemu Jarosławowi przeciw bezbożnemu Świętopelkowi.

A była wtedy sobota; kiedy wzeszło słońce, zeszyły się oba wojska, rozpoczęła się bitwa okrutna: [słyszać było] trzask od łamiących się kopij i szczęk uderzających

16 Ziemia iżorska – kraina w rejonie rzeki Newy, na południe od niej, której ludność, przyjąwszy chrześcijaństwo, znalazła się w sferze wpływu Nowogrodu.

17 Rzymianami autor określa Szwedów, przybyłych z „krajiny rzymskiej”, czyli Szwecji.

18 Pod pojęciem wroga z kraju zachodniego autor ma na myśli rycerzy Zakonu Inflanckiego, Kawalerów Mieczowych, którzy w 1240 r. zajęli Psków, a następnie w Koporze – niedaleko Zatoki Fińskiej – założyli twierdzę.

o się mieczy, a zamarzła powierzchnia jeziora poruszyła się. Nie było widać lodu: wszystko pokryło się krwią.

Od naocznego świadka słyszałem, że, jak mówił, widział w powietrzu oddział niebiański, który pośpieszał na pomoc Aleksandrowi. I tak zwyciężył wrogów z Bożą pomocą; ci rzucili się do ucieczki: goniono ich jakby w powietrzu i zabijano, tak że nie mieli dokąd uciekać (...).

Wracał więc książę Aleksander z wielką sławą. A w wojsku jego było mnóstwo jeńców: bosych prowadzono przy koniach tych, którzy się mienili rycerzami Bożymi.

Szczególna rola w rozwoju gospodarczym i społecznym państwa staroruskiego przypadła miastu o wyjątkowej historii, kulturze i gospodarce, jakim jest Nowogród Wielki. Polityczna aktywność jego ludności, wyrażająca się w masowym uczestnictwie w wiecach oraz licznych burzliwych powstaniach, doprowadziła już w pierwszej połowie XII wieku do całkowitego ograniczenia w nim władzy książęcej. Ustrój wiecowy zapewniał nowogrodzianom dostęp do życia politycznego i społecznego, dlatego mogli w większym stopniu niż mieszkańcy pozostałych ziem ruskich oddziaływać na politykę i przedsięwzięcia gospodarcze władz.

Zasadniczym celem monografii jest przedstawienie przyczyn powstania Nowogrodu Wielkiego, szczytu jego potęgi oraz upadku pod naciskiem rosnącego w siłę państwa moskiewskiego. Książka adresowana jest do szerokiego grona Czytelników, którzy są zainteresowani historią rozwoju gospodarczego i społecznego zarówno Nowogrodu Wielkiego, jak i Rosji.

**WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO**

 wydawnictwo.uni.lodz.pl

 ksiegarnia@uni.lodz.pl

 (42) 665 58 63

Książka dostępna
jako e-book

e-ISBN 978-83-8331-491-4

9 788383 314914